

**Филолошки факултет „Блаже Конески“
Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“ – Скопје**

Програма: Македонистика

**Артикулацијата на гласовите и акцентирањето во
колоквијалниот изговор во Скопје и нивното влијание
врз нарушувањето на правоговорната и правописната
норма во наставата
(врз база на корпус од говорени и пишани материјали)
докторска дисертација**

**Докторанд
м-р Блага Панева**

**Ментор
проф. д-р Веселинка Лаброска**

Скопје, 2021

*На моето сакано семејство.
На почитуваната мениорка.
На драгите пријатели.*

СОДРЖИНА:

1. ВОВЕД	5
1.1. Предмет на истражувањето	6
1.2. Цели и значење на истражувањето	8
1.3. Образложение на работните хипотези и тези	11
1.4. Методи на истражувањето	12
1.5. Очекуван научен интерес	13
1.6. Примена на резултатите	14
1.7. Научната дисциплина фонетика и фонологија, нејзините достигнувања и влијанија во наставата по предметот македонски јазик во основното и во средното образование	15
2. Наставата по македонски јазик во основното и во средното образование со посебен акцент на програмското подрачје јазик	17
2.1. Програмски подрачја во наставата по наставниот предмет Македонски јазик...17	
2.2. Цели на наставата по наставниот предмет Македонски јазик	20
2.3. Мотивација на учениците за усвојување на наставните содржини по наставниот предмет Македонски јазик	23
2.4. Часот по наставниот предмет Македонски јазик.....	24
2.4.1. Македонски јазик – одделенска настава.....	25
2.4.2. Македонски јазик – предметна настава	26
2.5. Функционалноста на јазичните вежби.....	28
3. Артикулација и првоговор	35
3.1. Анализа на снимен материјал од учениците од основно и средно образование.....	35
3.1.1. Артикулација на вокалите	38
3.1.2. Артикулација на сонантите.....	42
3.1.3. Артикулација на опструентите	43
3.1.4. Акцент и акцентски целости.....	47
3.1.5. Заклучни согледувања	49

4. Анализа на гласовните промени во писмените состави на учениците од основно образование	50
4.1. Гласовниот систем на македонскиот стандарден јазик	50
4.1.1. Гласовни промени кај самогласките	51
4.1.2. Гласовни промени кај согласките (консонанти и сонанти)	66
4.1.2.1. Консонанти	66
4.1.2.2. Сонанти	99
4.2. Заклучни согледувања	118
5. Анализа на гласовните промени во писмените состави на учениците од средно образование	119
5.1. Гласовни промени во вокалниот систем	120
5.2. Воведно согледување за некои консонанти во македонскиот јазик	131
5.3. Гласовни промени во консонантскиот систем	136
5.3.1. Консонантски групи во почетна, медијална и финална позиција	181
5.4. Сонанти – статусот на сонантот Ј наспроти останатите сонанти	188
6. Финални согледувања од анализите	193
6.1. Насоки за подобрување	194
7. Пред финалните заклучоци едно согледување од практиката	195
8. Финални заклучоци	196
9. Прилози	202
10. Список на користена литература	229
11. РЕЗИМЕ	237
12. SUMMARY	239

1. ВОВЕД

Во современата настава по мајчин јазик, во нашето истражување станува збор за македонскиот јазик, резултатите од знаењата на учениците се рефлектираат на сите полиња, во сите области и во целокупното живеење. Со секој степен на образованието (основното, средното и високото) учениците ги прошируваат знаењата при што учењето на македонскиот јазик подразбира пред сè усвојување на усното, а потоа и на писменото изразување. Комуникацијата е особено важна во почетните одделенија каде што се изградува индивидуалниот јазичен израз и неговата понатамошна употреблива вредност во следните образовни нивоа. Во овие одделенија, од I до III одделение, треба да се обрне поголемо внимание на дислексијата и дисграфијата и навреме да се реагира за нејзино успешно надминување. Тука, секако, треба да се консултираат стручните лица во училиштата како што се педагозите, психолозите, дефектолозите, социолозите и пристапот да биде во корелација со целокупниот наставен процес, пред сè со наставните програми по наставниот предмет Македонски јазик. Состојбите може драстично да се менуваат во случаи кога има преголемо присуство на дијалектизмите, влијание од слушањето на говорот на постарите членови во семејството, промена на местото на живеење, напуштање на образованието во повисоките одделенија и слично. Колку се ефикасни наставните програми, начинот на нивната реализација од наставниот кадар и степенот на усвоените знаења од учениците е особено важно за правилно усвојување на јазичниот код. Степенот на усвоените знаења, нивната применливост и функционалност, најјасно е отсликан во извештаите од домашните и меѓународните тестирања кои се спроведуваат во одреден период кај ученици избрани по случаен избор и сознанието дека учениците даваат ниски (да не кажеме незадоволителни) резултати на тестирањата од областа на македонскиот јазик.

Сепак, во образовниот процес не учествуваат само учениците. Наставниот кадар треба постојано да се надградува, професионално да се усовршува, не само на работното место (во согласност со Законот) туку и индивидуално, надвор од училиштето во различни образовни институции. Тука би напоменале дека новите стекнати знаења, компетенции и начини на работа наставниците треба успешно да им ги пренесуваат на учениците, со што ќе ги поттикнуваат, ќе ги мотивираат за усвојување нови знаења и информации кои тие

понатаму успешно ќе ги применуваат во секојдневната комуникација. Во времето на зголемено присуство и влијание на електронската технологија, преку која голем број корисници многу често комуницираат со скратување на зборовите и речениците, ова наше истражување покажа дека учениците учат парцијално, според нив „економично“ и „брзо“ и при таквата комуникација усвојувањето на знаењата не е функционално ниту пак се почитуваат правописните норми. За ваквиот пристап кон учењето можеби немаат доволна мотивација да се залагаат соодветно да го изучуваат македонскиот јазик, како јазик на кој се изведува наставата, наспроти начинот на учење на странскиот јазик, во кој „ја гледаат иднината“. Можеби методите и наставните форми на работа, едноличната настава за учење јазик, предавањето екс-катедра и секако оценките, кои во најмала рака се пет плус, се причина знаењето предадено преку усното и писменото изразување едвај да има средна оценка. Ако судиме според бројот на часовите од вкупниот годишен фонд, а кои се предвидени за усвојување на знаењата од македонскиот јазик, овие резултати не нè изненадуваат.

Преку овој труд нашата цел е да дадеме предлози со кои надлежните институции ќе преземат соодветни чекори за надминување на состојбата и на јазичната бариера во смисла на непознавање на системот на македонскиот стандарден јазик од страна на учениците. Секој влог во оваа насока од научен аспект, кој потоа би се применил во наставниот процес, ќе биде наш мал придонес во подобрување на состојбата со употребата на македонскиот стандарден јазик.

1.1. Предмет на истражувањето

Предмет на истражувањето на оваа докторска дисертација е говорната и пишаната практика во реализацијата на наставниот процес по наставниот предмет Македонски јазик во училиштата на територијата на градот Скопје. Во градот Скопје има вкупно 136 училишта, од кои 107 се основни и 29 средни. Фондот на часовите по наставниот предмет Македонски јазик во основното образование варира од четири до пет часа неделно, со тоа што пет часа неделно има во наставните програми во одделенска настава од прво до петто одделение, додека во предметна настава (од шесто до деветто одделение) неделниот фонд е четири часа.

Во средното образование, во двегодишното образование наставниот предмет Македонски јазик и литература се учи со два часа неделно, во тригодишното и четиригодишното стручно образование според наставниот план фондот е три часа неделно, додека во гимназиското образование наставниот предмет Македонски јазик и литература се учи со неделен фонд од четири часа. Истражувањето беше спроведено во 40 основни училишта (во одделенска и во предметна настава) и во 15 средни училишта, стручни и гимназии. Преку ова истражување се обидовме да дојдеме до релевантни податоци за тоа колку учениците од прво до деветто одделение во основното образование и во сите степени во средното образование (гимназиско и стручно од втори, трети и четврти степен) правилно усно и писмено се изразуваат. Притоа во самиот наслов го употребивме терминот колоквијален изговор за да го означиме очекуваното влијание на разговорниот јазичен израз на учениците врз нивниот начин на зборување и пишување на часовите. Иако има различни толкувања за тоа што е колоквијален јазик и дали тој има позитивна или негативна конотација (Јованова-Грујовска 2002: 13 – 24), нашиот став на самиот почеток на работата врз оваа дисертација беше неутрален, со тоа што сметаме дека крајните заклучоци дадени овде, ќе покажат сами како понатаму би требало да го третираме колоквијалниот изговор.

Со оглед на тоа дека воспитно-образовниот процес во наставниот предмет Македонски јазик во основното образование по образовни периоди ги опфаќа програмските подрачја: *слушање и зборување*¹, *йочейно чийање и йишување*², *јазик, чийање, лијераиура и лектира, усно и йисмено изразување, медиумска кулиура, йодгойовка за йочейно чийање и йишување*³, акцентот во истражувањето на оваа докторска дисертација беше ставен на програмските подрачја *йочейно чийање и йишување, јазик и усно и йисмено изразување*. За разлика од основното образование, содржините во наставниот предмет Македонски јазик и литература во средното образование се распределени само во две програмски подрачја *јазик и лијераиура*.

Преку интегрирање на содржините по македонски јазик во основното образование и во средното образование, посебен акцент беше ставен врз конкретните активности од наставната практика и тоа преку: писмените работи, писмените вежби и говорните вежби,

¹Програмско подрачје што го има само во прво одделение.

²Програмско подрачје што го има само во второ одделение.

³Програмско подрачје што го има само во прво одделение.

со тежиште врз оние делови од наставата од фонетика и фонологија кои учениците потешко ги усвојуваат зашто не им се својствени на родениот говор. Во наставните програми по македонски јазик за првите два развојни периоди (I-III и IV-VI одделение), учениците се запознаваат, ја усвојуваат и ја применуваат јазичната норма на македонскиот стандарден јазик преку усвојување на фонетско-фонолошкиот систем. Во третиот развоен период (VII-IX одделение) учениците ги прошируваат знаењата од македонскиот јазик и ги усовршуваат вештините за усното и писменото изразување. Би напоменале дека во овој развоен период од посебно значење е правилно да се применува стандарднојазичната норма и во другите наставни предмети, не само на часовите по македонски јазик. Успешното усвојување на наставните содржини во основното образование е предуслов за надградба во средното образование и нивна функционална примена. Современиот пристап во наставата треба да даде ефективни резултати кои на учениците ќе им овозможат стекнатите знаења да ги применуваат на часовите, да ги развиваат и успешно да ги репродуцираат. И, бидејќи сè започнува од основното образование, особено е важна стручната подготвеност на наставниците, оние кои го движат процесот во насока од која треба да добијат резултат од кој ќе бидат задоволни, а тоа се писмени генерации.

Оваа дисертација од дидактичко-методички, педагошко-психолошки, лингвистички и социолингвистички аспект, се обиде да ги претстави значењето и улогата на наставата по македонски јазик. Процесот на усвојување на знаењата од учениците е од особена важност за подоцнежната примена на истите знаења во секојдневниот живот. Учениците треба активно да учествуваат во наставниот процес, да ги усвојуваат знаењата, да разменуваат информации, а наставниците, првенствено, треба да се насочат кон надминување на пасивноста на учениците и нивниот отпор, пред сè кон читањето, кое е основа за богат јазичен израз, способност за правилно изразување, подигнување на нивото на комуникација и правилното писмено изразување.

1.2. Цели и значење на истражувањето

Во научно-истражувачката рамка на оваа докторска дисертација целите на истражувањето се поврзани со целите во наставните програми по наставниот предмет Македонски јазик, во основното образование, односно Македонски јазик и литература во средното образование. Основната цел која треба да се постигне се однесува на:

донесувањето заклучоци за тоа кои се најфреквенциите грешки кои ги прават учениците во усното и во писменото изразување, при тоа обрнувајќи посебно внимание на артикулацијата на вокалиите и на консонанциите и на акцентуацијата. Постигнувањето на оваа цел е со научен пристап кој се применува во лингвистичката анализа на јазичното рамниште фонетика и фонологија, т.е. преку обработка на податоците од разни ученички текстови и во дефинирањето на сегменти на правоговорот како основа за изработка на голем ортоепски прирачник по македонски јазик. Клучните прашања од овие области се поврзани со образовните аспекти на наставниот процес и се постигнуваат преку дидактичко-методичко и педагошко-психолошко дефинирање со помош на поставените општи цели од наставните програми по македонски јазик за часовите на коишто се обработуваат содржини од фонетика и фонологија, образложени преку примерите добиени од практиката.

Конкретните цели од наставните програми по наставниот предмет Македонски јазик во основното образование и Македонски јазик и литература во средното образование се актуелизираат преку поврзување со втората цел од дисертацијата: *како учениците да ги мотивираме правилно усно и писмено да се изразуваат*. Во овој дел вниманието е насочено кон утврдување на процесите на мислење и типовите мотивација преку реализација на содржините од програмските подрачја: *јазик и изразување и творење*. Од аспект на наставата, овие процеси се особено важни во насока на тоа каков пристап имаат учениците при изразувањето/говорењето и при пишувањето, ако се земе предвид начинот на поврзување на наставните содржини со целите и активностите потребни за нивна реализација.

Главните цели на истражувањето се во насока на тоа да се дефинира *што е тоа што треба да се промени во образовниот процес во наставама по основниот предмет Македонски јазик, од најрана возраст па сè до државната мајтура*. За да биде ефикасен овој процес, во наставните програми по наставниот предмет Македонски јазик дефинирани се следните цели: 1) *правилно артикулирање на вербалниот израз преку разликување и правилно изговарање на гласовите во различна местоположба во зборот: на почетокот, на средината и на крајот на зборот* потоа 2) *правилно читање и пишување, активностите за вежбање (дискриминирање и артикулирање) на гласовите*

во сите три положби на зборови – иницијална, медијална и финална⁴, 3) усвојување на поимот за самогласки и согласки и нивното правилно изговарање и пишување⁵, 4) особување за правоговор и правопис на согласки и самогласки, 5) разликување на согласките по звучност, вежби за изговарање на согласки во парови (по звучност), вежби за дискриминација на гласовите (б-п, в-ф, ж-к, з-с, ш-ч, џ-џ) и поа преку брз и бавен изговор на зборовите со звучни и безвучни согласки⁶, 6) примена на правилото за зборовно акцентирање, 7) усвојување знаења за слоѓоворната функција на самогласките, 8) препознавање видови согласки, 9) правилно акцентирање на зборовите во усното изразување и умење да се определат акцентот на зборовите⁷, 10) разликување видови согласки според начинот на образување и слоѓоворното р во писменото и во усното изразување, 11) примена на правилото за зборовното акцентирање во македонскиот стандарден јазик, 12) развивање чувство за изговорот и пишувањето на согласките на крајот на зборови⁸, 13) говорни вежби и вежби за бележење на акцентските целосни во пишан текст⁹, 14) препознавање џуѓи (сѝрански) зборови и правилно акцентирање на џуѓите зборови кои го примиле или не го примиле сѝ ушите македонскиот акцент¹⁰ и др. Сите овие цели се продлабочени во програмите во средното образование.

Во средното образование целите се прошируваат во согласност со степенот и видот на образование и поаѓаат од една **општа цел**: *учениците да ја користат нормата и да го усвојуваат кодот на македонскиот стандарден јазик и неговите функционални стилови*¹¹. Иако се наведени само дел од целите од областа фонетика и фонологија, може да се констатира дека, всушност, на хартија соодветно е дефинирано што треба учениците да усвојат како суштинско знаење, додека проблемот е, претпоставуваме, во начинот на

⁴Министерство за образование и наука и Биро за развој на образованието, 2007, Наставна програма по македонски јазик за прво одделение, Скопје

⁵Министерство за образование и наука и Биро за развој на образованието, 2008, Наставна програма по македонски јазик за четврто одделение, Скопје

⁶Министерство за образование и наука и Биро за развој на образованието, 2008, Наставна програма по македонски јазик за петто одделение, Скопје

⁷Министерство за образование и наука и Биро за развој на образованието, 2008, Наставна програма по македонски јазик за шесто одделение, Скопје

⁸Министерство за образование и наука и Биро за развој на образованието, 2008, Наставна програма по македонски јазик за седмо одделение, Скопје

⁹Министерство за образование и наука и Биро за развој на образованието, 2008, Наставна програма по македонски јазик за осмо одделение, Скопје

¹⁰Министерство за образование и наука и Биро за развој на образованието, 2009, Наставна програма по македонски јазик за деветто одделение, Скопје

¹¹Министерство за образование и наука и Биро за развој на образованието, 2001, 2002, Наставни програми по македонски јазик и литература за прва, втора, трета и четврта година реформирано гимназиско образование, Скопје

реализацијата на овие цели или во недостатокот на време на часот, но и во недостатокот на мотив кај учениците за усвојување на овие знаења.

Затоа, научните цели што ги поставивме пред себе во оваа дисертација ги сопоставивме со **конкретните образовни цели** и, со помош на долгогодишното познавање што го имаме од методиката на наставата по наставниот предмет Македонски јазик, стекнато со реализација на наставата и во основното и во средното образование, извлековме релевантни заклучоци за идните активности кон подобрување на познавањето на македонскиот стандарден јазик кај учениците.

1.3. Образложение на работните хипотези и тези

Работните хипотези и тези се базираа на следново:

Во наставата по наставниот предмет Македонски јазик има цели кои се однесуваат на наставните содржини по *фонетика* и *фонологија* кои во некои аспекти не се реализираат целосно и последица на тоа е недоволното познавање на учениците на некои *правила за изговор*, *за акцентирање* и *за пишување*.

Хипотезата за недоволната мотивација на учениците за учење содржини од својот мајчин – македонски јазик, треба да се разгледа комплексно: *дали присуството на наставничките и учебните помагала е пресложен и ги одбива учениците од материјалта; дали некои од правилата се неприменливи особено во поглед на акцентскиите целости со оглед на фактот дека поголем дел од македонската територија има акцентски систем во кој не се својствени акцентскиите целости, а тоа важи и за говорот на градоот Скопје; дали литературните текстови врз кои се учат конкретни јазични правила се соодветни за дадена возраст и соодветни за времето во кое распад овие нови генерации и дали образовниот кадар е соодветно обучен (иако е факултетски образован) за да може да ги реализира програмските цели по фонетика и фонологија (наставниот кадар треба да биде пример за учениците за тоа како се зборува правилно македонски!).*

Од овие хипотези произлегуваат следниве тези:

1) треба да се најдат најчестите грешки што ги прават учениците за да се знае во која насока да се дејствува понатаму;

2) треба да се дадат конкретни предлози за промени во учебните помагала (таму каде што ќе се констатира дека има потреба) преку научно издржани дефинирања на состојбите со колоквијалниот изговор во Скопје (кој се отсликува во училиштата и во медиумите), за да се дадат насоки за тоа како да се усвои полесно правоговорната норма;

3) треба да се земат предвид и сите општествени и јазични промени во насока на глобализацијата која значи културно доближување, како што нагласува во една своја статија¹² Л. Аризанковска „...но и сè поголема доминација на прагматизмот како олеснета форма на директно преземање на форми од јазикот...“, а што кај нашите ученици се рефлектира во многу директни заемки од англискиот јазик и поедноставеност на јазичниот израз по урнекот на англискиот јазик.

1.4. Методи на истражувањето

Научни методи кои се применети во реализацијата на оваа докторска дисертација се следниве: ексцерпција на јазичен материјал од корпус од пишани и од снимени материјали. Тој јазичен материјал е анализиран според современите методи и принципи на обработка на материјал за потребите на јазичното подрачје *фонетика* и *фонологија* каде што немаме работа со јазичен знак. Специфичноста на единиците на фонетско-фонолошко рамниште бара специфични методи на анализа. Анализата е спроведена на аудитивно рамниште, а дополнителни информации за одделни гласови се дадени според Фонологијата (Савицка, Спасов, 1997 г.).

По извршената анализа се направи синтеза на добиените резултати, која во иднина ќе овозможи научната работа од докторската дисертација да има конкретни програмски цели, односно да биде апликативна и да овозможи вградување на добиените резултати во наставата по наставниот предмет Македонски јазик т.е. во наставните програми, во учебниците и во изработката на голем ортоепски прирачник. За таа цел во текот на анализата на отстапките од нормата се примени и компаративниот метод, односно се направи сопоставување на реалната ситуација констатирана во образовниот процес во училиштата во Скопје и она што како норма во правоорот и во правописот го очекуваме од учениците. Сите овие методи во нашето истражување се во корелација со досегашните научни резултати кои се достапни во ова научно поле.

¹² <https://sites.google.com/site/abstraktytemblokaks/mks/home/arizankovska-lidija>, пристапено на 5.6.2021 год.

1.5. Очекуван научен интерес

Дефинирање на артикулацијата на гласовите кои се изговараат во колоквијалниот изговор во Скопје базирани пред сè на говорниот корпус собран кај учениците од Скопје. Споредба на таа артикулација со артикулацијата на гласовите во македонскиот стандарден јазик опишана во „Фонологијата на македонскиот стандарден јазик“ и во новата „Фонетика и фонологија на македонскиот стандарден јазик – Супрасегментална фонетика и фонологија“ (Савицка и др. 2021).

Освен досега изложеното, овој научен труд има цел да го лоцира проблемот во врска со неправилен изговор на одделните гласови на скопското говорно подрачје кое, како подрачје со престиж, влијае на изговорот во медиумите.

Конкретните фонетски анализи ги дефинираат разликите во артикулацијата на одделните гласови и ќе бидат влог во еден ортоепски прирачник што е крајно неопходен, посебно за просветните работници, професионалните спикери и сите субјекти ангажирани во јавната комуникација. Исто така се наметна и анализата на грешките во поглед на акцентирањето, грешки коишто се сè побројни и побројни. Лоцирањето и намалувањето на бројот на грешките во изговорот кај учениците (но и кај наставниците) е појдовна точка да се тргне во вистинска насока во поглед на зачувувањето на основната мелодиска контура и на основните фонетско-фонолошки обележја на македонскиот јазик.

Блаже Конески во својата *Грамматика на македонскиот литературен јазик* (в. Конески Б. 1981:155) вели: „Нашиот акцентен систем е една од најбитните карактеристики на македонскиот литературен јазик; ние не можеме да бидеме рамнодушни кога се расипува тоа што е во него од суштествена важност.“ Овој заклучок на Конески важи не само за акцентот туку и за начинот на реализација на сите фонетско-фонолошки обележја на македонскиот јазик што се негова карактеристика и кои, ако ги изгубиме ќе изгубиме дел од нашиот јазичен идентитет.

Насоки за прецизирање на правоговорната норма и нејзина имплементација во образовниот процес за побрза нејзина експанзија

Овој научен труд има за цел преку презентирање на постигнатите резултати и детектирање на основните проблеми да им помогне на наставниците (и не само на наставниците) за тоа кои промени да ги внесат во наставата за добивање подобри резултати, а со тоа ќе им се овозможи на учениците побрзо и поедноставно да ги усвојуваат правилата за да се изразуваат правилно и усно и писмено. Исто така, врз база на анализите, ќе се донесат заклучоци како да се намали фреквенцијата на истите грешки во различни степени на образовниот процес во насока на подобрување на правоговорната норма.

1.6. Примена на резултатите

Истражувањата на ова поле од образованието, особено кога станува збор за правилното усно и писмено изразување се во насока на актуелизирање на клучните прашања со кои ќе се дефинира пристапот за промена на начинот на усвојување на нормите од јазикот, особено преку објективно отсликување на состојбите. Резултатите ни покажаа дека учениците имаат потреба од подобрување на јазичната компонента во делот *правилна употреба на вокалиите и консонантите и во делот за акцентирањето*. Проблемите при изразувањето се однесуваат и на слаба јазична продукција и неможноста да се оперира со соодветен јазичен код, особено поради силното влијание од скопскиот дијалект, поточно од скопскиот колоквијален изговор. Недостатокот на наставни часови коишто би биле наменети на *дикцијата* на учениците, на начинот на изразување, на рецитирање, читањето различни видови текстови е и поради преобемноста на теоретските содржини планирани за усвојување нови знаења, како и поради сè почестото писмено изразување на учениците во кое најчесто се користат скратеници и несоодветно скратување на зборови, изрази и фрази. Овие часови треба да бидат првиот услов за успешно усвојување на знаењата од граматика и тие можат да му помогнат на наставникот подобро да ги испланира содржините од јазик, а со тоа и да ги провери (пред)знаењата на учениците. Конкретната примена на резултатите од истражувањето е во насока на подобар

пристап во изработката на програмите по наставниот предмет Македонски јазик и, посебно, на учебниците по овој наставен предмет.

Во насока на усвојување на нормата потребни се и практикумите за наставници со определени јазични вежби. Сепак, добиените резултати својата вистинска вредност ќе ја дадат преку изработката на еден пообеман ортоепски прирачник којшто во моментот е навистина неопходен за вистинска имплементација на нормата на македонскиот стандарден јазик. Професорката д-р Искра Пановска-Димкова веќе има изработено *Практикум по правопис со правоговор на македонскиот литературен јазик*¹³, којшто претставува солидна основа за работата врз ортоепскиот прирачник.

1.7. Научната дисциплина фонетика и фонологија, нејзините достигнувања и влијанија во наставата по предметот Македонски јазик во основното и во средното образование

Фонетско-фонолошкиот систем на македонскиот јазик како збир од правила е пропишан најпрво во *Правописот на македонскиот јазик*, почнувајќи од неговото прво издание во 1945 година, изработено од Комисијата за јазик и правопис при Министерството на народната просвета, па сè до денес (*Македонски правопис со правописен речник*, Конески, Б., Тошев, К., Скопје 1950, *Правопис на македонскиот литературен јазик со правописен речник*, ред. одбор: Видоески, Б., Димитровски, Т., Конески, К. Угриновска-Скаловска, Р., Скопје, 1970, *Правопис на македонскиот литературен јазик*, Скопје 1991, *Правописен речник*, Конески, К., Скопје 1998, *Правопис на македонскиот јазик*, Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, Скопје, 2017); и во граматиките на македонскиот литературен јазик: *Македонска граматика*, Кепески, К., Скопје 1946, *Грамматика на македонскиот литературен јазик*, Конески, Бл., Култура, Скопје, 1981; *Грамматика на македонскиот литературен јазик за училишната за средно образование*, Кепески, К., Просветно дело, Скопје, 1987; *Македонски јазик за средното образование*, Бојковска, С., Ѓуркова, Л.М., Пандев, Д. и Цветковски, Ж., Просветно дело, Скопје 1997; *Општа граматика на македонскиот стандарден јазик*, Бојковска, С.,

¹³ Пановска-Димкова Искра 2010: *Практикум по правопис со правоговор на македонскиот литературен јазик*. II дополнето издание, Скопје.

Ѓуркова, Л.М., Пандев, Д. и Цветковски, Ж., Просветно дело, Скопје, 2008, како и во *Фонологијата на современиот македонски стандарден јазик* од Савицка, И. и Спасов, Љ., Детска радост, Скопје, 1997. Во подготовка е најновата *Фонетика и фонологија на македонскиот стандарден јазик* во два тома, сегментален и супraseгментален, од авторскиот тим Ирена Савицка, Бранислав Геразов, Веселинка Лаброска, Ана Цихнерска и Агата Травињска. Супraseгменталниот том е веќе објавен и достапен на следниот линк: http://ical.manu.edu.mk/books/Suprasegmentalna_fonologija.pdf

Во оваа лингвистичка дисциплина, освен наведените автори, имаат пишувано повеќе прилози и монографии и академик Божидар Видоески (на дијалектно рамниште), академик Зузана Тополињска, Благоја Корубин, Нина Чундева, Душко Томовски, Велко Силјаноски, Славко Керамитчиевски, Димитар Пандев, Искра Пановска-Димкова, Веселинка Лаброска, Гоце Цветановски, Станислава Сташа Тофовска-Јанеска и други македонски лингвисти.

Од странските лингвисти, истражувачи на фонетско-фонолошкиот систем на македонскиот јазик, посебно би ги истакнале Ирена Савицка, Пол Гард, Далибор Брозовиќ, Татјана Николаева и најмладата истражувачка на ова поле проф. д-р Ана Цихнерска (Коритовска) од Универзитетот Миколај Коперник од Торун, Република Полска, чијшто хабилитационен труд е посветен на фонотактиката на македонскиот јазик (Korytowska Anna. 2012. *Sandhi w standardzie języka macedońskiego*. Wydawnictwo Naukowe, Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń).

Освен домашните и странските лингвисти, Бранислав Геразов од Факултетот за електротехника и информациски технологии во Скопје, под менторство на проф. д-р Зоран Ивановски, во 2011 година го одбрани магистерскиот труд на тема *Систем за синтеза на говор на македонски јазик базиран на квази-двогласи*. Во 2014 година со одбраната на неговата докторска дисертација на тема *Автоматско препознавање на говор робусно на шум за примена во системи за вокална интеракција*, науката за македонскиот јазик се здоби со прв труд од овој вид во кој е направена анализа на говор на македонскиот јазик.

2. Наставата по македонски јазик во основното и во средното образование со посебен акцент на програмското подрачје јазик

2.1. Програмски подрачја во наставата по наставниот предмет Македонски јазик

Наставата по наставниот предмет Македонски јазик во основното образование (во зависност од одделението) се реализира преку неколку програмски подрачја. Програмските подрачја за усвојување на знаењата од граматика се: *слушање и говорене, јазик и подготовка за (почетно)¹⁴ читање и пишување*, поконкретно преку содржини од областа **фонетика и фонологија** кои потоа наоѓаат практична примена во програмското подрачје *изразување и творење*.

Првиот развоен период ги опфаќа I, II и III одделение. Разликувањето на гласовите и нивната артикулација се усвојува уште во прво одделение во програмското подрачје *подготовка за почетно читање и пишување*. Преку активности за вежбање и разни говорни игри се усвојуваат гласовите: *p, c, z, ц, ш, ч, м, н, њ, ѝ, к, џ, ќ, л, љ, х*, првенствено преку слика, и се насочуваат учениците од некој текст да умеат да ги препознаат како основни елементи на јазикот (глас, збор, реченица). Учениците во прво одделение не започнуваат со пишување, но подготовката за второ одделение е особено важна ако се земе предвид возрастната граница и содржините што се застапени во наставната програма. Ако правилно се усвои начинот на пишување на буквите, преку вежби за слободно цртање на елементите на буквите и воочување на буквата како графички симбол, тогаш и правилниот начин на нивното пишување во наредните одделенија нема да претставува проблем и нема да биде третиран и именуван од наставниците како „пишуваат како со хиероглифи“. Во ова одделение акцентот се става врз збороредот, составувањето реченици, именувањето на суштествата и предметите, правилното изговарање на гласовите и сето тоа со ортоепски (правоговорни) вежби преку содржини кои се однесуваат на рецитирањето песнички и драматизација. Ова е особено важно за развојот на фонолошката свест бидејќи малите деца од школска возраст е потребно да разберат дека зборовите се составени од гласови кои имаат пишан знак во вид на буква и при тоа

¹⁴Програмско подрачје што го има само во прво и во второ одделение.

секој звук ќе им помогне да формираат зборови кои во помалата возраст ги учеле поделени на слогови, на пр. *мај-ка, тата-ко, ба-ба, де-до, де-те* и сл.

Наставата по македонски јазик во второ одделение пред сè се однесува на описменувањето, или поконкретно, усвојување на графичките симболи, читање текст, правилна употреба на интерпункциските знаци и нивната улога во читањето. Во програмското подрачје *изразување и творење*, учениците преку слободен диктат и диктат со пресретнување на грешките вежбаат правилно да ги пишуваат буквите за гласовите: *ц, с, з, ш, ч, џ, ш, к, г, л, њ, р*. При читањето текст учениците првенствено се запознаваат со книжевниот јазик од текстот кој е наменет за нивната возраст, потоа во приказната од текстот ги применуваат интерпункциските знаци, со што стануваат читатели кои развиваат критичко мислење и разбирање. Тоа се учи од мали нозе, културата на јазичниот израз расте од одделение во одделение како што растат и децата.

Учениците во трето одделение веќе се описменети и треба да ги прошируваат своите знаења за *збор, слог* и *глас*. Наставниците преку конкретни и осмислени говорни и писмени вежби на часовите ги поттикнуваат учениците правилно, гласно и логички да читаат при што посебно внимание им се посветува на интерпункциските знаци и начинот на акцентирање на зборовите. Ова најдобро се постигнува преку текстови со примери за пресретнување на грешките при изговорот на одредени зборови и тоа преку: брзозборки, римување, испревртени приказни, приказни без завршен дел, песнички и куси стихотворби. Наставниците кои се искусни практичари во текот на наставниот процес треба ги откријат зборовите во кои е потребно да се направи дискриминација на гласовите и на буквите и да им помогнат на учениците правилно да ги применуваат во говор и при пишување. Во овие одделенија преку содржините и начинот на којшто се изразуваат, учениците ја развиваат писменоста и културата за читање при што се поттикнува пишувањето и солидно разбирање на пишани текстови кои се прошируваат и надградуваат во наредните развојни периоди.

Вториот развоен период ги опфаќа IV, V и VI одделение. Во четврто одделение наставниците преку конкретни вежби од програмското подрачје *јазик* треба со учениците да ги вежбаат карактеристиките на народниот и на стандардниот јазик, со цел учениците да ги воочат карактеристиките и да прават разлика помеѓу самогласките и согласките во различните говори особено при изговарањето, а потоа да ги применуваат во писменото изразување, во слободни состави или во состави со конкретен наслов. Часовите за вежби

треба да бидат во насока на тоа учениците преку текстови правилно, јасно, чисто, течно и точно да ги читаат различните видови зборови. Усното и писменото изразување се учи преку прераскажување, раскажување, опишување и известување. Практикувајќи ги, всушност, ќе бидат оспособени за интеракција во усна и во пишана форма. Во петто одделение преку вежби за изговарање на согласките во парови по звучност со различна брзина во изговорот се проверува дали учениците умеат да направат разлика по звучност на некои од звучните парови: *б-ѝ, в-ф, г-к, з-с, ш-ц* и *ч-ц*. Усовршувањето на техниката на изразно читање, дикција, интонација, драмско читање на улогите, се постигнува преку слушање снимени записи на спикери кои читаат правилно и неправилно одреден текст. Во писменото изразување се препорачува примена на креативни техники за пишување, потреба којашто треба да биде практика во сите наредни одделенија. Во шесто одделение учениците визуелно се запознаваат со старословенското писмо и прават споредба помеѓу старословенската кирилица и современото писмо. Посебно внимание се обрнува на самогласките, согласките и сонантите, составувањето зборови и нивното правилно изговарање. Вежбите за акцент се практикуваат преку усно изговарање на акцентирани зборови и нивното обележување.

Третиот развоен период ги опфаќа VII, VIII и IX одделение и во овие одделенија учениците, преку јазични активности кои ќе ги применуваат наставниците, потребно е сè повеќе да ги практикуваат знаењата од подрачјето јазик и тоа конкретно преку содржини од областа **фонетика и фонологија**. По одделенија, во седмо одделение предвидени се вежби за правење разлика меѓу согласките според начинот на образување, а посебен акцент е даден на вокалното **р**. Говорните вежби, изборот на текстови во кои има зборови со согласки во различни позиции се во функција на примена на наученото и сето тоа се постигнува повторно преку правилното акцентирање. Во осмо одделение, преку јазикот на авторите од 19-иот век, учениците првенствено се запознаваат со стандардизацијата на македонскиот јазик, а потоа преку конкретни вежби од правилно избрани текстови од различни автори, тие треба да пронаоѓаат зборови кои образуваат акцентски целости, а преку говорните вежби функционално се применуваат акцентските целости. Со делото на Крсте Петков Мисирков учениците се запознаваат во деветто одделение. Имаат можност да ја посетат Спомен-собата на Мисирков во Институтот за македонски јазик „Крсте Мисирков“ во Скопје и да ги видат факсимилите од документите што се однесуваат на кодификацијата на македонскиот јазик и сè што е поврзано со македонската азбука и со

македонскиот правопис. Од содржините од областа **фонетика** учениците во ова одделение треба да усвојат знаења за правилното акцентирање и изговарање на тугите зборови и нивна правилна примена во зборувањето и во пишувањето.

2.2. Цели на наставата по наставниот предмет Македонски јазик

Целите на оваа дисертација се во корелативна врска со целите на наставата по наставниот предмет Македонски јазик кои се дефинирани во програмските подрачја *јазик* и *читање и пишување* или поконкретно преку содржини од областа **фонетика и фонологија** по развојни периоди. Секој развоен период има дефинирано општи и конкретни цели.

а) Општи цели

Општите цели на развојниот период од прво до трето одделение се во насока на правилно користење на македонскиот литературен јазик во меѓусебното разбирање, размислување, учење, разбирливо и јасно читање и зборување, усвојување и примена на правописните правила. Преку општите цели на развојниот период од четврто до шесто одделение, учениците треба да се оспособат за усно и писмено изразување, да усвојуваат поими, содржини и правила од граматиката, правоговорот и правописот на македонскиот литературен јазик. Општите цели во развојниот период од седмо до деветто одделение треба да им овозможат на учениците да усвојуваат поими од фонетиката, да ја употребуваат правилно правописната норма, да прават корелација со другите наставни предмети и да се оспособат да ги применуваат знаењата стекнати преку користење на информациско комуникациска технологија (икт). Општите цели се основна рамка од која се тргнува и преку која треба да се пристапува кон обработка на наставните содржини преку конкретни цели за секое програмско подрачје во насока на внатрешна корелација.

б) Конкретни цели

Во прво одделение конкретните цели првенствено се дефинирани во насока учениците да го користат говорот (бидејќи во оваа одделение акцентот е ставен на усното

изразување) за меѓусебно разбирање и на тој начин да ги искажат своите мисли, чувства и доживувања. Учениците од оваа возраст треба слободно да се изразуваат без страв дека погрешиле. Тие треба правилно, разбирливо, течно и јасно да зборуваат, применувајќи при тоа умерено темпо и јачина на гласот. Наставниците потребно е да им укажат на одредената позиција на гласот за да можат учениците да прават разлика при изговарањето на гласот во одредена позиција на зборот (почетна, средишна и финална). Во оваа фаза особено е важно наставниците да внимаваат на правилното разликување/изговарање на гласовите при тоа посветувајќи му внимание на развојот на говорните органи соодветно со возраста. Говорниот апарат, од биолошки аспект, претрпува промени со возраста и токму поради ова е важно да му се обрне поголемо внимание на аудитивниот момент. Во *подготовката за почетно читање* и пишување учениците треба да прават разлика меѓу илустрациите и текстот, при што наставниците преку покажувањето на буквите ќе ги наведуваат учениците, условно кажано, да читаат текст „на слепо“ како подготовка за читање и пишување. Имено, информациите од теренот покажуваат дека децата на помала возраст визуелно одлично ги усвојуваат сите поими, па дури и умеат да „читаат“ иако процесот на читање сè уште не е започнат. Со завршување прво одделение учениците треба постапно да се ослободуваат од сликовниот јазик и да му пристапуваат на знаковниот јазик, визуелно да ги препознаваат големите печатни букви и зборовите, при што ќе се запознаваат со правилата на македонскиот писмен јазик.

Во второ одделение учениците го усвојуваат поимот *глас* како дел од зборот, забележуваат дека гласот има различна позиција во зборот при што правилно треба да ги изговараат гласовите, нивните симболи да ги поврзуваат во зборовите и да се оспособуваат да пишуваат, да читаат и правилно да ја применуваат интерпункцијата при читањето. Во ова одделение особено важно е учениците да бидат оспособени да пишуваат, да внимаваат да не испуштаат букви и самостојно да ги пронаоѓаат грешките во пишувањето. Ако детето уште во предучилишното образование прави разлика меѓу *глас* и *шум* тогаш ќе умее правилно да ги изговара гласовите во зборот и зборовите во реченицата, и ќе ги употребува правилно. За да можат успешно да творат и правилно да се изразуваат, учениците првенствено треба да бидат оспособени со внимание да слушаат (поаѓајќи од сознанието дека вниманието на часовите и концентрацијата се намалени), активно да учествуваат во разговорот, правилно да ги пишуваат буквите за

карактеристичните согласки во зборот, а особено е важно да се обрне внимание на правилното пишување на буквите за гласовите: *ц, с, з, ш, ч, џ, ш, к, џ, љ, њ, р*.

Во трето одделение учениците ја усвојуваат латиницата и пренесувањето на графичките симболи од македонската азбука со латиница. Учениците се оспособуваат да творат преку прераскажување куси содржини, да раскажуваат настани според слики и зборови, да умеат да известуваат за настан, правилно да пишуваат реченици и кратки текстови, да прераскажуваат писмено содржини од обработен текст, да пишуваат состав и да бидат поттикнати да учествуваат во изведување драмски текст, рецитација и сл.

Во четврто одделение учениците треба да ги увидат/согледаат/воочат особеностите на народните говори наспроти стандардниот јазик. Особено е важно да го препознаваат и да прават разлика помеѓу усменото и писменото изразување, а тоа ќе го постигнат првенствено преку правилното усвојување на согласките и самогласките и нивното разликување. Учениците треба да ги усвојат правописните правила кои се однесуваат на пишувањето сопствени именки, географски имиња, приближната бројност и повеќецифрените броеви, бидејќи тука практично и се прават поголем број грешки. Ако ги усвојат сите претходни знаења, тогаш многу лесно самостојно усно ќе умеат да прераскажуваат според даден план или според поставени прашања, писмено да препишуваат текстови, да прераскажуваат текст со менување на крајот од текстот, да соопштуваат од некои настани и самостојно да составуваат текстови.

Првата конкретна цел во петто одделение е учениците да го разбираат јазикот како систем од знаци. Тој систем од знаци ќе им помогне понатаму да ги разликуваат согласките по звучност, правилно да ги употребуваат интерпункциските знаци во директен говор и скратениците во текстот, усно да прераскажуваат настан слушнат од друго лице, да прераскажуваат текст со уметничка содржина, да раскажуваат по дадени тематски зборови, да опишуваат детално одреден предмет, лик, слика.

Според Блумовата таксономија се градираны конкретните цели на наставата во шесто одделение и преку овие цели учениците ги разликуваат согласките и самогласките во писменото и усното изразување и применуваат знаења за зборовно акцентирање во македонскиот стандарден јазик. Во програмското подрачје *јазик*, содржините од областа **фонетика** се дефинирани со четири цели преку кои учениците треба да ја знаат слоготворната функција на самогласките, да ги препознаваат, правилно да ги акцентираат

зборовите во усната комуникација и да умеат да го определат местото на акцентот во зборовите.

Конкретните цели од фонетика во седмо одделение се однесуваат на поделбата на согласките според начинот на образување, разликување слоготворно од неслоготворно **p**, правилно акцентирање на сложените зборови, но и отстапување од третосложното акцентирање.

Во осмо и деветто одделение во наставните програми по македонски јазик се дефинирани цели кои бараат функционални знаења за *акцент* и *акцентиски целисти* во домашните и во странските зборови. Од аспект на правописот преку вежби се проверува примената на согласките: *j, љ, њ, в, ф, џ, к, џ, х*, согласки кои во основното образование на учениците, како што се изјаснија, им „создаваат најмногу проблеми“.

2.3. Мотивација на учениците за усвојување на наставните содржини по наставниот предмет Македонски јазик

За правилното усно и писмено изразување и самокритичноста како основа за подобрување на усното и писменото изразување и влијанието од средината (наставниците, родителите, соучениците), учениците треба да бидат мотивирани од своите наставници. Наставниците во основното образование во својата работа треба да му посветат посебно внимание на *планирањето на наставните содржини*, при тоа водејќи сметка за тоа дека не е важен само обемот на информациите, туку и начинот на кој тие информации ќе бидат пренесени, нивната практична употребливост и функционалност. Не би сакале да ги делиме пристапите на учење македонски јазик на добри и лоши, зашто, впрочем, наставниците за својата работа добиле диплома, стекнале стаж, хоспитација, искуство, обуки, семинари, самостојно се надградувале, разменуваат информации со своите колеги и тука доаѓаме до мотивацијата и начинот на кој наставниците ќе им пристапат на учениците, ќе ги мотивираат да имаат желба да читаат, да пишуваат, правилно усно и писмено да се изразуваат. Начинот на кој ќе го постигнат тоа треба, пред сè, да биде преку нивниот личен пример. Наставниците треба да читаат и да се надградуваат, часот да го организираат преку користење различни, современи извори на информации и конкретна литература, да ги поддржуваат учениците во текот на наставата и со нив да имаат отворена комуникација. На тој начин учениците нема да учат за оценка, ќе бидат критични

и самокритични, нема да искажуваат коментари од типот „си го знам јазикот, мајчин ми је“, „си го зборам, зашто мора да учам“, „све си знам“ и сл. При таков пристап наставниците треба да бидат подготвени отворено да разговараат со учениците, да ги поттикнуваат учениците да ги наоѓаат грешките во својот јазичен израз, во заемната комуникација на часот и по часот. *Учениците треба да сфатат дека јазикот е основа во сите предмети и дека неговата функционална примена ќе биде многу важна во нивното идно образование, а комуникацијата која ќе ја остваруваат секаде и секогаш ќе им покаже дека се вредни, одговорни, исполнителни и одговорени да усвојуваат нови знаења за себе, а илјако повеќе знаења и да ги применуваат.* Само доброто познавање на мајчиниот – македонски јазик може да биде вистинска основа за познавање на странските јазици и на добрата комуникација на сите други наставни предмети.

2.4. Часот по наставниот предмет Македонски јазик

За успешна реализација на содржините по наставниот предмет Македонски јазик во основното образование наставниците пред почетокот на секоја учебна година *одговорно оверифицираат и планираат*. Постојат неколку видови планирања: годишно глобално, развојно-процесно и дневна подготовка, кои се подготвуваат со основна *цел-успешна реализација на часот*. Секако, има случаи кога и одлично подготвениот час на хартија во практиката не ги дава посакуваните резултати. Во таа насока планирањето треба да се ревидира со цел учениците успешно да ги усвојат знаењата по македонски јазик. Поаѓајќи од сознанијата од наставата, најголемо внимание е потребно да му се даде на програмското подрачје *јазик*, кое треба да биде во корелација со програмското подрачје *изразување и творење*.

Содржини од македонски јазик во основното образование се учат во одделенска и во предметна настава. Во деветгодишното основно образование одделенската настава ги опфаќа одделенијата од прво до петто, а предметната од шесто до деветто одделение. Наставниот кадар кој предава македонски јазик во одделенска настава е одделенскиот наставник, а во предметна настава предметен наставник кој завршил студиска група за македонски јазик.¹⁵

¹⁵Норматив за наставен кадар.

2.4.1. Македонски јазик – одделенска настава

Во одделенската настава од прво до петто одделение, наставниците часот го реализираат според наставните програми по македонски јазик кои на предлог на Бирото за развој на образованието ги донесува Министерот за образование и наука. Напоменавме дека секојдневното планирање на наставата е предуслов за нејзина успешна реализација. Во таа насока се движеше и нашето истражување, како наставниците ја планираат¹⁶ наставата, кои извори на информации ги користат при тоа, какви вежби подготвуваат, со кои креативни техники за настава ги реализираат наставните содржини и како им ги пренесуваат информациите на учениците. Правилното поврзување на содржините од различните области упатува на размислувањето како наставниците интердисциплинарно пристапуваат во рамките на предметот и на кој начин понатаму им ги пренесуваат клучните поими и термини на своите ученици. Имавме можност да следиме реализација на одлично испланирани часови, со креативен пристап и соодветна употреба на наставни средства и материјали. Посебно внимание ни привлекоа изработките од учениците.

Во прво одделение, во предбукварскиот период, наставниците ги насочуваат учениците повеќе кон слушање и говорење. Основата за богат јазичен израз е условена преку поттикнување на учениците да зборуваат, слободно усно да разговараат на различни теми, како на пример: „Јас и моите другари“, „Како го прославив мојот роденден“, „Моето име“ и сл. Преку ваквиот пристап учениците несвесно прават разлика на гласовите, особено ако има конкретна вежба (или некој аудио или видеоматеријал) кој ќе ги упати кон одредениот глас и начинот на кој истиот се изговара. Положбата на гласовите во одредени позиции (иницијална, медијална и финална) најдобро се согледува преку говорни вежби во кои учениците при артикулацијата ги истакнуваат гласовите во конкретната позиција. Улогата на наставникот на овие часови е да подготви соодветен текст во кој се наоѓаат различни зборови кои ги содржат конкретните гласови, т.е. букви. Испуштањето на гласовите во изговорот, нивното заменување со друг глас најмногу се забележува кај: *p, c, z, u, ch, sh, k, k', e, e', u, m, n*.

Рефлексијата понатаму продолжува и во писменото изразување од второ одделение во програмското подрачје *почетно читање и пишување* каде што усвоениот поим за *глас* со поврзува со поимот буква. Буквата, како симбол, во ова одделение учениците ја воочуваат,

¹⁶ Прилози од 1 до 6, Планирања-дневни подготовки од наставници од основно образование, одделенска настава

ја поврзуваат со изговореното, а потоа внимателно ја пишуваат и со неа формираат зборови, како на пример: *сон, разговор, знам, црѝа, челел, шеѝа, куќа, кукла, ѝолем, ѝон, ѝинѝур, мајка, срам, нокѝ, нос* и др. Бидејќи во трето одделение учениците треба да ги усвојат буквите на латиница, за нивно успешно учење и надминување на опасноста на мешање со кирилицата потребно е во второто одделение да се обрне поголемо внимание на пишувањето на азбуката.

На поделбата на *самогласки* и *согласки* и разликата меѓу нив се посветува посебно внимание во четврто одделение. Наставниците подготвуваат текстови во кои има зборови со конкретни самогласки и согласки, учениците читаат и прочитаното треба да го запишат во конкретна табела. Потребно е наставниците во текот на часот внимателно да го следат изразувањето на учениците и да ги поправаат нивните јазични грешки.

Во петто одделение, последното одделение од деветгодишното основно образование каде одделенскиот наставник им ги предава содржините од наставниот предмет Македонски јазик, дефинираните цели се однесуваат на функцијата на зборовите и нивната примена во усното и во писменото изразување. Учениците преку вежби треба да ги разликуваат согласките по звучност. Тоа се однесува на паровите: *б - ѝ; в - ф; ѝ - к; з - с; ш - ѝ; ѝ - ч*.

Начинот на реализацијата на наставните содржини од програмското подрачје јазик и методскиот пристап е даден во прилог преку примери од практиката¹⁷.

Општа констатација е дека фондот на часови за учење на македонскиот јазик (кој од прво до петто одделение е вкупно 900 часови) не задоволува бидејќи со програмското подрачје *јазик* се опфатени 430 часови во кои не се пресметани часовите за *изразување и ѝворење*. Неделниот фонд на часови од прво до петто одделение изнесува пет, а во предметна настава од шесто до деветто одделение тој изнесува четири часа неделно.

2.4.2. Македонски јазик – предметна настава

Според нормативот за наставен кадар наставата по македонски јазик од шесто до деветто одделение во основното деветгодишно образование, ја предаваат предметни наставници по македонски јазик со завршен Филолошки (порано Филозофски) факултет, студиска група *Македонски јазик и македонска книжевност*, студиска група *Македонски јазик и книжевност*; студиска група *Македонска книжевност и јужнословенски*

¹⁷ Ibid

книжевности (порано книжевности на народите на СФРЈ), со македонски јазик како втор главен предмет - наставна насока; студиска група Компаративна книжевност - наставна насока. Педагошка академија, група Македонски јазик и српскохрватски јазик.¹⁸

Во шесто одделение наставните содржини од програмското подрачје јазик од областа **фонетика** дефинираат четири цели: ученикот да ја знае слоготворната функција на самогласките; да ги препознава видовите согласки (звучните и безвучните во парови); да знае правилно да ги акцентира зборовите во усното изразување; да умее да го определи акцентот на зборовите. Овие содржини се надоврзуваат на претходно наученото од одделенска настава, но циклично се продлабочуваат во сите одделенија во предметна настава. Правописната норма учениците ја применуваат преку правилната употреба на интерпункциските знаци: точка, запирка, прашалник и две точки. Проверката на наученото наставникот ја спроведува преку програмското подрачје *изразување и творење* каде преку раскажување, прераскажување и опишување во усна и писмена форма учениците ги применуваат знаењата од правописот, стилот и јазикот и јазичните норми.

Едно од програмските подрачја по наставниот предмет Македонски јазик во седмо одделение е *јазик*. Во областа **фонетика** дадени се целите: ученикот да ја знае поделбата на согласките според начинот на образување; да го разликува слоготворното и неслоготворното **р**; да развие чувство за изговорот и пишувањето на согласките на крајот на зборот; да знае правилно да ги акцентира сложените зборови; да знае да го определи акцентот кај броевите; да добие претстава за третосложното акцентирање. Наставникот при планирањето на наставата треба да ја има предвид и проверката на наученото, а тоа се постигнува на часовите предвидени за вежби и преку програмското подрачје *изразување и творење* каде што акцентот е ставен на убавото изразување и правилната примена на правописните норми.

Во последните две одделенија (VIII и IX) областа **фонетика** од програмското подрачје *јазик* е сосредоточена на акцентот и на акцентските целисти и нивната примена во пишуван текст на домашни и странски зборови. Би потенцирале дека препознавањето на туѓите (странските) зборови не е толку проблематично колку правилата за нивно акцентирање, особено на оние кои го примиле македонскиот акцент (пр. т'елефон). За успешно заокружување на основното образование ученикот во осмо, односно во деветто

¹⁸Наставна програма по македонски јазик за VI одделение, МОН, БРО, 2008, Скопје, стр.19

одделение, треба да ги усвои следните цели од правописот: да знае правилно да го примени правописот на одделни форми; да знае каде се пишуваат (во каков гласовен состав), според македонскиот правопис, согласките: *ј, љ, њ, в, ф, и, к, џ* и *х*; односно да знае да прави разлика меѓу правописните и интерпункциските знаци; правилно да ги употребува интерпункциските и правописните знаци.

Од програмското подрачје *изразување и творење*, за практична примена на знаењата, наставната програма определува седум цели во осмо одделение и четири цели во деветто одделение. За проблематиката која е наша цел на интерес и истражување најзначајни цели во осмо одделение се: ученикот да знае правилно да го употребува македонскиот јазик; да ги знае особеностите и намената на различните форми на писмено изразување; а во деветто одделение: да ги знае особеностите и намената на различните форми на писмено изразување и да знае правилно да ја употребува нормата на македонскиот стандарден јазик.

Фондот на часови во предметна настава од VI до IX одделение е четири часа неделно или 144 часа годишно по одделение. Споредено со одделенска настава во предметна настава за четири години се реализираат 576 часови македонски јазик или околу 40% помалку од одделенска настава. За програмското подрачје *јазик* издвоени се 200 часа. Фондот на часови по програмски подрачја процентуално е распореден, но практиката покажува дека нема доволен број часови за проверка и вежби за примена на знаењата. Ова упатува на понатамошна рефлексивна на јазични грешки и во повисоките степени на образованието, дури и на универзитетите.

2.5. Функционалноста на јазичните вежби

Дидактичко-методската подготовка на наставникот бара постојано следење на образовните политики, размена на искуствата, сознанијата и иновациите во насока на осовременување на наставниот процес. Наставата се реализира преку употреба на соодветни форми, методи и постапки кои се во насока за функционално, практично, правилно и успешно применување на знаењата. Планирањето, оперативната подготовка за наставен час, произлегува од дефинираните содржини од наставната програма по македонски јазик со кои се постигнува исполнувањето на целите од програмското подрачје *јазик*, поконкретно во нашиов случај зборуваме за содржините од областа

фонетика и фонологија кои се конкретно определени во шесто, седмо, осмо и деветто одделение. Иако овие содржини се со помал фонд на часови, процентуално, во однос на другите содржини (морфологија, синтакса и др.), сепак, усвојувањето на правописно-правоговорната норма е многу важно. Токму поради тоа, програмското подрачје *јазик* не се препорачува да се реализира самостојно туку во корелација со програмските подрачја *литература и лектура, изразување и творење и медиумска култура* и, секако, со останатите предмети од *Наставниот план за основно образование* со кои може да се направи корелација. За корелацијата, во **Методиката на наставата по македонски јазик**, д-р Ружа Паноска пишува: „...методиката на македонскиот јазик како специфичен го афирмира корелативниот принцип, т.е. напоредноста на образовните подрачја од македонски јазик. Поинаку речено, тоа подразбира нивно меѓусебно поврзување... Наставата од морфологија се поврзува со наставата по синтакса... Наставата од фонетика со наставните содржини од правоговор, содржините од правоговор со правопис... Целокупната настава по јазик се поврзува со наставата по книжевност. Ова подразбира сеопфатен пристап...во изградувањето на речта од учениците – говорна и писмена.“ (в. Паноска 1994: 35-36)

Во согласност со специфичната структура и елементите кои ги содржи секој наставен час, од посебна важност е планирање на наставниот час со методи, форми и техники за работа кои се однесуваат на обработка на нова наставна содржина, повторување, писмени вежби, говорни вежби и писмени работи. Ортоепијата и ортографијата, како пропишани норми треба да бидат во функција во текот на образовниот процес и тоа не само во основното туку и во средното образование. Во наставната програма по наставниот предмет Македонски јазик – програмско подрачје *јазик*, ученикот усвојува содржини од областа **фонетика и фонологија** кои наставникот ги постигнува преку активности и методи кои се поврзани со јазични вежби предвидени и за изговор и за пишување. Наставата се реализира преку *фронтална, групна, индивидуална, проблемска, тимска работа* со конкретни задачи преку кои ученикот треба да ги усвои поимите од ова програмско подрачје. Наставните форми, методи и постапки кои се применуваат на часовите зависат од содржината и произлегуваат од задачите и поимите коишто ученикот треба да ги усвои.

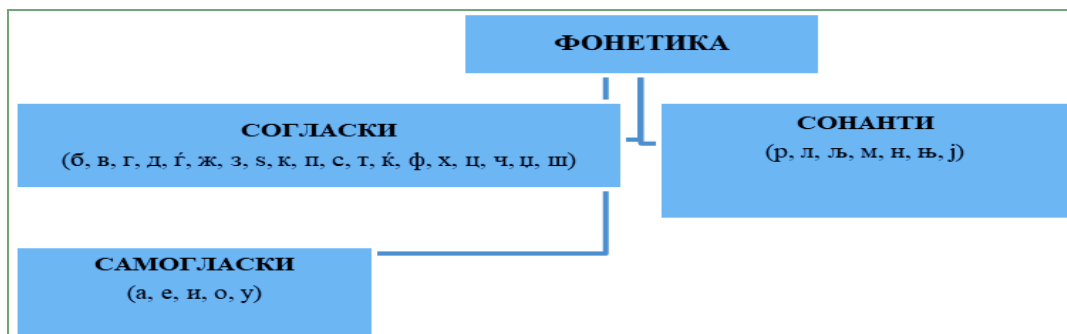
Кога зборуваме за функционален процес пред сè мислиме на поттикнување и развивање креативен мисловен процес, а тоа се постигнува преку јазичните вежби, кои се соодветни

на возраста на ученикот. Добро осмислените јазични вежби, преку одбрани примери и текстови, најчесто се поврзуваат со активности преку кои ученикот визуелно ги следи насоките, а наставникот може да види и да оцени дали и до кое ниво се усвоени одредени поими. Тоа може да се постигне преку:

- формирање зборови од понудена листа на која се напишани повеќе согласки, а само една самогласка. (пр. м, р, к, в, а, ш, ж, б);
- записи во кои се дадени парови од звучни и безвучни согласки за проверка на разликата во изговорот на одредени консонанти во одредени позиции;
- составени зборови од понудената листа кои се запишуваат и се читаат (пр. марка, рака, квака, шарка, жаба, бара, 'рж);
- слушање аудиозапис со правилно и неправилно акцентирање;
- следење текст во кој треба да се определи местото на акцентот и сл.

При изговорот на зборовите и зборовните групи наставникот задолжително ја следи примената на акцентот, ја поправа погрешната употреба и поттикнува за правилна примена кај именските групи, особено при отстапувањето од третосложното акцентирање.

Слика 1. Визуелно претставување на согласките, самогласките и сонантите

Со преминување во наредното одделение ученикот ги проширува знаењата со нови цели од наставната програма, а оценувањето наставникот го врши преку писмени или говорни вежби. Според проф. д-р Ружа Паноска „За да постојат како систем, вежбите треба да се подготвени врз специјално одбран материјал, обработен за определена цел што ќе се исполни со вежбата... Само континуираното и последователното спроведување на вежбите во духот на дидактичките и методски принципи, ги дава саканите резултати.“ (1994: 48)

Во наставната програма по наставниот предмет Македонски јазик за седмо одделение ученикот ги проширува своите знаења од областа **фонетика и фонологија** за

да усвои нови поими од јазик. Целите се дефинирани според различни тежински нивоа, во согласност со таксономијата на знаења и се во насока на учење и примена на наученото. На часовите по македонски јазик наставникот определува техники кои се најсоодветни за усвојување на знаењата од програмско подрачје *јазик*. При тоа се внимава ученикот некои активности да ги реализира индивидуално, некои во пар или пак во група.

Дали ученикот успешно ги применува знаењата може да се провери преку:

- т-табела во која се распоредени согласките според начинот на образување;
- даден текст во кој има употреба на „р“ во различни позиции (слоготворно и неслоготворно);
- формирање парови и изговор на зборовите во кои има употреба на „р“;
- говорни вежби со зборови во кои има согласки на крајот на зборот;
- подготвен венов дијаграм со форми за акцент и отстапување од третосложното акцентирање (сличности и разлики во акцентирањето);
- кратки текстови или реченици во кои има употребено сложени зборови кои треба да се акцентираат;
- составени низи од напишани броеви кои ученикот ги изговара за да се провери употребата на акцентот.

При реализацијата на содржините од програмско подрачје *јазик* особено е значајно наставникот постојано да размислува за изнаоѓање нови и различни јазични вежби преку кои ученикот успешно ќе усвојува нови знаења. „За учениците е посебно важно што вежбата ги поставува во активна позиција наспрема јазикот... резултатот од вежбата не е само зацврстување на знаењата и примената во практиката, туку тој е добра подлога и услов за прифаќање нови знаења.“ (в. Трајковска и др. 2008: 6)

Слика 2. Начин на образување на некои согласки

П Крап, стап, настап; прв, понеделник, потоа.	Б Даб, слаб; бура, борба, бегај.
В Страв, прав, здрав, грав, црв; визија, видео, вазна, виор.	М Срам, грам, дом, сом; мандолина, мајмун, можност, муза, мелем.

Ваквиот тип графички организатори во практиката упатуваат на важноста од визуелниот пристап, при тоа имајќи го предвид индивидуалниот ангажман на ученикот, интересот да пристапи кон вежбата и да ја изработи и повратната информација од наставникот за обемот на усвоените знаења.

Секако, секое наредно повисоко одделение е предизвик за наставникот, но и за ученикот, во насока на обезбедување активност на часот, мотивација и интерес. Во третиот развоен период наставникот, во текот на целата година, посебно внимание треба да посветува на: корекција на правоговорно-правописните грешки или недоследности кои не биле воочени во претходните одделенија, немањето можност да им се посвети поголемо внимание на учениците (поради големиот број ученици во паралелките, некаде и повеќе од 34), незаинтересираноста на учениците правилно да акцентираат (бидејќи им звучи „чудно“, „неубаво за слушање“, „смешно за изговарање“ и сл.) и малиот фонд на часови по македонски јазик (за разлика од одделенска настава). Од истражувањето е констатирано дека најголем број правописни грешки или недоследности има при пишувањето на согласките: *j*, *v*, *φ*, *ќ*, *џ*, а делумно и на *s*, *и*, *љ* и *њ*, направени под влијание на изговорот. Како тоа да се надмине? Одговорот ќе се обидеме да го дадеме во понатамошното елаборирање.

Под претпоставка дека наставникот знае, или направил проверка на почетокот на учебната година какви се предзнаењата на учениците, подготвува разни типови вежби, како на пример: *дневник со двоен запис, инсерти метод, ѝеторед, зсу (знам/сакам да знам/учам)* и други графички организатори. Вежбите се организирани на следниот начин:

- дневник со двоен запис во кој се внесени акцентирани зборови и акцентски целисти кои се изговараат за да се провери правилното акцентирање;
- самостојно составување или изговарање акцентски целисти од уметнички текст;
- инсерт метод за видови акцентски целисти кои се диференцирани од печатен материјал (весници, детски списанија и сл.)¹⁹

Иако правилата за акцентирање се познати и се јасни, на часовите за усвојување и проверка на акцентот и акцентските целисти често се случуваат пропусти и грешки.

¹⁹ Активности во корелација со програмското подрачје медиумска писменост.

Слика 3. Акценѝирање преку дневник со двоен запис

Напишани	Изговорени
сончоглед	с'ончоглед
десетмина	дес'етмина
југозапад	југоз'апад
викајќи	вик'ајќи
братучед му	брат'учед му
четириесет и пет	четир'иесет и п'ет
со него	с'о него

Знаењата на учениците и нивните умеења во завршните одделенија се во насока на примена на стекнатите информации од претходните одделенија. Од способноста и креативноста на наставникот зависи успешното исполнување на целите од програмата.

Во деветто одделение наставната програма по предметот Македонски јазик предвидува реализација на содржини кои се во насока на надоврзување на знаењата од претходните одделенија. Бидејќи станува збор за деветто одделение, одделение од завршната година во основното образование, целите се интегрирачки во насока на воопштување, заокружување на знаењата, не само од областа **фонетика и фонологија**, туку и од останатите програмски подрачја и наставни содржини и се во насока на согледување на состојбата во изговорот и во правописот. Наставникот во деветто одделение треба да има целосна слика за усвоените знаења од програмското подрачје *јазик* и дали ученикот и понатаму ги прави истите правоговорни и правописни грешки. Во ова одделение наставникот на почетокот на учебната година потребно е да направи една општа проверка на усвоените знаења од фонетика од претходните одделенија за да добие повратна информација колку ученици ги повторуваат јазичните грешки. Д-р Ружа Паноска, го потврдува претходно напишаното во поглавието 6.5. *Анализа и набљудување на јазикот* каде посочува дека: „Овој метод, како парцијален, се користи и за утврдување на тоа што е учено.“ (в. Паноска 1994: 45)

Бидејќи се обработуваат само содржини од акцент, односно акцентот кај туѓите зборови, на наставникот му е препорачано да подготвува вежби преку интеграција со часовите по странски јазик. Јазичните вежби се организирани на следниот начин:

- од текст во кој има зборови од туѓо потекло се обележува акцентот;
- зборовите се внесуваат во подготвен венев дијаграм со цел да се види сличноста и разликите во обележувањето на акцентот кај одредени зборови;

- напишаното потоа се изговара и при тоа се внимава на акцентот.

Вежбите за акцент и акцентирање недвосмислено упатуваат на фактот дека при реализирање на овие содржини наставникот треба да осмисли содржини и за вежбање дома. Ова е, можеби, еден од начините за „поубав“ јазичен израз.

Слика 4. Акцентирање на туѓите зборови

б'алкон/балк'он	аташ'е
б'укет/бук'ет	ателј'е
р'ешо/реш'о	деп'о
б'илет/бил'ет	п'алто

Примерите покажуваат дека зборовите од интернационалната лексика во голем број не се приспособени на нашиот акцентски систем, некои го задржале својот акцент, а други имаат двојно акцентирање. Затоа на начинот на акцентирањето и содржините кои се поврзани со акцентот треба да им се посветува внимание во текот на образованието.

Општа констатација е дека содржините од програмското подрачје *јазик* не предизвикуваат интерес и внимание кај ученикот, иако наставниците подготвуваат различни типови вежби и за усвојување и за проверка на знаењата. Ова сознание упатува кон тоа дека наставникот е потребно да се насочи кон изнаоѓањето нови форми на работа, различни вежби и активности во насока на успешно остварување на поставените цели и, што е позначајно, усвојување на знаењата од страна на ученикот. Вежбите или техниките за работа имаат практична примена поаѓајќи од фактот дека преку нив, особено преку говорните вежби, се насочува и поддржува усното изразување на ученикот. Ова посебно се однесува на изразното читање во насока на поттикнување убав и добар јазичен израз и правилна акцентуација. Континуираното следење на работата на ученикот преку давање соодветна повратна информација, кај ученикот предизвикува поголем интерес, поттикнува активност, а наставникот на тој начин проверува колку вежбата е соодветно избрана, колку е во корелација со поставената цел и дали го задржува вниманието на ученикот.

Заклучна констатација е дека часовите за утврдување и проверка на знаењата од фонетика и фонологија треба особено внимателно да бидат подготвени и да бидат во функција на практична примена на наученото, а не само на празно меморирање на фактите или пак одговарање на несоодветно подготвени тестови со кои не може реално да се измери степенот на усвоените знаења.

3. Артикулација и правоговор

3.1. Анализа на снимен материјал од ученици од основно и средно образование

Професорот Конески пропишувајќи ја нормата на македонскиот јазик во неговата граматика истакнува: „Кога се пристапува кон разгледувањето на акцентот и во ваков план, тогаш треба да се има на ум овој многу важен момент: дека е третосложниот акцент еден од најглавните белези што го одликуваат нашиот литературен јазик меѓу другите јужнословенски литературни јазици. Тој е оној жив дах што му дава на нашето зборување посебно звучење.“ (в. Конески 1981: 139 – 140) Напишаното се поткрепува со фактот дека пропишаната норма на македонскиот јазик отвора можности за прифаќање од поголем број говорители. На проф. Конески би го надоврзале напишаното од проф. З. Тополињска дека акцентот на македонскиот јазик „претставува уникатен случај меѓу познатите и опишаните јазици во светот“ (в. Тополињска 1999: 123). Во речничкиот состав на македонскиот јазик има и двосложни и повеќесложни зборови кај кои има отстапки во акцентуацијата и тоа е евидентно во изразувањето на учениците. Нашето истражување покажа дека акцентуацијата на овие зборови зема замав и грешките се присутни на различни нивоа и од различни генерации. На часовите по македонски јазик треба да се потенцира значењето на правоговорната норма како основа за усвојувањето на стандардот. Проф. Лаброска за ова го пишува следното: „при ваква широка тенденција на грешење, можеби се работи за некоја внатрешна тенденција на развојот на македонската прозодија зашто во истражувањето на македонската фразова интонација на Николаева, но и на Савицка и Спасов се покажало дека претпоследниот слог се изговара со иста должина како и првиот слог, па дури понекогаш е подолг од него.“ (в. Лаброска 2009: 99)

Вукосава Донева во текстот *Изразни средства на говорот* пишува за логичниот акцент, логичната интонација, паузите при говорењето и за интерпункцијата. Според неа најзначаен е логичниот акцент и во врска со ваквиот начин на акцентирање истакнува: „кога зборуваме, мислите ги групираме во логични целини. Нив ги нарекуваме реченици. Речениците се состојат од зборови. Во секој збор се наоѓа еден слог врз кој паѓа акцент и за тој слог велите дека е акцентиран. Акцентиран слог е оној слог во зборот кој при изговорот се изделува од другите слогови. Како што не може да се изговори збор без да се оддели, истакне, одвои ни еден слог, исто така не може да се изговори реченица или

говорен такт, без да се истакне, оддели, издвои логично некој збор. И додека во говорниот такт, се одделува еден збор, во реченицата се изделуваат толку зборови колку што таа има говорни тактови. За истакнувањето, издвојувањето на зборот во реченицата велиме дека тоа е логично акцентирање, а зборот што е издвоен, истакнат, го наречуваме логично акцентиран збор. Постојат четири начини за логично акцентирање на зборот во реченицата: 1) со бавен изговор, 2) со засилување на зборот во реченицата, 3) со промена на височината на гласот и 4) со пауза пред, а понекогаш и по логично акцентираниот збор.“ (в. Донева 1974: 90)

За целите на нашево истражување и за да покажеме каква артикулација и акцентирање се реално присутни на часовите по македонски јазик и колку тие соодветствуваат на правоорот опишан во нашите граматика, снимивме околу 20 часа материјал од читање, раскажување, прераскажување и одговори на прашања на учениците на часовите по македонски јазик и во основното и македонски јазик и литература во средното образование. Бидејќи се работи за снимање во научни цели, учениците беа консултирани за дозвола за снимање, притоа со договор дека во примерите нема да бидат дадени нивните цели искази, туку само делови, односно одделни зборови, синтагми или делови од реченици, неопходни да се видат одделните артикулациски и акцентски особености што можат да се констатираат.

Анализата на артикулациската база ја организиравме според гласовниот систем на македонскиот јазик, прво со анализа кај вокалите бидејќи врз нив паѓа акцентот, а потоа и кај консонантите, а на крај го анализиравме акцентот и акцентските целисти. Во корелација со ова проф. Димитар Пандев во книгата *Говорење и пишување (вештини)* пишува за артикулациските особености на гласот (издишување, изговор, звучност и смекнатост), притоа посебно потенцирајќи ги неправилностите при изговорот на гласовите: кај одделни зборувачи, како и при зборување во определени специфични психички состојби (страв, возбуда и слично) можат да се јават различни пречки и проблеми кои го нарушуваат правилниот изговор. (в. Пандев 2004: 17)

Акустичките особености на гласот (висина, сила, боја), проф. Димитар Пандев ги опишал на овој начин:

Висината на изговорот зависи од фреквенцијата на говорниот апарат при изговорот на даден глас. Ако е бројот на треперењата при изговорот на гласот поголем тогаш ќе добиеме повисок глас. Разликуваме ниски и високи гласови.

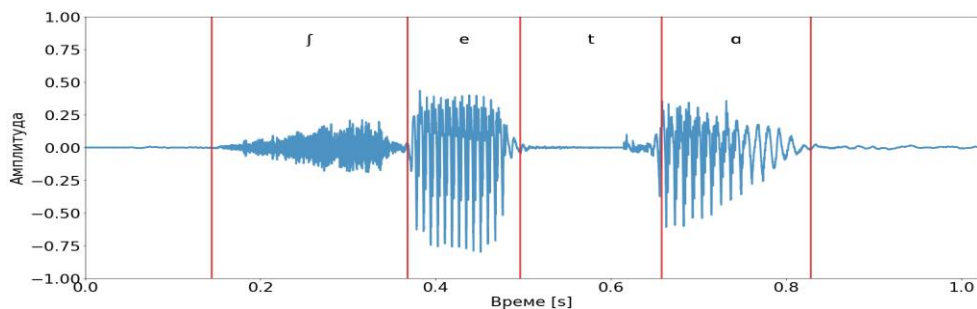
Силата зависи од амплитудата, но и од фреквенцијата. Амплитудата е поголема кај гласовите што се изговараат со треперење на гласните жици, а помала кај гласовите при чиј изговор гласните жици мируваат.

Амплитудата, значи ја определува силата на гласот. При иста фреквенција еден глас се изговара со иста сила; при различна фреквенција силата на еден ист глас е различна. Разликуваме тивки и високи гласови.

Бојата на гласот, пак, зависи од формата на треперењето, т.е. од формата на усната празнина при изговор на соодветниот глас. Имено, бојата се определува според формата на усната празнина и според положбата во која се создаваат гласовите со учество на јазикот, усните и непцето. Исто така, бојата зависи од спојувањето на гласовите во гласовни низи. Во одделни комбинации гласовите можат да добијат специфична боја. Разликуваме безбојни и обоени гласови. (в. Пандев 2004: 20)

Со други зборови, кога зборуваме, звукот што се создава со нашиот говорен апарат, т.е. со гласилките и со резонантните кутии – усната и носната празнина, се движи низ воздухот во вид на звучен бран. Тој звучен бран има своја фреквенција и од основниот хармоник f_0 на таа фреквенција зависи висината на гласот, а од вишите хармоници на гласот зависи неговата боја (в. Савицка и др. 2021: 30). Силата пак зависи од амплитудата на звучните бранови која уште се нарекува и звучен притисок p . Кај човекот амплитудата на звучниот притисок ја дава гласноста на звукот. Таа зависи од интензитетот на нарушувањето на рамнотежната состојба на воздушните честички предизвикано од изворот на звук.

На сликата подолу е покажан осцилограм на зборот *шеѝа* преземен од новата *Сеґментална фонетика и фонологија на македонскиот стандарден јазик* (Савицка и др. 2021)

Слика 5: осцилограм на зборот *шеѝа*. (Савицка и др. 2021, таму сл. 9).

На сликата може убаво да се види разликата во звучниот бран на сите четири гласа во зборот *шеџа*. Гласовите [ш] и [т] се апериодични бидејќи се безвучни консонанти, кои се образуваат со турбуленции на воздушната струја низ вокалниот тракт: за [ш] тоа е струење на воздухот низ теснината создадена меѓу врвот на јазикот и венците, а за [т] тоа е преграда што ја прави јазикот кога се допира до тврдото непце. За разлика од нив, вокалите [е] и [а] се одликуваат со периодични звучни бранови, но со различна распределба на енергијата во вишите хармоници со што се разликува нивната боја односно нивната фонетска вредност. Ова е накратко објаснување на тоа како физички настануваат гласовите од човековиот говор.

Сега ќе преминеме на анализа на примерите што ги регистриравме од снимените материјали. За поедноставно следење на примерите тие се запишани со обични букви, односно не е користена специјалната фонетска транскрипција ИПА. Затвореноста на вокалите ја означуваме со точка под вокалот, повишувањето на вокалот го означуваме со суперскрипт односно со мала поткрената буква над основниот вокал. Ослабениот изговор го означуваме или со гласот даден во мали загради или со суперскрипт. Консонантите ги обележуваме со тврдиот парник секаде каде што позначително се губи мекоста, а консонантите што се изговараат ослабнато ги означуваме со суперскрипт. Се разбира, сите примери се напишани според нивната слухова вредност бидејќи не користевме инструментални анализи за вредноста на одделните гласови.

Акцентот го означуваме со малку искосена црта пред вокалот, како што е впрочем воспоставено негово обележување и во дијалектологијата (Видоески 1998) и во новиот Правопис (2017).

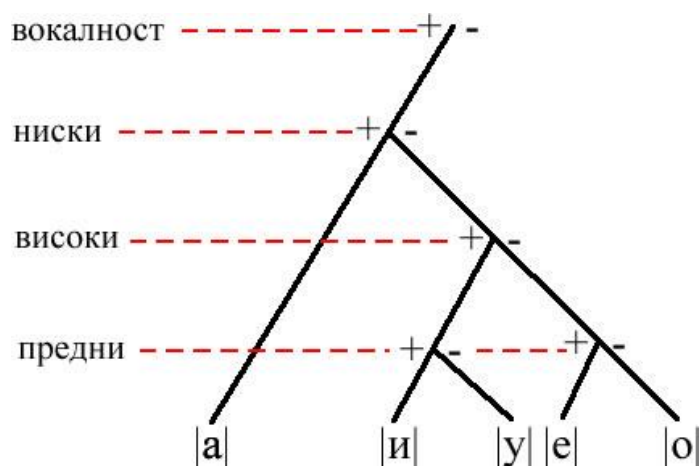
3.1.1. Артикулација на вокалите

Вокалите во македонскиот јазик можат да се појават во сите позиции, значи не постои дистрибуциска рестрикција. Вокалите секогаш ја имаат функцијата на центар на слогот. Тие во соседство со други вокали или консонанти можат да претрпат извесни позициски влијанија. Овие појави не се карактеристични само за македонскиот јазик, туку се поширока појава. На пр. можат да се јават разлики во бојата коишто се поврзани со продолжувањето на самогласките во некои позиции каде што има отстапување од третосложниот акцент, пр. лет'шво, бид'цјќи и сл. Исто така има тенденција за скратување

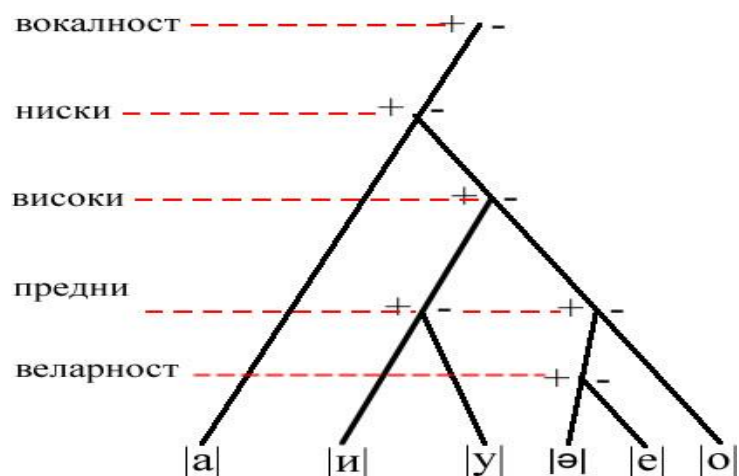
на должината на зборот кога ќе се јават два исти вокала едно по дуго. Пр. вакуум [vakum], саат [sat] и сл, што ќе бидеме понатаму во бројни примери каде што ваквиот изговор влијае врз пишувањето.

За тоа кои се признаците со кои се карактеризираат македонските вокали може да се види во дендритите дадени подолу:

Основен вокален систем во македонскиот стандарден јазик

Перифериски вокален систем во македонскиот стандарден јазик

Слика 6: Основен и перифериски вокален систем во македонскиот стандарден јазик (според Савицка, Спасов 1997: 49)

Во поглед на артикулацијата на гласовите во нашиот материјал, како што и беше очекувано, највпечатлив е тесниот и висок изговор на вокалите од средниот ред /o/ и /e/. За ова имаат пишувано повеќе автори, а ние ќе го наведеме ставот на Искра Пановска-Димкова која истакнува дека се работи за изговор специфичен за помладата генерација кој може да го измени и ликот на зборот поради погрешна перцепција на вокалите што ги слушаме (в. Пановска-Димкова 2010: 261). Таков случај со изменет лик на зборот поради погрешна перцепција регистриравме и во нашите снимени материјали, каде што едно момче од втора година средно образование наместо *некогаш* изговори *никогаш*.

Примерите што ги забележавме се многубројни, а ние ќе ги посочиме следниве: *o'o'ваџа*, *o'o'n'есува*, *j'aде"*, *з'ума* (<зема), *ср'е"ка*, *с'рцаџа*, *нејр'ијаџел*, *в'o'даџа*, *и'o'злеџи*, *ијр'осџор*, *и'o'лека*, *и'o'ради*, *м'o'јаџа*, *нез'o'ваџа*, *нез'o'виџе*, *'o'цени*, *заб'е"лежав*, *заб'уравиш*, *сф'аџаџи*, *си'арциџе"*, *ву-с'елоџу*, *oв'уруви*, *зб'оруви*, *изз'o'рувам*, *с'oбаџа*, *ж'алим"*, *сло'o'о'даџа*, *н'еz'o'* и др.

Од примерите се гледа дека не е само повишена артикулацијата на средните вокали /o/ и /e/, ами имаме и позаторен изговор на вокалот /a/, што е исто така еден вид повисок изговор затоа што темниот глас /ǎ/ кон кој се стреми вокалот /a/ е вокал од среден ред, односно централизирана (веларизирана) фонема (в. слика 2, според Савицка, Спасов 1997: 49).

При читање текстови кај некои од учениците се забележуваше дека се трудат да изговараат правилно, но не успеваат тоа да го направат континуирано, бидејќи беа сконцентрирани правилно да го прочитаат текстот (се работи за средношколци!). Па така имаме:

Б'еше јон'еделник н'ауџиру к'oгa иј'рџнаф ву с'ело'џо,...;

Покажув'ајки н'акај 'облакод'ероџи...

Н'е"когаш иј'ука 'имало...

К'улиџе б'иле ои'џани (<опашани) со o'ебели и j'аки s'игови.

ијр'исџиџна ву-с'елоџу,

с'елоџу на-б'аба,

'o'ружје oџи к'амен

Под'ај-ми-ја ѝ'орбаџа да-ја-з'емам в'о'даџа...;

ѝоџ'уле"ма с'уша...;

в'истинска 'о'бјава на-џ'о'вороѝ на-р'адоџа...;

не-'иџрајѝ'е-си со-ж'ивоѝоѝ...;

З'а-да-се ѝ'о'сѝиџне 'ова.....

Сѝ'арџиѝе" 'одеа ѝ'олека, р'ака ѝоо-р'ака.

сѝ'арџ к'уѝувам,...;

оџн'иѝиџаѝа на-н'аѝиѝе" ѝр'еџи...;

Сред'е-зима 'оџи с'о-краѝки р'акави... (со чудна акцентска целост с'о-краѝки заради претерано големата желба правилно да се акцентира!);

М'ојаѝа м'ајка е-н'ајдобра на-сф'еѝ.

Цел'ина оо-оџ'а или ѝ'овеџе сѝиха

Луџ'еѝо џо-џл'еџаа л'екароѝ скам'енеѝ^о, н'ем^о.

С'е"оџува на-м'есѝо и вн'имава!

М'ариџ 'извика: 'енеџ џи!

Дир'е" кѝороѝ џи џ'е"неѝе мл'аџиѝе,..

Оо-л'еваѝа сѝр'ана на-б'урнаѝа и ѝ'енлива в'оџа В'арџар е сѝ'ароѝо ск'оѝско К'але.

Она што е впечатливо е дека многу често токму вокалот под акцент е со повишена артикулација: ѝ'о'сѝиџне, зл'оволни, мел'о'џија, што можеби има врска со поголемиот интензитет на издишниот воздух со којшто се изговара акцентираниот вокал.

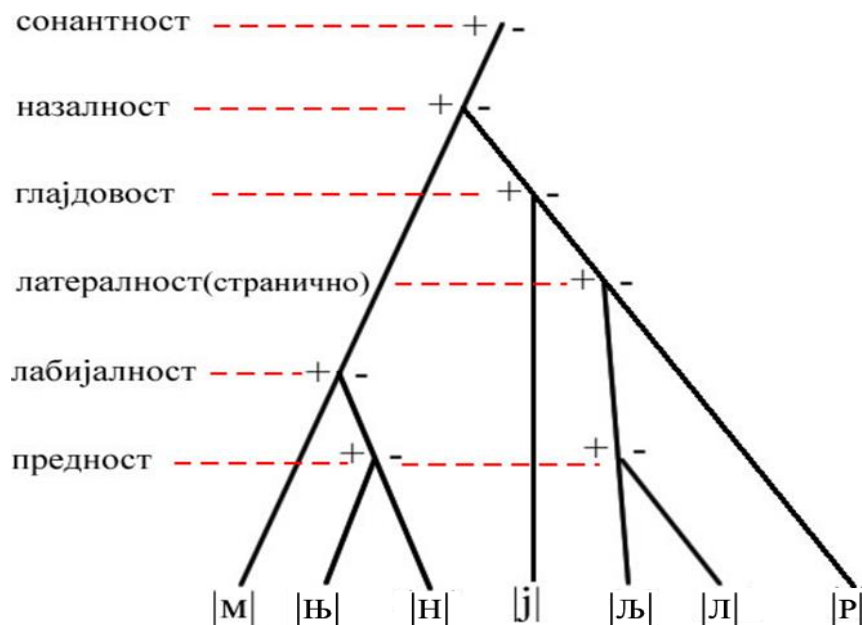
Наша генерална забелешка во поглед на повишениот изговор на вокалите е дека тој помалку се забележува кај учениците од нижите одделенија, односно тие имаа помалку пропусти во артикулацијата на вокалите, за разлика од учениците во повисоките одделенија и од средните училишта каде оваа тенденција е поизразена.

Забележавме и интересни примери на вдолжување на крајниот вокал во вокативната форма: *насѝ'авнич(к)ее, ѝроф'есоркее.*

Од друга страна, пак, кај глаголите во трето лице множина сегашно време од а-група не се слуша удвоено /aa/, туку едно долго [a:]: *каин'ува:ӣ, њодобр'ува:ӣ, вер'ува:ӣ* (нема два вокала), или пак, вториот вокал се изговара неинтензивно како во примерот: *н'е^a* (вториот вокал едвај се слуша).

3.1.2. Артикулација на сонантите

Со терминот сонанти се опфаќа цела низа гласови со различен артикулациски карактер. Од една страна во сонантите спаѓаат глајдовите како што е /j/ во македонскиот јазик, што всушност е глас со вокалски карактер во основата, потоа разни консонанти. Затоа сонантите не се монолитна група. Глајдовите им се најблиски на вокалите и тие се најмногу гласни. Латералите /л/, /љ/ и вибраторот /р/ имаат исто така мошне висока гласност, иако пониска од глајдовите. Релативно најмалку гласни се назалните сонанти /м/, /н/ и /њ/. Сонантите се звучни гласови во основата и тие во европските јазици немаат безвучни парови. На сликата подолу е даден дендритот на сонантските фонеме.

Слика 7: Системот на сонантите во македонскиот стандарден јазик (според Савицка, Спасов 1997: 72)

Што се однесува до артикулацијата на сонантите кај учениците што беа предмет на наша анализа, отстапки од изговорот имаше најмногу кај глајдот /j/, како и кај меките /љ/ и /њ/ кои во некои позиции беа изговарани затврднато.

Овде ќе ги наведеме најпрво примерите во кои не се изговара глајдот /j/ во позиција во која според правописот би требало да се изговори како во примерите: *М'ариџа, ситиу'аџа, иџ'еа, н'еко'а, ... оруж'е*.

Од друга страна се чувствуваше во изговорот и скратување на вокалот /и/ во позиција пред согласка или во финална позиција, па така имаме изговор на [j] наместо [и] во следниве зборови: *м'ојџе, џв'ојџе, св'ој луџе, н'екој џ'еџа*.

Кај дел од учениците беше забележан тврд изговор на /л/ пред предниот вокал /и/: *к'ули, б'оли*, и пред /j/, во примерите: *фоџ'елџа, 'илџаџа*, каде што пишувањето влијаело на изговорот (иако да се изговори тврд глас /л/ пред /j/ е навистина тешко за изговор, како што истакнува и Искра Пановска-Димкова во својот Практикум (в. 2010: 55).

Забележавме и затврднување на изговорот на /њ/ во наставката за среден род множина, па така можеше да се слушне: *џ'ечина, мач'инаџа, џајч'инаџа*. Ваквата состојба само го потврдува ставот на Блаже Конески дека затврднувањето на меките консонанти во современиот македонски јазик е сè уште актуелен процес (Конески 1981: 72).

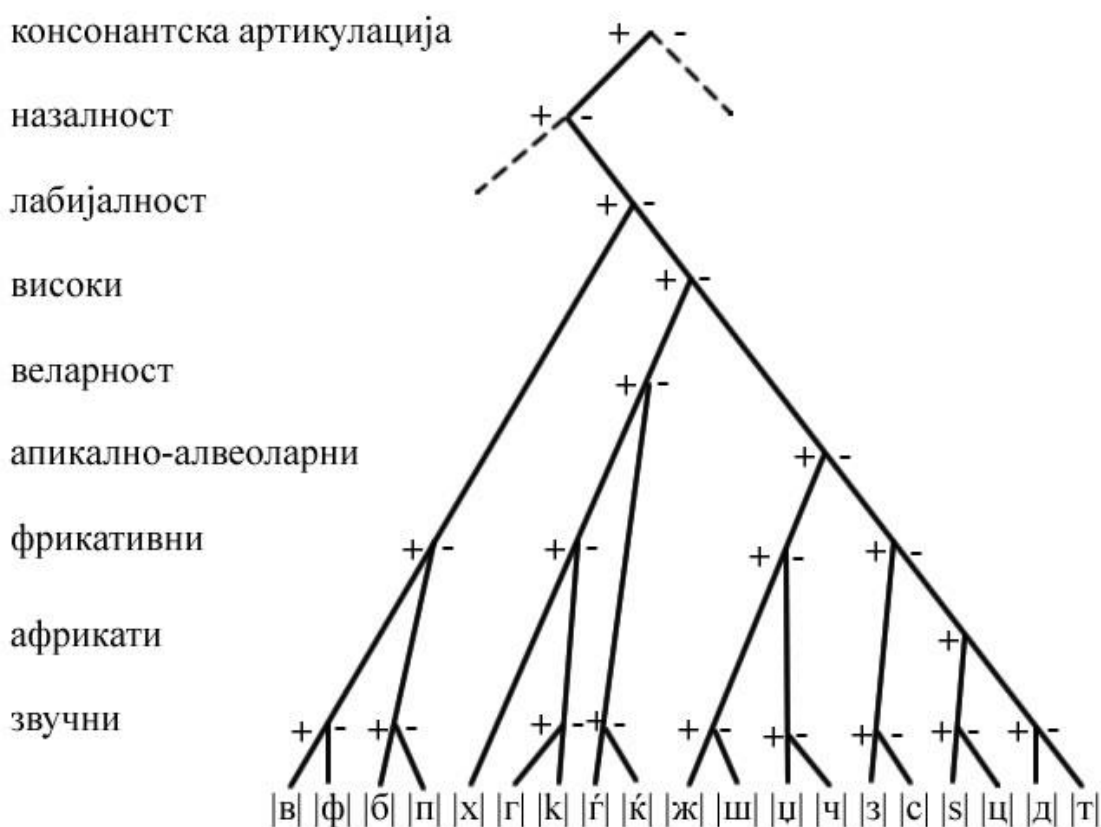
Бидејќи вибрантот /р/ во стандардниот македонски јазик во позиција меѓу два опструента има слоготворна функција, при што таквото вокално /р/ треба да се изговори само со еден слаб вокален призвук пред него, ние забележавме отстапки и во овој поглед. Некои од учениците имаа неправилен изговор односно наместо вокално /р/ изговараа две фонемии, односно вокал шва + р [ǎp]: *џ'џрб, в'џрвоџ, с'џрџеџо, к'џрфџа* и сл. Ваквата појава сметаме дека се должи на дијалектно влијание на родениот говор на учениците, затоа што во дел од дијалектите не постои вокално /р/, туку има придружен темен глас или пред сонантот или по него и имаме всушност рефлекс од две фонемии за старото вокално *r (в. Видоески 1999: 55 – 68).

3.1.3. Артикулација на опструентите

Опструентите се акустички најслаби гласовии. Тоа се оние гласовии што не се ни вокали ни сонанти, туку при нивната артикулација се произведува извесен шум. Тие не се

слоготворни, не можат да образуваат слог. Меѓутоа, по исклучок, во некои оноματοпејски изрази или зборови можат да образуваат и слог пр. **пст!**

Кај опструентите во македонскиот јазик опозицијата звучни / беззвучни има одлучувачки т.е. дистинктивен карактер. Во македонскиот јазик, стандарден и дијалектен, звучните и беззвучните опструенти создаваат богата корелација. На дендритот подолу се дадени сите опструенти во македонскиот стандарден јазик претставени преку нивните најбитни гласовни обележја.

Слика 8: Системот на опструентите во македонскиот стандарден јазик (според Савицка, Спасов 1997: 90)

Што се однесува до опструентите, има генерална тенденција и тие да не се изговараат јасно, посебно во подолгите зборови, па така имаме слабеење на изговорот на некои опструенти: *џл'е(г)аме*, *г'а(г)еме* (денталното [д]), *к'о(џ)а*, *с'е(џ)а* (веларното [г]); *најра(в)иш*, (забно-усното [в]).

Регистриравме, исто така, специфичен изговор на /k/ и /g/ коишто не се изговараат како палаталални оклузивни, туку како благо смекнати веларни /k/ и /g/, па така се слушаше: *к'ук'а, к'ук'и, и'овеке, ке, ср'ек'а, с'ек'ам* (< секавам), ...*ц'ела н'ок ја-с'онувам...*; *н'е-ке м'ожам; г'оаџ'а, на'оџ'аме, в'еџи, р'аџ'ање, џ'убре, л'уџ'еиџо* и сл.

Кај некои ученици се забележува и изместена артикулација на гласот /ш/, којшто се изговара на некој шушкак начин, со јазикот над венците, а не на забите, и тоа звучи како глас меѓу /ш/ и /с/, а овде го означуваме само со болдирање на гласот: *фс'ушност̄, н'еш̄иџо*.

Што се однесува до африкатот /s/, тој е малку присутен во фонолошкиот систем кај нашите ученици, па регистриравме честа негова замена со струјното /з/: *зв'оно, зв'они, зид, з'удар, з'уница*. Лексемите *семне, свиска, сирка* или не им се познати воопшто или им се познати, но не ги користат во нивниот идиолект.

Она што е регуларна гласовна појава во современиот македонски јазик во изговорот, тоа е едначењето по звучност, појава што се реализира кога ќе се најдат во допир два опструенти кои се различни по звучност. Притоа, во изговорот, а делумно и во пишувањето се прави адаптација на првиот опструент спрема вториот, т.е. имаме т.н. регресивна асимилација. Ваквиот вид асимилација спаѓа во редот на појавите наречени санди, а во македонскиот јазик промените во изговорот подведени под терминот санди се однесуваат главно на едначењето по звучност (иако може да има и друг вид адаптации, како на пример: *исчист̄и > ишчист̄и, одбранбен > одбрамбен, бонбона > бомбона* и сл.). Овде ќе ги посочиме сите адаптации по звучност што ги забележавме во нашиот снимен материјал, а што се одраз на изговорните правила во македонскиот стандарден јазик.

Примери со едначење по звучност регистрирани во нашите снимени материјали се следниве: *сф'еӣ, н'асмефка, аф̄иџоб'усо̄и, фс'ушност̄, г'ојдоф̄иџе, жай̄че, џлуф̄че, моф̄че*.

Кај примерите, пак, на изговор на /в/ како /ф/ во прво лице множина на минатите определени времиња (*науч'ифме, созр'адофме, чиӣафме* и др.), може да се каже дека ова /ф/ што овде се слуша пред сонантот /м/ може да се објасни или со влијание од наставката за второ лице множина во истите глаголски времиња каде што гласот /в/ навистина е во позиција за едначење по звучност или пак дека се работи за директен рефлекс на /х/ во /ф/ во старата наставка *-хме > -фме*. За ова второ можно решение, проблем би биле дијалектите во западна Македонија, па и во дел од скопското дијалектно наречје каде што

во оваа позиција сè уште се изговара типично звучно /в/ блиско до сонантското во српскиот јазик (*јадење, којање* и сл.; сп. Лаброска, Томовски 2011: 88), што значи дека реално постоел во минатото рефлекс на /х/ > /в/ во наставката *-хне*.

Едначењето по звучност не е присутно само внатре во зборовите, туку и на нивната граница: *ф-кр'евей*; *к'ојнеш-е б'олка ој-н'ешјо*; *ој-к'амен*; *с'екој риј и р'ека*. Како што се гледа од примериве, обезвучување на крајот на зборот има и во позиции пред безвучна согласка на почетокот на другиот збор, но и пред сонант и пред вокал.

Обезвучувањето на крајот на зборот што во македонскиот јазик е редовна појава во изговорот што нема одраз и во правописот, исто така беше забележано во артикулацијата на нашите ученици: *б'акнеш, љ'убоф, р'акаф, и'о'злеј, леј, друк, крук, к'ојнеш, л'ебей, зрј, сираф, вос, врак, драк, жей, ируј, и'ериој, 'ојјай, ч'елай, и'рџнаф во-с'елојо*. Од последниот пример се гледа дека обезвучување на согласките на крајот на зборот се прави дури и тогаш кога следниот збор започнува со звучна согласка.

Општо е познато дека упростувањето на одделни консонантски групи во изговорот е особеност на современиот македонски јазик. Во нашите снимени материјали слушаме примери со упростени консонантски групи во следниве зборови: *шо, з'ошо, н'ешо, ир'ецијава, ир'еци, р'адос, з'ордос, чес, шес, н'ежнос, цв'рс* (гласот /т/); *ч'усивувам* (гласот /в/). Некои ученици не ги изговараа консонантските геминати, па така слушнавме: *и'оржси* (< поддржат), изговорено како сосем друг глагол без двојно /д/, па само од контекстот не дојде до неразбирање, потоа *иој'икнајо* (< поттикнато), каде за среќа нема пароним, па не може да дојде до неразбирање (освен, се разбира, ако не се изговори погрешно глаголот *иојекнува* со повишени вокали!), но овде не се работеше за таков случај.

Инаку, кај двајца ученици регистриравме вметнување на /т/ во зборот *среќа*: *к'ујувам сѝ'ари сѝр'еки...*; *за сѝр'ека...* што најверојатно е влијание на дијалектот на некој од домашните.

На крајот на делот за артикулацијата на опструентите може само да се заклучи како генерална перцепција е дека сите гласови се изговараат со таква лежерност, што на повеќе пати последниот слог во реченицата само може да се насети од контекстот бидејќи речиси воопшто не се слуша: *р'ече М'ирјана сме'ејк^{и-се}*; *Н'евреме не сн'ај^о*.

3.1.4. Акцент и акцентски целисти

Македонскиот јазик во поглед на акцентот во својот историски развој се оддалечил од наследената прасловенска ситуација: во прасловенскиот јазик акцентот бил тоничен и подвижен т.е. можел да падне на различни слогови во зборот (Тополињска 1960/61). Во текот на историскиот развој, македонскиот јазик како резултат на својот внатрешен развој, но и како резултат на влијанието на соседните балкански несловенски јазици, се здобил со акцентски систем којшто е посебен и различен од акцентот во другите словенски јазици (в. Видоески, Савицка, Тополињска 1999: 124). Се работи за фиксиран и динамичен акцент. Се вели дека е фиксиран (фонетски стабилизиран) затоа што тој секогаш паѓа на третиот слог од крајот на зборот во тросложните и во повеќесложните зборови, без разлика дали зборот ќе се продолжи со додавање на морфеми, а по својата природа тој е динамичен, односно се одликува со сила на воздушната струја при изговорот. Освен со зборовна фонетска стабилизација, акцентот во македонскиот јазик се карактеризира со синтагматичност, т.е. во македонскиот стандарден јазик, според правоговорните норми, постојат акцентски целисти со кои под еден акцент се подведуваат неколку типа синтагми (*суб'о-грозје, наш'и-луѓе; брат'учед-му; зем'ете-го, земет'е-му-го, ев'е-ти-ги; не-сум-г'о-видел; кој-т'е-викна*). Вака е претставена состојбата со македонскиот акцент во граматиките (в. Конески 1952: 123 – 124; Бојковска и др. 1997: 81). Во *Фонологијата на современиот македонски стандарден јазик* (в. Савицка, Спасов 1997: 165) и во новата *Супрасегментална фонетика и фонологија на стандардниот македонски јазик*, истакнато е дека главна физичка корелација на зборовниот акцент во македонскиот јазик е темпоралниот фактор, односно „акцентираниот самогласка обично трае подолго од неакцентираниот самогласка и во слогот што ѝ претходи и во слогот што следува по неа...“ (в. Савицка и др. 2021: 114 – 115).

Што се однесува до акцентот во нашите снимени и анализирани материјали, прво ќе ги истакнеме примерите со погрешно акцентирање на зборови што припаѓаат на домашната лексика или пак се заемки, но се одамна одомаќинети, а не се акцентираат на третиот слог од крајот на зборот: *брајуч'еи, дир'ектор, ум'еишник, макед'онски ј'азик, ов'аа, он'аа, оруџ'арка, цел'ина, маш'ина, содрж'ина, свеж'ина, (но ср'едина), сев'ич*.

Во поглед на отстапките од третосложното акцентирање, кај степенуваните придавки забележавме појава на два акцента како да се работи за две одделни лексеми: *н'ајуб'аватиа*, *н'ај'омилен*, *н'ајсак'анатиа* како и кај две сложенки: *'облаког'ерош*, *и'осишдишл'омски*. Кај сложените придавки пак, забележавме примери со акцент само на вториот дел од сложенката: *секо'јдн'евно*, *доброд'о'јден*, што е регистрирано како појава и во *Суипрасемениталната фонетика и фонологија* (в. Савицка и др. 2021: 74).

Највпечатлива е состојбата со необразување на акцентски целости, се разбира, со исклучок на неколкуте ученици што скоро се преселиле од некој дел од западното македонско наречје (а за што самите не информираа). Кај учениците што имавме прилика да ги снимиме, многу малку беше присутна акцентска целост од предлог и замена, па така имаме: *на-м'е"не*, *со-и"ебе*, *од-и"ебе*, *во-м'ене*, *на-н'еџо*, *ио-н'еџо*, *со-н'ас*, *без- н'ас*, *на-н'иф*, *меџу-н'иф*, *кај-н'иф*, *на-н'ејзе* (но *в'о-неџо*, *к'он-ниф*, *'од-ниф*, на час за акцент и акцентски целости!).

Преминување на акцентот врз предлогот немаше и кај примери од предлог + именка со прилошко значење *на-о'уша*, *иод-р'ака*, *на-с'рце*, *на-вр'еме*, *од-р'акаф*, *зао-џ'рб*, *на-м'оре*. Состојбата не беше подобра ни со негацијата или партикулата *ке* кога тие ќе се најдат пред глаголот. Во таа позиција учениците не образуваат, исто така, акцентски целости: *н'е с'акам*, *н'е-му о'авам*, *н'е-ја зн'аеме вр'едностиа...*, *н'е-с"ие-му дале*, *н'икој н'е-џо с'ака*, *н'е-ке м'ожам*; *к'е"му и'омоџнам*, *к'е"џо и'окажаш*, *к'е"џи о'несаш*, *оа-н'е-џо в'идиме и'овеке!*

Акцентските целости од заповеден начин плус енклитика исто така не се реализираат, т.е. тие се изговараат со еден акцент, ама акцентот паѓа на четвртиот слог од крајот на зборот: *н'ајдеише-џо*, *дон'еси-ми-ја*, *не-и'џрајише-си*, *зак'ачеише-ја*, *исип'аишеише-ми-ја* *ио м'ејл*, *зач'увајише џо зб'орош*, *ириф'акајки џо* и др.

Примерите со акцентски целости од два полнозначни збора исто така не се реализираат, па имаме: населба *К'исела В'ода*, потоа: *иеш о'енари*, (но *и'еш-дена*), *с'уво џр'озје*, *ц'рвен и'ишпер*, *бел к'амен* и други примери, при што секој полнозначен збор од синтагмата носи свој акцент.

Акцентирањето на личните имиња е посебно горлив проблем кај учениците, оти тука акцентот често се слуша на вториот слог од крајот на зборот, и тоа кај македонски имиња

и без никаква фонетска мотивација, па имаме: *Бил'ана, Горд'ана, Мих'аил, Свешл'ана, Јане Санг'ански, 'Орце Ник'олоф* и др.

3.1.5. Заклучни согледувања

Она што се наметна како заклучок е дека во изговорот учениците и покрај трудот да зборуваат на стандарден македонски јазик, се чувствува нивниот скопски жаргон, посебно во изговорот на вокалите, но и во изговорот на меките (палатализираните) консонанти. Исклучоци регистриравме кај неколку ученици кои, бидејќи се преселиле во Скопје не така одамна, го зачувале својот дијалектен јазичен израз, притоа дел од нив со изразит западномакедонски изговор, а дел од нив со изговор специфичен за североисточните наши говори, што всушност беше констатирано и во гласовните промени регистрирани во погрешното дијалектно запишување на зборовите.

Би го истакнале и фактот дека: ако грижата за правилен изговор на гласовите и за правилно акцентирање не се стави на приоритетна листа на обврските на сите одделенски наставници и на наставниците по македонски јазик, јазикот наш денешен, како што рекол Благоја Корубин, ќе ги губи своите особености, дел по дел и, потпомогнат од миграцијата и од белата чума, ќе ја губи својата посебност, оставајќи им простор на доминантните јазици и народи. Да се надеваме дека ќе се стори сè што е можно за да не се дојде до тоа.

Ова наше истражување во таа смисла е само еден мал влог во регистрирањето на проблемите со цел тие полесно да се решат, а македонскиот јазик, со грижлив однос кон него, да го зачува идентитетот на сите што го зборуваат каде и да се.

4. Анализа на гласовните промени во писмените состави на учениците од основно образование

4.1. Гласовниот систем на македонскиот стандарден јазик

Гласовниот систем на македонскиот стандарден јазик има 31 глас, со едноставен вокален систем од само пет фонеме и со консонантски систем од 26 фонеме од кои 7 се сонанти, а другите консонанти. Консонантите не прават опозиција по мекост (како во рускиот јазик и во некои други словенски јазици), ами главната опозиција се базира на звучноста како дистинктивен признак, при што целиот консонантски систем се дели на парови на звучни и беззвучни консонанти, со исклучок на /x/ коешто е само беззвучно и нема свој звучен парник. Двата потсистеми на самогласки и на согласки ќе ги прикажеме според местото и начинот на образување, во табели преземени од учебникот *Македонски јазик за средното образование* од авторите С. Бојковска, Л. Минова-Гуркова, Д. Пандев, Ж. Цветковски (в. Бојковска и др. 1997: 75 –77).

Самогласки

според висината на јазикот	предни	средни	задни
високи	И	/	У
средни	Е	/	О
ниски	/	А	/
	незаокружени		заокружени

Согласки

според начинот на образување	според местото на образување				
	уснени	забновенечни	венечни	тврдопечени	меконепчени
преградни	Б П М	Д Т Н		Њ	Г К
теснински	В Ф	З С Л	Ж Ш Љ Р	Ј	Х
преградно-теснински		С Ц	Џ Ч	Ќ Ѓ	/

Согласки и сонанти

според звучноста										
звучни	Б	В	Г	Д	Ѓ	Ж	З	С	Ц	/
беззвучни	П	Ф	К	Т	Ќ	Ш	С	Ц	Ч	Х
сонанти	Р	Л	Љ	М	Н	Њ	Ј	/	/	/

4.1.1. Гласовни промени кај самогласките

Во текот на историскиот развој вокалниот систем во македонскиот јазик значително се упростил. Во времето на создавањето на словенската писменост тој имал единаесет вокали, со постоење и на назални вокали и на кратки т.н. редуцирани вокали (в. Конески 1982: 28). Денес македонскиот стандарден јазик има едноставен петочлен вокален систем без назални и без кратки вокали. Но, ситуацијата со вокалниот систем во дијалектите е прилично разнородна (Видоески 1998), па различните изговори навики што се специфични за одделните дијалекти се рефлектираат врз колоквијалниот изговор во главниот град Скопје бидејќи тука има жители што потекнуваат од разни краишта на Македонија. Ако кон тоа се додаде фактот дека помладата генерација зборува скопски жаргон, чијашто најпрепознатлива црта е високиот изговор на вокалите, тогаш можеме со право да заклучиме дека изговорот и пишувањето на вокалите кај учениците во Скопје е посебно сложен проблем. Токму затоа во нашето истражување одлучивме да се осврнеме на секој вокал одделно, опишувајќи го најпрво неговиот правилен изговор според *Фонологијата на македонскиот стандарден јазик* (Савицка, Спасов 1997), а потоа и пропустите и грешките што ги регистриравме во нашите материјали.

А) Ситијусој на вокалот А и неговата употреба

Правилата како се пишуваат вокалите и консонантите се дефинирани во Правописот, но иако нормата е востановена сепак постои разлика при нејзината примена во писменото изразување. Според начинот на образување вокалите се делат на неколку подгрупи: според движењето на јазикот (вокали од преден ред и вокали од заден ред), според степенот на издигнување на јазикот (високи, средни и ниски) и според положбата на усните (заокружени и незаокружени). Тука би го цитирале Конески кој, во Граматиката на македонскиот јазик (1982: 87), пишува: „потребно е да се уочи разликата во образувањето на *e*, *и*, од една страна и *a*, *o*, *y* од друга, бидејќи од неа зависат некои гласовни појави, за кои и натаму ќе станува збор“.

Вокалот /a/ во македонскиот јазик е средна, ниска, незаокружена самогласка. Промените што се регистрираат при изговорот на овој вокал се рефлектираат и во писмен текст во текот на образовниот процес.

При анализата на текстовите од учениците, степенот на зачестеност на грешките беше евидентен кај зборовите: *немај* (немаат), *имај* (имаат), *знај* (знаат), *зайварај* (затвораат), *покорувај* (покоруваат), *справувај* (справуваат), *купувај* (купуваат), *насочувај* (насочуваат), *осудувај* (осудуваат), *имај* (имаат), *бегај* (бегаат), *попагај* (попагаат), *сакај* (сакаат), *одминувај* (одминуваат), *одбирај* (одбираат), *пишувај* (пишуваат), *решавај* (решаваат), *заборавај* (забораваат), *верувај* (веруваат), *преовладувај* (преовладуваат), *ислушај* (ислушаат), *простувај* (простуваат), *почнувај* (почнуваат), *извинувај* (извинуваат), *изразувај* (израсуваат), *гледај* (гледаат), *најтежнувај* (натежнуваат), *одговарај* (одговараат), *случувај* (случуваат), *уништувај* (уништуваат), *прочистувај* (прочистуваат), *прочитај* (прочитаат), *давај* (даваат), *слетувај* (слетуваат), *играј* (играат), *сметај* (сметаат), *учествувај* (учествуваат), *посакувај* (посакуваат), *барај* (бараат), *излегувај* (излегуваат), *давај* (даваат), *иселувај* (иселуваат). Кај сите овие примери се губи удвоениот вокал *a* во третото лице множина на сегашното време. Кај глаголите од *a*-група има удвојување на вокалот */a/* бидејќи има едно *a* од основата и едно од наставката, но учениците ова не го пишуваат во текстовите поради тоа што во изговорот тие слушаат едно долго *a*, а не две *a*. Во македонскиот јазик, генерално, има тенденција да не се јавуваат два исти гласа едно до друго, или подобро кажано т.н. геминати и тие се избегнуваат многу често кога се во непосреден допир. Според *Фонологијата* од Савицка и Спасов, артикулацијата од типот на една вдолжена самогласка добиена од геминати ($/V_1V_2/ \rightarrow [V:]$, ако $/V_1/ = /V_2/$, е својствена „на колоквијалната реализација, но исто така и за културниот изговор, оној полежерниот неофицијалниот...“ (в. Савицка, Спасов 1997: 55).

Од примерите што ние ги регистриравме може да се заклучи дека овој изговор, очигледно богато се рефлектира во пишувањето и тоа не само кај вокалот */a/* туку и кај другите вокали. Констатиравме дека оваа појава не е посебно нагласена ниту во наставните програми ниту во учебниците и на истата треба да ѝ се обрне поголемо внимание.

Целосно испуштање на вокалот */a/* има во примерите: *мрзиме* (мразиме), *ојсинување* (опстанување), *омрза* (омрза), додека пак губењето на вокалот */a/* во финална позиција беше забележано во примерите: тие *седна* (тие седнаа), *затоа* (затоа), *работата* (работата). Вметнување на вокалот */a/* регистриравме во примерите: *оваа* време (ова време), *саакаме* (сакаме), *работата* (работат), додека пак замена на вокалот */a/* со */o/*, */e/* или */i/* има во

примерите: *зошто* (зашто), *менеџмент* (менаџмент), два *поими* (два поима), два *месеци* (два месеца).

Во случајот кај *мрзиме* евидентно е дека учениците не прават разлика од семантички аспект меѓу глаголите *мрзи* и *мрази*, при што се гледа влијанието на паронимот врз пишувањето.

Показната замена во среден род (*оваа* време) во изговорот им звучи долго и затоа ги напишале двата гласа, а не еден. Оваа појава е честа во изговорот на оваа замена, но и кај глаголите *саакаме* (сакаме), *работаат* (работат). Последново е можеби дијалектно влијание од регионот на Светиниколско и Кратовско каде што под влијание на а-групата, во трето лице множина сегашно време, глаголите и од другите две глаголски групи се изговараат со два вокала или со еден долг: *носаат*, *работаат*, *уча:ат*, *права:ат* и сл.

Голем број од овие грешки се однесуваат на неусвоени знаења од граматика, како на пример: *поима* и **поими**, *месеца* и **месеци**, каде што отсуствува знаењето за тоа кога треба да се употреби избројаната множина, а кога обичната множина.

Забележаните зборови групирани според промените се дадени во табелата во продолжение:

Табела 1. Зачестеност на погрешната употреба на вокалот /а/ во различни позиции

неправилно	правилно	промена	вид на промена	зачестеност
бараат	бараат	аа>а	губење удвоен вокал	8
бегаат	бегаат	аа>а	губење удвоен вокал	12
веруваат	веруваат	аа>а	губење удвоен вокал	7
гледаат	гледаат	аа>а	губење удвоен вокал	10
даваат	даваат	аа>а	губење удвоен вокал	4
два поима	два поима	а>и	замена на вокали	12
два месеца	два месеца	а>и	замена на вокали	12
забораваат	забораваат	аа>а	губење удвоен вокал	5
знаат	знаат	аа>а	губење удвоен вокал	3
затвораат	затвораат	аа>а	губење удвоен вокал	9
затоа	затоа	а	губење на вокалот во финална позиција	3
зашто	зашто	а>о	замена на вокали	15
извинуваат	извинуваат	аа>а	губење удвоен вокал	8
излегуваат	излегуваат	аа>а	губење удвоен вокал	12
имаат	имаат	аа>а	губење удвоен вокал	7
измислаат	измислаат	а	вметнување вокал	8

Арђикулацијата на гласовите и акцентирањето во колоквијалниот изговор во Скопје и нивното влијание врз нарушувањето на правоговорната и правописната норма во наставајта (врз база на корпус од говорени и пишани материјали)

изразуваат	изразуваат	aa>a	губење удвоен вокал	9
играт	играат	aa>a	губење удвоен вокал	13
исслушат	исслушаат	aa>a	губење удвоен вокал	12
иселуваат	иселуваат	aa>a	губење удвоен вокал	15
купуваат	купуваат	aa>a	губење удвоен вокал	17
менеџмент	менеџмент	a>e	замена на вокали	14
мрзиме	мразиме	a	губење вокал	12
насочуваат	насочуваат	aa>a	губење удвоен вокал	3
натезнуваат	натезнуваат	aa>a	губење удвоен вокал	11
немат	немаат	aa>a	губење удвоен вокал	5
одбират	одбираат	aa>a	губење удвоен вокал	12
одговараат	одговараат	aa>a	губење удвоен вокал	12
одминуваат	одминуваат	aa>a	губење удвоен вокал	17
омрза/омразне	омрза/омрзне	a	губење вокал	15
опстнување	опстанување	a	губење вокал	3
осудуваат	осудуваат	aa>a	губење удвоен вокал	14
пишуваат	пишуваат	aa>a	губење удвоен вокал	12
покоруваат	покоруваат	aa>a	губење удвоен вокал	9
попаѓаат	попаѓаат	aa>a	губење удвоен вокал	8
преовладуваат	преовладуваат	aa>a	губење удвоен вокал	5
простуваат	простуваат	aa>a	губење удвоен вокал	6
почнуваат	почнуваат	aa>a	губење удвоен вокал	9
прочистуваат	прочистуваат	aa>a	губење удвоен вокал	9
прочитаат	прочитаат	aa>a	губење удвоен вокал	9
посакуваат	посакуваат	aa>a	губење удвоен вокал	7
работат	работата	a	губење на вокалот во финална позиција	9
решаваат	решаваат	aa>a	губење удвоен вокал	9
работаат	работат	a	вметнување вокал	7
саакаме	сакаме	a	вметнување вокал	5
сакат	сакаат	aa>a	губење удвоен вокал	5
справуваат	справуваат	aa>a	губење удвоен вокал	12
случуваат	случуваат	aa>a	губење удвоен вокал	13
слетуваат	слетуваат	aa>a	губење удвоен вокал	12
сметат	сметаат	aa>a	губење удвоен вокал	11
тие седна	тие седнаа	a	губење на вокалот во финална позиција	6
уништуваат	уништуваат	aa>a	губење удвоен вокал	11
учествуваат	учествуваат	aa>a	губење удвоен вокал	10

Од анализата на употребата на вокалот /a/ во текстовите на учениците во основното образование и начинот на пишувањето во одредени позиции може да се заклучи дека погрешната употреба е присутна во сите одделенија без исклучок, но обемот кај одредени видови зборови е различен. Состојбата не би била загрижувачка ако фреквенцијата се намалува во погорните одделенија од предметна насока, но за жал не само што не се намалува туку се согледуваат и нелогичности во употребата кои се должат на незнаење, брзање, преобемната употреба на технологијата која во одредени ситуации има негативно влијание, незаинтересираноста за правилно усвојување на знаењата, отпорот кон содржините од програмското подрачје јазик и можеби најмногу поради тоа што не се чита доволно. Согледаваме дека содржините од фонетика наставниците не ги пренесуваат преку користење соодветни примери, нема конкретни вежби преку кои ќе се согледа разликата помеѓу глаголите од различни глаголски групи.

Б) Ситијусој на вокалој Е и неговата употреба

Во македонскиот литературен (стандарден) јазик самогласката /e/ според местото на образување е од преден ред, според степенот на издигнувањето на јазикот е средна и во зависност од положбата на усните е незаокружена. Вокализацијата на еровите од стариот јазик, каде што малиот ер (ь) преминал во е (ь>е), како промена имала влијание во пишувањето, но и во разлики во формите во еднина и множина кај некои именки и придавки кои денес имаат т.н. подвижен вокал (петел>петли, котел>котли, темен>темни, болен>болни и сл.) Промени кај формите на зборовите настанале и при замената на носовките (ж и љ), посебно на дијалектно рамниште. И покрај тоа што, по сите овие промени, современиот вокален систем на македонскиот јазик е мошне едноставен, тој сепак создава проблеми во правилната употреба на сите пет вокали, а ова се должи во голема мера на влијанијата што ги имаат дијалектите, а тука мислиме на различни дијалекти, не само на скопскиот говор, кој во својата изворна форма е сосем малку присутен во говорот на младата генерација (Угринова-Скаловска 1950; Цветановски 2004).

Во текстовите на учениците ги забележавме овие грешки поврзани со вокалот /e/: *влечи* (влече), *демнее* (демне), *живејќи* (живеејќи), *живеле* (живееле), *зима* (зема), *знање* (знаење), *инжињери* (инженери), *кажи* (каже), *мајрјално/мајријално* (материјално),

малѝреѝираѝѝ (малтретираат), *можи* (може), *можиме* (можеме), *не* (нѝ), *наѝди* (наѝде), *овиа* (овие), *орели* (орли), *ѝамѝаѝѝ* (паметат), *ѝеѝели* (петли), *се* (сѝ), *сечиме* (сечеме), *си живееле* (си живееле), *соберениѝе* (собраните), *чевели* (чевли).

Примерите со употреба на зборот *знаѝе* (знаеѝе) и *зима* (зема) се многубројни и се карактеристични за скопскиот дијалект. Непознавање на интернационализмите и нивно погрешно изговарање и пишување се забележува во примерот *инѝиѝери* (инженери), каде што има неточност и кај вокалот /e/, но и кај сонантот /n/. И овде како кај вокалот /a/ има бројни примери каде што има губење на удвоениот вокал, *живеѝѝи* (живееѝѝи), *живеле* (живееле); потоа има замена на вокалот /e/ со друг вокал, најчесто со /и/ или /a/, мешање на глаголите по вид (свршен и несвршен) *соберениѝе* (собраните). Има и примери со непознавање на формите на зборовите во кои вокалот /e/ се губи во множината (орли, петли, чевли), што пак е последица на недоволното читање, но и на пропуст во наставниот материјал во кој овие примери треба да бидат посочени како специфични. Тука се и бројни грешки со непишување на нареден знак над вокалот /e/, во кратките форми на заменките (нѝ, сѝ). Што се однесува до интернационализмите општа констатација е дека имаме состојба со непознавање на формите на позајмените зборови и ваквата состојба е евидентирана со погрешно напишани форми не само кај овој вокал, туку и кај други вокали. Овде се особено интересни примерите: *маѝрјално*, *маѝријално* (материјално). Колку големо влијание има семејството преку дијалектот се гледа од примерите *можи* (може), *каѝи* (каже), зборови кои се карактеристични за прилепско-битолските говори, каде што дошло до дезинтеграција на е-групата кај глаголите кои најчесто преминуваат во и-група, како во дадените примери (в. Видоески 1998: 38).

Забележаните зборови групирани според промените се дадени во табелата во продолжение:

Табела 2. Зачестеност на погрешната употреба на вокалот /e/ во различни позиции

неправилно	правилно	промена	вид на промена	зачестеност
влечи	влече	e>и	замена на вокали	7
демнее	демне	e>ее	вметнување вокал	9
живеѝѝи	живееѝѝи	ее>е	губење удвоен вокал	3
живеле	живееле	ее>е	губење удвоен вокал	10
зима	зема	e>и	замена на вокали	8
знаѝе	знаеѝе	e	губење вокал	6
инѝиѝери	инженери	e>и	замена на вокали	7

кажи	каже	e>и	замена на вокали	12
матријално	материјално	e	губење вокал	15
матрјално	материјално	e	губење вокал	8
малтертираат	малтретираат	e	замена на местото на вокалот e – метатеза	4
можи	може	e>и	замена на вокали	5
можиме	можеме	e>и	замена на вокали	4
не	не	e>è	правописна грешка	14
најди	најде	e>и	замена на вокали	8
овиа	овие	e>a	замена на вокали	8
орели	орли	e	чување вокал и во мн.	9
памтат	паметат	e	губење вокал	8
петели	петли	e	чување вокал и во множина	9
се	сè	e-è	правописна грешка	5
сечиме	сечеме	e>и	замена на вокали	7
си живееле	си живееле	ee>e	губење удвоен вокал	7
соберените	собраните	e	вметнување вокал	9
чевели	чевли	e	чување вокал и во мн.	6

Начинот на погрешното (не)пишување на вокалот /e/ во издвоените зборови е присутен во сите одделенија без исклучок, но обемот кај одредени видови зборови е различен. Состојбата со употребата на вокалот /e/ е слична како и со употребата на вокалот /a/ и упатува на фактот дека и во овие случаи има нелогичности во употребата кои се должат на многу објективни и субјективни фактори поаѓајќи од тоа дека учениците во најголем број случаи не покажуваат интерес за усвојување знаења од македонскиот јазик, не се консултира *Правописот на македонскиот јазик* ако имаат дилема во точната форма на зборот и најмногу се потпираат на технологијата која е премногу присутна во секојдневниот живот. Учениците треба да покажат интерес и да учат со разбирање, а наставниците се тие кои во текот на процесот треба постојано да ги следат учениците, да внимаваат на јазичната норма и да ги поттикнуваат учениците правилно да се изразуваат и усно и писмено.

В) Силајусот на вокалот И и неговата употреба

Разликата при образувањето на самогласките е според висината и движењето на јазикот и положбата на усните. Вокалот *и* според ваквиот начин на образување е висока, предна, незаокружена самогласка. Губењето на еровите во минатото во т.н. слаба позиција значело скратување на некои зборови за еден, два па дури и повеќе слогови. Во периодот 12–13 в. се извршило совпаѓање на јери (ы) со *и* и на тој начин дошло до упростување на вокалниот систем, по што уследила репродукција на чисти вокали. Промените кои настанале предизвикале промени кај одредени зборови од аспект на присуство и отсуство на вокал во зборот (види погоре во врска со вокалот /e/), а кога е вокалот /и/ во прашање, специфична е ситуацијата со зборот *оџин* (в. Конески 1986: 15). Овој збор на старословенски гласел **ОГНЬ**, но за да се разбие согласната група *џн*, во него се развил секундарен вокал, кој во некои дијалекти бил јор, во некои јер, па така имаме различни дијалектни форми: *оџон*, *оџен* (> *оџин*, со редукција), а и *оџан* (слично како *вештар*). Сите промени кои се случиле со дистрибуцијата на вокалот /и/ во минатото, предизвикале различни состојби со позицијата на овој вокал во одредени зборови на дијалектно рамниште, што пак потоа се рефлектира во изговорот и во пишувањето кај учениците. Во текстовите кои беа предмет на анализа, најголем број од промените можеме да ги поделиме во неколку категории:

- замена на вокалот И со Е, на пр. *емеџира* (емитира), *инџелеџенџија* (интелигенџија), *инџелеџенџино* (интелигентно), *најинџелеџенџино* (најинтелигентно), *џаџеки* (патики);
- *оџеме* (одиме), *џуџенеџ* (туџинеџ);
- замена на вокалот И со глајдот Ј, на пр. *коџиџо* (коишто), *коџ* (кои), *моџиџе* (моите), *некоџ* (некои), *своџ* (свои), *секоџ* (секои), *своџиџе* (своите), *џвоџ* (твои), *џвоџиџе* (твоите);
- губење на вокалот И, на пр. *наџиџе* (нашите), *орџинал* (оригинал), *орџинална* (оригинална), *орџинални* (оригинални), *оџкриџија* (откритија), *сиџуациџе* (ситуациите).

Првата група примери упатува на непознавање на лексиката од странско потекло, претпоставуваме ниту по значење ниту пак по форма.

Втората група примери во кои има замена на И со Ј покажува дека учениците не ја разликуваат категоријата број кај заменките, а примерите се показатели и за тоа дека вокалот /и/ во таа позиција често се скратува во изговорот па звучи како неслоговното /j/. Во последната категорија учениците се навистина „оргинални“ во примената на правописната норма преку сè почестата употреба на вака скратениот збор и изведенките од него, особено во изговорот, а тоа се пренесува понатаму и во пишувањето *орџинал* наместо *оригинал* и сите изведенки од оваа позајмена лексема. Оваа појава се должи на поистоветување на туѓиот збор со други зборови во кои постои консонантската група –рг-, како на пример: *орџан*, *орџанизација*, *орџули* и др.

Забележаните зборови групирани според промените се дадени во табелата во продолжение:

Табела 3. Зачестеност на погрешната употреба на вокалот /и/ во различни позиции

неправилно	правилно	промена	вид на промена	зачестеност
еметира	емитира	и>е	замена на вокали	8
интелегенција	интелигенција	и>е	замена на вокали	9
интелегентно	интелигентно	и>е	замена на вокали	8
којшто	коишто	и>ј	замена на И со Ј	18
кој	кои	и>ј	замена на И со Ј	23
мојте	моите	и>ј	замена на И со Ј	32
најинтелегентно	најинтелигентно	и>е	замена на вокали	10
наишол	нашол	и	вметнување вокал	6
наште	нашите	и	губење вокал	8
некој	некои	и>ј	замена на И со Ј	12
одеме	одиме	и>е	замена на вокали	3
оргинал	оригинал	и	губење вокал	11
оргинална	оригинална	и	губење вокал	13
оргинални	оригинални	и	губење вокал	18
откритја	откритија	и	губење вокал	2
свој	свои	и>ј	замена на И со Ј	8
својте	своите	и>ј	замена на И со Ј	42
секој	секои	и>ј	замена на И со Ј	21
ситуаците	ситуациите	и	губење вокал	9
случаеви	случаи	и	морфолошка грешка	3
патеки	патики	и>е	замена на вокали	2
твој	твои	и>ј	замена на И со Ј	15
твојте	твоите	и>ј	замена на И со Ј	13
туѓенец	туѓинец	и>е	замена на вокали	8

Вокалот /и/ на начинот на којшто е употребен во анализираните примери, со многу голема фреквенција на погрешна употреба (од два до дваесет) е евидентиран во сите одделенија. Состојбата со употребата на вокалот /и/ е слична како и со употребата на вокалите /а/ и /е/ и повторно не насочува на помислата дека грешките и пропустите во образовниот процес се резултат на различни фактори кои имаат влијание врз учениците, кои пак подолг период покажуваат поголем интерес за усвојување знаења од странските јазици, наместо од македонскиот јазик.

Г) Ситијусој на вокалој О и неговата употреба

Македонските говори рано почнале да развиваат извесни црти што ги изделуваат како целост во однос на говорите на соседните јужнословенски јазици. Една таква црта е замената на силните ерови, и тоа: ъ > о, њ > е (сон, темно), настаната во 10 в. и застапена во старословенските текстови од македонско потекло. Во српскохрватскиот јазик, како што е познато, овие два гласа се слеале во еден (сан, тамно) (в. Конески 1981: 12), а таква е денес состојбата со рефлексите на еровите и во нашите северни говори во кои спаѓа и скопскиот говор. Оттука, дел од грешките кај учениците од основното образование се зборови кои се присутни во таква форма во колоквијалниот изговор во Скопје.

Самогласката /о/ е една од петте во вокалниот систем, која според височината на јазикот е определена како средна, според начинот на движењето на јазикот има позиција на задна,; а според положбата која ја формираат усните при нејзиниот изговор заокружена (в. Бојковска и др. 1997: 74-75). Исто како и вокалот /е/ и вокалот /о/ има варијации при изговорот кои имаат влијание во пишувањето, но, од страна на учениците, најчесто се артикулира не како средно туку како високо /o^y/, особеност на скопскиот жаргон. Вокалот /о/ може да се изговори поотворено пред други самогласки, особено ако се најде во допир со истородна самогласка: *йо уши, јоука, лејо̀во, кои, коо̀јера̀ција, воо̀йшѝјува, јоо̀йворен*. (в. Силјаноски, 1970: 118), што делумно се регистрира и во нашите примери (види дел за артикулација).

Кај зборовите од пишаните текстови на учениците степенот на неправилно пишување е евидентиран во замена на вокалите (со *а, е, и* и *у*), губење на вокалот и на удвоениот вокал и удвојување на вокалите.

Промени се евидентирани кај следните зборови:

- *новаѝодишна* желба (новогодишна желба), *ниѝиѝавен* (ништовена), *оѝвара* (отвора), *ѝреѝвара* (претвора), *ѝесак* (песок), *чеѝврѝак* (четврток) каде што има замена на /o/ со /a/;
- *бивше* (бившо), *вооѝиѝе* (воопшто), *оѝиѝе* (општо) каде што има замена на /o/ со /e/;
- *оснивач* (основач), *собир* (собор), *чиѝолада* (чоколада) каде /o/ е заменето со /и/;
- *влуѝува* напори (вложува напори), *докулку* (доколку), *необразувани* (необразовани), *окулу* (околу), *оѝкулку* (отколку), *ѝреукуѝирани* (преокупирани) замена на /o/ со /у/;
- *воѝиѝо* (воопшто), *сочува* (соочува), *соѝвеѝен* (соодветен), *собраќајни* (сообраќајни) губење удвоен вокал и
- *ѝооусѝешен* (поуспешен) каде што има удвојување на вокалот.

Кај глаголите *оѝвара* (отвора), *одмара* (одмора), *ѝреѝвара* (претвора) има погрешно толкување на несвршената форма според урнекот на *роди/ раѝа*, *ѝоѝоди / ѝоѝаѝа* каде што во несвршениот вид и коренскиот вокал и вокалот на основата се редуваат со /a/. На /o/ завршуваат чисто литературните зборови *оѝиѝо* и *вооѝиѝо*, како и *бившо* кај кои забележавме поголеми отстапувања во писменото изразување.

Според потеклото, зборовите може да бидат домашни и туѓи (заемки). Основниот лексички фонд на македонскиот јазик е изграден од домашни зборови и како такви тие се наследени од прасловенскиот период. Тие, како основа за лексиката на стандардниот македонски јазик, влегле преку народниот јазик, каде што имаат, како што знаеме, различни форми соодветни на дијалектот. Лексемите кои ги употребиле учениците се и од домашната и од странската лексика и, независно од потеклото, и едните и другите погрешно се употребени во текстовите. Причините за тоа ги наоѓаме првенствено во изговорот, бидејќи тој директно влијае врз пишувањето, но и во пристапот при усвојување на знаењата. Имено, во дел од домашните зборови се забележува дека најголем број од промените се случуваат под влијание на изговорот и на дијалектите. На пример, погрешно напишаните зборови *докулку* и *оѝкулку* упатуваат на незнаење под влијание на брзината во изговорот, а формата *бивше* – со значење ‘поранешно’ упатува на дијалектен изговор. Кај зборот *вооѝиѝо*, погрешната форма со вокалот /e/ на крајот е пак влијание на

дијалект, додека формата со изгубен удвоен вокал или е резултат на брзо пишување или на немање чувство кај учениците за изговор на вокални геминати.

Забележаните зборови групирани според промените се дадени во табелата во продолжение:

Табела 4. Зачестеност на погрешната употреба на вокалот /o/ во различни позиции

неправилно	правилно	промена	вид на промена	зачестеност
бивше	бившо	o>e	замена на вокали во финална позиција	9
влужува	вложува	o>y	замена на вокали	7
вопшто	воопшто	oo>o	губење удвоен вокал	8
воопште	воопшто	o>e	замена на вокали во финална позиција	12
докулку	доколку	o>y	замена на вокали	6
необразувани	необразовани	o>y	замена на вокали	12
новагодишна желба	новогодишна желба	o>a	замена на вокали	10
ништавен	ништовен	o>a	замена на вокал	9
окулу	околу	o>y	замена на вокали	14
оснивач	основач	o>i	замена на вокали	8
отвара	отвора	o>a	замена на вокали	15
опште	општо	o>e	замена на вокали во финална позиција	11
откулку	отколку	o>y	замена на вокали	13
песак	песок	o>a	замена на вокали	9
прекупирани	преокупирани	o>y	замена на вокали	11
претвара	претвора	o>a	замена на вокали	9
пооуспешен	поуспешен	oo>oo	удвојување вокали	7
собир	собор	o>i	замена на вокали	6
сочува	соочува	oo>o	губење удвоен вокал	8
советен	соодветен	oo>o	губење удвоен вокал	8
собраќајни	сообраќајни	oo>o	губење удвоен вокал	6
требал	требало	o	губење вокал во финална позиција	9
четвртак	четврток	o>a	замена на вокали	4
чиколада	чоколада	o>i	замена на вокали	7

Од овие примери за грешки со пишувањето / o /, изговорот на / o /, може да се заклучи дека замената на вокалите има поголема зачестеност, за разлика од губењето. Кај придавката

нишѝовен, напишаното нишѝавен сметаме дека е под влијание на изгворот, истото се однесува и на новагдошина, под влијание на зборот „нова година“. За окулу, можеби пространственото значење на зборот опкружување, или пак на зборот кул кој е сѐ повеќе во употреба ја даваат оваа промена или пак, начинот на којшто младите го изговараат овој збор (со у<о); ойшѝо – во корелација со зборот општење, општествен. Влијанието од српскиот јазик и / или северните говори, е видливо во зборот ойвара (отвора), ѝесак (песок), чейврѝак (четврток). Брзањето или незнањето на значењето на зборот ойколку, упатува на фактот дека во почетните одделенија треба да се обрне поголемо внимание на јазичниот израз и да се појаснуваат значењата на зборовите. Примерот е евидентиран во текстови од одделенската настава (во трето одделение). Се разбира, наставникот можеби треба во вакви случаи да упатува на основата на зборовите, во овој случај да се каже дека зборот е составен од оо + колку, со што ќе се поттикнат учениците поактивно да размислуваат што изговараат кога ги употребуваат македонските зборови. Најчувствителни се примерите во кои има удвојување & губење на /о/ како на пр. ѝооусѝешен, сочува, согвешен. Загрижувачка е употребата на неличните глаголски форми, во случајот глаголската л-форма преку примерот ѝребало> ѝребал. Овде ќе ги наведеме и лексемите необразувани (необразовани), собракајни (сообракајни) и оснивач (основач), кои се исто така дел од домашната лексика, но кои со своето поспецијализирано термилошко значење им се „туѓи“ на учениците и затоа се погрешно напишани.

Освен домашните зборови, кои се богатство на еден јазик, во секој јазик, поради различни околности, навлегуваат и други зборови, кои како туѓици или заемки се одомаќинуваат или пак имаат ограничена употреба. „Непрестижноста на македонскиот јазик лесно може да се илустрира со голем број примери од странски јазици (што се смета за престиж?), односно не се доживува како проблем ако се употреби туѓојазичен елемент место македонскиот соодветник, овие согледувања се однесуваат и за писменото изразување.²⁰ Тоа е особено видливо во ерата на напредокот на техниката и технологијата кога има наплив од терминологија која треба да најде свое место преку директно преземање или пак преку модификација. Учениците направиле грешки при пишувањето на две позајмени лексеми, од кои едната е придавка ѝрекуѝирани (преокупирани), каде

²⁰ <https://www.fakulteti.mk/news/09102018/makedonskiot-literaturen-jazik-nema-prestizhen-status-vo-nasheto-opshtestvo-duri-i-tie-shto-go-studiraat---ne-go-zboruvaat>

што сметаме дека има влијание изговорот врз пишувањето, а втората лексема е зборот *чоколадо* што би требало да не прави проблем бидејќи е често употребуван, но погрешното пишување како *чиколада*, и погрешниот изговор што го забележавме како *чикулајта*, се веројатно влијание на дијалектот на некој од семејството, претпоставуваме по потекло од битолскиот крај, каде што овој збор вака се употребува.

Неправилности во поглед на употребата на вокалот /o/, освен во споменатите примери во основно образование, констатиравме дека има и во текстовите на учениците и во средното образование. Загрижува сознанието дека состојбата не се менува по образовни нивоа туку оди по надолна линија. Факт е дека писменото изразување, или подобро да се изразиме неправилното писмено изразување е слабост и е алармантно. Со започнување со процесот на пишувањето уште во првиот развоен период од образованието треба да се обрне поголемо внимание на начинот на пишување на буквите, нивното поврзување во зборови и реченици, да се внимава на изговорот, на комуникацијата која потоа директно се пренесува и во пишана форма. Наставниците во текот на образовниот процес треба да посветат поголемо внимание на јазикот, на правописот и на правоговорот, да ги коригираат грешките секој час и да не подготвуваат тестови кои имаат меморирачка функција, туку преку правилно избрани текстови со вежби постојано да ги проверуваат знаењата на учениците. Обуките на наставниците треба да имаат основна цел: учениците правилно да ја усвојат правописно-правоговорната норма.

Д) Стајтусот на вокалот У и неговата улогарба

Последниот вокал кој е предмет на наша обработка е вокалот /y/. Овој вокал според височината на јазикот е во категоријата високи вокали, заедно со вокалот /и/; според движењето на јазикот напред-назад е задна самогласка, заедно со вокалот /о/ и според положбата на усните е заокружен вокал (в. Бојковска 1997: 74-75). Бројот на зборовите со регистрирани грешки е мал по обем, но не е занемарлив по зачестеноста на погрешната употреба. Во сите примери има замена на вокалот /y/ со /e/ или со /o/.

Во продолжение се зборовите, а потоа кратко појаснување за настанатите промени. Учениците ги употребиле следниве изрази во кои е евидентирана неправилна употреба на вокалот /y/: *доле* (долу), *вакум* (вакуум), *зимовање* (зимување), *изгобуваме* (изгубуваме), *летовање* (летување), *много* (многу), *надоле* (надолу), *образовани* (образувани), *ојколко*

(отколку), *ѝоко* (туку), *ѝамок/ѝамбок* (памук), *ѝроди* (туди), *у школо* (во училиште), *облажме* (ублажме), *ефемизам* (еуфемизам).

Замената на вокалите во примерот *доле* (долу) е под влијание на скопскиот дијалект. Влијанието од северните македонски говори е присутно и во примерите: *у школо* (во училиште), *зимовање* (зимување), *летовање* (летување) и е општо прифатено меѓу младите од сите возрасти, па дури и од повозрасната популација. Скопскиот дијалект си ја „присвоил“ оваа црта и таа се одомаќинила до тој степен што е препознатлива карактеристика на јазичниот израз. Дијалектни форми сметаме дека се и примерите *ѝоко* (туку) и *ѝамок/ѝамбок* (памук), па дури и *оѝколко* (отколку) и *облажме* (ублажме), но се работи за влијание на североисточното македонско наречје (в. Видоески 1999: 161 – 179). Посебен интерес предизвика примерот од интернационалната лексика *еуфемизам* и неговата форма *ефемизам* која е несекојдневна, но и не е за занемарување бидејќи станува збор за употреба на вокални групи кои во македонскиот јазик и не се толку чести на почетокот на зборот. Присуството на два исти вокала во тугите зборови има влијание за погрешно пишување во текстовите на учениците. Така, кај зборот *вакуум*, кој поради начинот на изговор во македонскиот јазик каде што често двата вокала се изговараат како еден долг, едниот вокал /y/ е испуштен во пишувањето.

Фреквенцијата на зачестеност се движи во рамките од 5 до 19 и ако се земе предвид вкупниот број на примери и од другите вокали, констатацијата е дека навиците во употребата и недоволниот фонд на часови за вежби се основа за константно повторување на погрешна употреба на одделни зборови.

Забележаните зборови групирани според промените се дадени во табелата во продолжение:

Табела 5. Зачестеност на погрешната употреба на вокалот /y/ во различни позиции

неправилно	правилно	промена	вид на промена	зачестеност
доле	долу	y>e	замена на вокали во финална позиција	7
вакум	вакуум	yy>y	губење удвоен вокал	8
зимовање	зимување	y>o	замена на вокали	9
изгобуваме	изгубуваме	y>o	замена на вокали	6
летовање	летување	y>o	замена на вокали	13
многу	многу	y>o	замена на вокали во финална позиција	6
надоле	надолу	y>e	замена на вокали во финална позиција	16

образовани	образувани	y>o	замена на вокали	11
отколко	отколку	y>o	замена на вокали	9
токо	туку	y>o	замена на вокали	9
памок/памбок	памук	y>o	замена на вокали	8
у школо	во училиште	y>vo	дијалектна карактеристика	19
облажиме	ублажиме	y>o	замена на вокали	11
ефемизам	еуфемизам	y	губење вокал	5

Кај сите вокали кои беа обработени, пропустите што ги направиле учениците во писменото изразување се одраз на различни фактори. Секој пример е посебност, има свој код, нè насочува кон сите јазични промени кои се можни кај една генерација ученици која е технолошки многу напредната, но за сметка на моториката во пишувањето. Ракописот на учениците е нечитливо пишување, со графеми кои не се препознаваат и нè замислуваат дали е вокал и кој вокал, дали е тој консонант за кој мислиме дека е. Пред нас имаше море од зборови и реченици во кои на моменти се губевме, бевме збунети и непријатно изненадени, особено од учениците од деветто одделение. Што да очекуваме од тие ученици што се во средно образование? Дали нивните наставници и другите во училиштето се запрашале колку и каков јазичен печат оставаат учениците зад себе? Колку сите сме виновни за настанатата состојба?

Правојсони на македонскиот јазик со своето последно издание е бесплатно достапен за јавноста, но дали и колку го консултираат во случаи кога не се сигурни како точно и правилно се пишува еден збор е тема за друго истражување. Не би сакале да ја бараме вината во технологијата, но би укажале на изнаоѓање начини на нејзина функционална присутност. Што се однесува до наставниците, и од оваа анализа произлегува заклучокот дека тие треба да обрнат поголемо внимание на тоа како нивните ученици усно и писмено се изразуваат.

Како и дали да бараме оправдување и објаснување за настанатите промени? Колку ние можеме да влијаеме да се променат работите на подобро?

4.1.2. Гласовни промени кај согласките (консонанти и сонанти)

4.1.2.1. Консонанти

Во фонолошкиот систем на македонскиот јазик согласките претставуваат значително мнозинство. Кога станува збор за корелативните врски, едначењето по

звучност е основната врска – бинарна опозиција на тој систем. Во македонскиот правоговор во поглед на адаптацијата на изговорот на согласките постојат две правила: правилото за едначење по звучност според вториот консонант кај групите од консонанти (регресивна асимилација) и правилото за обезвучување на звучните консонанти на крајот на зборот. Што се однесува до првото правило, внатре во зборот тоа се реализира речиси без исклучок и во дијалектите и во стандардот. Второто правило, пак, нормално не нашло израз во правописот зашто би се изгубил ликот на лексемите. И двете овие гласовни промени, според фонетската терминологија „се нарекуваат санди, термин преземен во современата фонотактика од староиндиските граматичари“ (в. Лаброска 2013: 73). Во овој дел за консонантите, ќе се обидеме да прикажеме дел од состојбата со промените во санди позиција, односно со гласовната адаптација на консонантите денес во современиот македонски јазик, а врз база на материјалите собрани од учениците.

Во поглед на правилото за обезвучување на звучните согласки на крајот на зборот, треба да се истакнат неколку работи. Прво, за позициите на финален консонант пред збор што почнува со консонант различен по звучност важи погорното правило на регресивна асимилација што важи и во рамките на зборот. Второ, според нормата до промена на звучноста на крајниот консонант не доаѓа доколку следниот збор почнува со иницијален вокал или сонант, т.е. тука нема санди, како што е и во српскиот и во хрватскиот (в. Савицка, 1997: 41). Но, и од двете правила има исклучоци. Ако по зборот што завршува на звучен консонант има пауза, а следниот збор почнува пак со консонант, без разлика дали е звучен или беззвучен, во македонскиот јазик може да дојде до обезвучување, на пример *убаф* (убав), *благослоф* (благослов), ако се работи за проклитики каде вообичаено има и акцентска целост, нема обезвучување на звучниот опструент пред друг звучен опструент: [зад затворени врати], [низ градов], [од домашниот производ]. Во позиција на крајот на зборот пред сонанти и вокали, можат да се регистрираат и примери кога доаѓа до обезвучување на звучниот консонант.

Македонскиот јазик, пак, од друга страна, спаѓа во јазиците со релативно мал број консонантски групи, а подолгите консонантски групи постојано тежнеат кон нивно упростување. Според истражувањето на Коритовска и Савицка јужнословенските јазици се најсиромашна група во рамките на словенското јазично семејство според должината на согласничките комбинации (в. Korytowska, Sawicka, 2007: 211). Значи, според соодносот на вокалите и консонантите во фонолошкиот систем, македонскиот јазик има навистина

богат консонантски систем, но според соодносот на вокалите и консонантите во текст, македонскиот јазик е вокалски јазик, а комбинациите од консонанти се малку и со ограничен број на фонеме внатре во консонантската група. Сите овие заклучоци за македонскиот стандарден јазик носат свои правила за изговор, но и за пишување, кои, за жал, кај учениците во голема мера не се усвоени.

Со оглед на непознавањето за тоа кои именки на крајот имаат звучен консонант што само се слуша како безвучен, а кои реално имаат безвучен консонант, учениците во основно образование прават и вакви обратни, фонетски немотивирани грешки: *ѝпросѝорор* (просторот), *неѝовиор* (неговиот), *неможад* (не можат), *оѝидад* (отидат), *биоѝрав* (биограф), *филозов* (философ), па дури сретнавме и ваков пример *асбука* (азбука) со пишување на форма што не е поткрепена ниту фонетски ниту етимолошки, но е доказ за навистина ниското ниво на усвоеност на нормата.

Финалните консонантски групи исто така подлежат на упростување во лежерниот изговор, што не е правописна норма, но за жал често се сретнува такво погрешно пишување, како на пример: *ѝордос* (гордост), *дејнос* (дејност), *разумнос* (разумност), *радос* (радост) и сл. По овој краток вовед ќе преминеме на анализа на најчестите грешки што ги регистриравме кај учениците при пишување на одделните консонанти.

I. Сѝаѝусоѝ на консонанѝиѝе Б и П и нивнаѝа уѝоѝреба

➤ Звуковен / графички изглед

Согласките /б/ и /п/ се експлозивни, уснени фонеме кои се разликуваат само по звучност, /б/ е звучна, /п/ е беззвучна и од таа позиција ќе ги разгледуваме во овој труд. Во зборовите ги среќаваме во сите позиции: почетна, средишна и крајна.

➤ Правописна норма

Во практиката консонантите /б/ и /п/, може да ги слушнеме како норма ако изговориме зборови кои ги имаат во својот гласовен состав, во соодветно гласовно окружување. На пример: кога ќе кажеме *ѝоѝоѝѝ*, гласот *ѝ* во него се слуша речиси без звук, во споредба со гласот *б* во зборот *бобоѝѝ*. Значи, меѓу консонантите може да се забележи различна звучност. Едни се многу звучни (но помалку од вокалите), други се помалку звучни, а

трети немаат речиси никаква звучност. По степенот на звучност, консонантите ги делиме на звучни, беззвучни и сонанти. (Димка Митева, *Усогласување на гласовниот систем на македонскиот литературен јазик од страна на учениците*, стр.119, Литературен збор XXXVII-книга 1, 2). На почетокот истакнавме дека гласовите за да ги слушнеме како се изговараат треба да бидат во соодветно гласовно окружување. Што значи тоа? Тоа значи дека звучното /б/ не може да се изговори како звучно непосредно пред беззвучен глас, додека беззвучното /п/ не може да се изговори како беззвучно пред звучен глас. Тоа е регулирано од правилото за едначење по звучност. Бидејќи станува збор за гласовна промена која се рефлектира во пишувањето, едначењето по звучност можеме да го разгледаме при додавање суфикси, префикси и при образување сложенки. Во апсолутна финална позиција, пак, немаме изговор на /б/, таму и двата гласа се изговараат како /п/ што е регулирано од друго гласовно правило – обеззвучување на крајот на зборот. Сите звучни согласки на крајот на зборот се изговараат како беззвучни, но обеззвучувањето не се бележи во пишувањето: *габ, џеб, роб*.

➤ Консонантите /б/ и /п/ и стандарднојазичната норма

Според стандарднојазичната норма на македонскиот јазик консонантите /б/ и /п/ се предаваат според фонетскиот принцип притоа почитувајќи ги правилата за едначење на согласките по звучност, обеззвучување на звучните согласки на крајот од зборот, редување и испуштање. Конкретно за /б/ и /п/ најчести се првите две правила кои впрочем создаваат и најмногу дилеми кај учениците.

Во продолжение се зборовите, а потоа кратко појаснување за настанатите промени. Распоредени по азбучен ред, но со степен на зачестеност од 5 до 33 согледана е различна гласовна промена кај зборовите: *волшејникот* (волшебникот), *волшебствата* (волшепства), *гулаб* (гулаб), *гулабче* (гулапче), *заб* (заб), *клуб* (клуб), *лепче* (лепче), *леб* (леб), *околу* (околу), *памук* (памук), *ропство* (ропство), *роб* (роб), *срп* (срп), *столб* (столб), *цепче* (цепче), *џеб* (џеб).

Забележаните зборови групирани според промените се дадени во табелата во продолжение:

Табела 6. Зачестеност на погрешната употреба на консонантите /б/ и /п/ во различни позиции

неправилно	правилно	промена	вид на промена	зачестеност
волшепникот	волшебникот	б>п	немотивирана замена со беззвучен парник	7

волшебства	волшештва	п>б	нема едначење по звучност	10
голуп	гулаб	б>п	обезвучување на крајот на зборот и дијалектизам	11
гулабче	гулапче	п>б	нема едначење по звучност	10
зап	заб	б>п	обезвучување на крајот на зборот	14
клуп	клуб	б>п	обезвучување на крајот на зборот	24
лебче	лепче	п>б	нема едначење по звучност	31
леп	леб	б>п	обезвучување на крајот на зборот	19
окружен	опкружен	п	губење консонант	12
памбук	памук	б	вметнување консонант	5
робство	ропство	п>б	нема едначење по звучност	13
роп	роб	б>п	обезвучување на крајот на зборот	33
срб	срп	п>б	озвучување на крајот на зборот	21
столп	столб	б>п	обезвучување на крајот на зборот	18
цепче	цепче	п>б	нема едначење по звучност	12
цеп	цеб	б>п	обезвучување на крајот на зборот	9

Во анализираните грешки кај фонемите /б/ и /п/, доста чести се тие каде што не е направено едначење по звучност, потоа во пет случаи се среќава вметнување на консонантот /б/, од 9 до 33 примери покажаа дека евидентирано е обезвучувањето на крајот на зборот, од кои имаше и еден дијалектизам (пр. *џолуп* кој беше евидентиран 11 пати). Губење на консонантот /п/ забележано е во 12 примери.

➤ Позиции за едначење по звучност за фонемите /б/ и /п/

Кај б и ѝ, според *Правојисој на македонскиот јазик* (2015: 17) дадени се следните позиции што предизвикуваат едначење по звучност:

- Со суфикси: (б>п) *риба-ријка, клуб-клубски, роб-ройски, Загреб-загрејски, заб-зайци, врабец-врајче, риба-ријче, леб-лејче, човекољубец-човекољубици.*
- Со префикси: (об->оп-) *ојкружи, ојкова, ојслужи, ојштине, ојшеѓне, ојшовари, ојфайи, ојчекори, ојшице.*

- Со префикси од латинско потекло: (аб-ап) *аисолуиен, аисорбира, аистиракиен, аисурр*; (об->оп-) *оисервација, оисервира, оисесија, оиструкција*; (суб->суп-) *суйкулиура, суйстианција, суйстираи, суйтройски, суйстецијалист*.

Не се бележи едначење по звучност на *б* во зборот *себство*.

Звучните согласки на крајот на зборот се изговараат како безвучни, но обезвучувањето не се бележи во пишувањето: *оаб, џеб, роб*.

Согласните групи во кои составен дел е и консонантот *й* се *-йс-* и *-йш-* од кои првата група е главно во средишна позиција: *ајси, уајси, вајса, мажејса, мажејсник, јајса, јрокојса, скејса, сийија, шейсија*, но може и во почетна (*јси*), а втората група е во почетна позиција: *йченица, йченичен* (дијалектно *йшеница*).

Удвоено *й* има во зборот *суйоларен*.

Грешки во поглед на пишувањето на овие консонантски групи со /п/ не најдовме во нашите материјали.

Анализата на првиот консонантскиот пар Б/П ни покажа дека зборовите кои беа погрешно напишани од учениците всушност се одраз првенствено на незнаење и непочитување на правилото за едначење по звучност. Иако на овој вид гласовна промена се обрнува големо внимание уште во одделенска настава, особено ако се имаат предвид говорните вежби и диктатите за пресретнување на грешките во кои се потенцираат ваквиот вид промени, сепак истите продолжуваат да се среќаваат и во предметна настава. Зачестеноста што ја констатиравме загрижува поради фактот дека вкупниот број на грешки е поголем во предметна настава, а очекуваме усвоеното во одделенска да се променува во предметна настава и да има помалку грешки колку што се оди погоре во образовните степени. Да видиме каков ќе биде случајот со другите консонанти и консонантски парови.

II. Стапиусот на консонантите В и Ф и нивната употреба

➤ Звуковен / графички изглед

Фонемите /в/ и /ф/ се уснено-забни гласови, односно се образуваат со усните и со горните заби. Првиот парник /в/ е звучен, а вториот /ф/ е беззвучен. Во минатото гласот /в/ бил сонант во нашиот јазик, а гласот /ф/ не постоел во системот, ами тој навлегол подоцна, главно преку заемки од грчкиот јазик или се појавил како резултат на промената во гласовниот систем која предизвикала обеззвучување на /в/ кога тој е во соседство со беззвучен консонант.

➤ Правописна норма

Правилото за регресивна асимилација по звучност, кое најчесто е и правописно правило, дејствува и кај консонантот /в/, но според правописното правило нема замена на в со неговиот беззвучен парник ф (пр. *офца, јадефие*). Гласот /в/ всушност поинаку се однесува од другите консонанти, па тој подлежи и на прогресивна асимилација по звучност кога се наоѓа по беззвучен консонант, на пр. *џикфа, смокфа*. Запишувањето на овие асимилации, како и обеззвучувањето на /в/ на крајот на зборот пред пауза, кое исто така не е правописно туку само правоговорно правило, се најчестите грешки во пишувањето на в наспроти ф: *афиор* (автор), *греф* (грев), *врф* (врв), *љубоф* (љубов), *оиваи* (опфат), *ирф* (прв), *сѝраф* (страв), *црф* (црв). Овој глас во низа ситуации се однесува поинаку од другите опструенти поради неговата сонантска природа во нашиот стар јазик. Тој во консонатската група св- често подлежи на прогресивна асимилација и се изговара како /ф/, иако оваа гласовна промена не наоѓа одраз во правописот, па се пишува *свей, свай, свака*.

Во формите, пак, на минатото определено време /в/ се обеззвучува пред сонантот /м/: *имафме* (имавме), *бефме* (бевме). Во оваа позиција во колоквијалниот изговор во Скопје може да се слушне и полужвучен алофон на оваа фонема (*имав^фме, бев^фме*), но исто така и комплетна замена со беззвучниот парник ф. Сите овие несовпаѓања меѓу изговорот и пишувањето на гласот /в/ резултираат со погрешно пишување од страна на учениците и во позиции каде што навистина имаме /ф/ и во изговор и во правопис, како што е глаголот **сфати** којшто многу често се пишува како *сваѝи*.

При изговорот на другите консонанти ситуацијата е поинаква затоа што таму замената со парникот по звучност кај регресивното санди внатре во збороформата, нашла одраз и во правописот.

➤ Консонантите /в/ и /ф/ и стандарднојазичната норма

Доследното обезвучување на фонемата /в/ во /ф/ во формите на минатото определено време што го регистрирале Ирена Савицка и Ана Коритовска е валидно главно за културниот изговор во Скопје (в. Савицка, Коритовска 2007: 123). Сите овие живи процеси на различен изговор на консонантите *в* и *ф*, т.е. постоењето или непостоењето на адаптација при изговорот на овој глас во поглед на звучноста, сè уште го оправдуваат решението дадено во правописот според кое фонемата /в/ се обележува со буквата *в* во сите позиции на зборот, иако и професорите и лекторите се соочени со чести грешки (и кај учениците и во печатот) од типот: *ефѝино*, *љубоф*, *сфеѝ*, или во обратна насока, зборовите со лексемата /ф/ да се пишуваат со *в*: *сваѝи*.

Ако погледнеме пошироко или, подобро кажано, ако слушнеме како се изговараат наведените зборови (и не само тие) ќе сфатиме дека многу поедноставно им е на учениците да напишат како што слушаат отколку да „се помачат“ да ги разберат, согледаат и да ги применат правилата што ги налага стандарднојазичната норма.

Забележаните зборови групирани според промените се дадени во табелата во продолжение:

Табела 7. Зачестеност на погрешната употреба на консонантите/в/ и /ф/ во различни позиции

неправилно	правилно	промена	вид на промена	зачестеност
атоматски	автоматски	в	губење на консонантот	6
бефте	бевте	в>ф	замена на консонант во средишна позиција	16
видофне	видовме	в>ф	дијалектна карактеристика	5
доваѓаат	доаѓаат	в	вметнување консонант во интервокална позиција	12
дојдофме	дојдовме	в>ф	замена на консонант	13
дојдофне	дојдовме	в>ф	замена на консонант и дијалектна карактеристика	11
евект	ефект	ф>в	замена на консонант во	14

Артикулацијата на гласовите и акцентирањето во колоквијалниот изговор во Скопје и нивното влијание врз нарушувањето на правоговорната и правописната норма во наставајта (врз база на корпус од говорени и пишани материјали)

			интервокална позиција	
ефтини	евтини	в>ф	замена на консонант	12
забележаф	забележав	в>ф	обезвучување на крајот на зборот	15
завзема	зазема	в	вметнување консонант	11
затоа	затоа	в	вметнување консонант во интервокална позиција	8
квалификација	квалификација	ф>в	замена на консонант во интервокална позиција	9
кожуфче	кожувче	в>ф	замена на консонант	5
конвликти	конфликти	ф>в	замена на консонант	7
прф	прв	в>ф	обезвучување на крајот на зборот	13
љубоф	љубов	в>ф	обезвучување на крајот на зборот	14
мрафка	мравка	в>ф	замена на консонант	14
навта	нафта	ф>в	замена на консонант	10
напраиме	направиме	в	губење на консонантот во интервокална позиција	9
насмефка	насмевка	в>ф	замена на консонант	11
нечиви	нечии	в	вметнување консонант во интервокална позиција	9
општество	општество	в	вметнување консонант	19
остаен	оставен	в	губење на консонантот во интервокална позиција (дијалект)	12
отврлен	отфрлен	ф>в	замена на консонант во средишна позиција	14
отврлени	отфрлени	ф>в	замена на консонант во средишна позиција	16
отидоф	отидов	в>ф	обезвучување на крајот на зборот	11
офца	овца	в>ф	замена на консонант во средишна позиција	19
пеколоф	пеколов	в>ф	обезвучување на крајот на зборот	17
посфетивме	посветивме	в>ф	замена на консонант	14
потсмеф	потсмев	в>ф	обезвучување на крајот на зборот	17
пофкусна	повкусна	в>ф	замена на консонант	14
пофторно	повторно	в>ф	замена на консонант	14
почувствува	почувствува	-вств-> -ств-	упростување на консонантската група	16

Артикулацијата на гласовите и акцентирањето во колоквијалниот изговор во Скопје и нивното влијание врз нарушувањето на правоговорната и правописната норма во настава (врз база на корпус од говорени и пишани материјали)

почувствувал	почувствувал	-вств-> -ств-	упростување на консонантската група	15
почувствувала	почувствувала	-вств-> -ств-	упростување на консонантската група	13
праи	прави	в	губење на консонантот во интервокална позиција	12
праф	прав	в>ф	обезвучување на крајот на зборот	13
провесија	професија	ф>в	замена на консонант во интервокална позиција	4
провесии	професии	ф>в	замена на консонант во интервокална позиција	3
ревлексии	рефлексии	ф>в	замена на консонант	8
свака	сфака	ф>в	замена на консонант- етимолошки од хв	5
свакам	сфакам	ф>в	замена на консонант- етимолошки од хв	16
свакат	сфакаат	ф>в	замена на консонант- етимолошки од хв	16
свакање	сфакање	ф>в	замена на консонант- етимолошки од хв	16
свакате	сфакате	ф>в	замена на консонант- етимолошки од хв	16
свати	сфати	ф>в	замена на консонант- етимолошки од хв	16
сватил	сфатил	ф>в	замена на консонант- етимолошки од хв	17
сведно	сеедно	в	вметнување консонант	5
свера	сфера	ф>в	замена на консонант	12
спротистави	спротивстави	-вст-> -ст-	упростување на консонантската група	14
спротиставување	спротивставување	-вст-> -ст-	упростување на консонантската група	14
спротиставува	спротивставува	-вст-> -ст-	упростување на консонантската група	13
ставифме	ставивме	в>ф	замена на консонант	15
стра	страв	в	губење консонант во финална позиција (дијалект)	18
страф	страв	в>ф	обезвучување на крајот на зборот	15
сушност	всушност	в	губење консонант во почетна позиција	11
суштества	суштества	-ств-> -вств-	усложнување на консонантската група	14

Артикулацијата на гласовите и акцентирањето во колоквијалниот изговор во Скопје и нивното влијание врз нарушувањето на правоговорната и правописната норма во настава (врз база на корпус од говорени и пишани материјали)

сфатиф	сфатив	в>ф	обезвучување на крајот на зборот	16
сфесни	свесни	в>ф	замена на консонант	11
сфесно	свесно	в>ф	замена на консонант	12
тифка	тивка	в>ф	замена на консонант	13
тифки	тивки	в>ф	замена на консонант	13
трендавил	трендафил	ф>в	замена на консонант	9
убаф	убав	в>ф	обезвучување на крајот на зборот	17
фатифме	фативме	в>ф	замена на консонант	14
фпечаток	впечаток	в>ф	замена на консонант во почетна позиција	10
фпечатоци	впечатоци	в>ф	замена на консонант во почетна позиција	15
фсушност	всушност	в>ф	замена на консонант во почетна позиција	17
фторник	вторник	в>ф	замена на консонант во почетна позиција	11
фтора	втора	в>ф	замена на консонант во почетна позиција	9
црфена	црвена	в>ф	замена на консонант	4
чекафме	чекавме	в>ф	замена на консонант	12
читафте	читавте	в>ф	замена на консонант во средишна позиција	13
чоек	човек	в	губење консонантот во интервокална позиција	10
чоекот	човекот	в	губење консонант во интервокална позиција	10
чуства	чувства	-вств-> -ств-	упростување на консонантската група	5
чуство	чувство	-вств-> -ств-	упростување на консонантската група	18
чувствува	чувствува	-вств-> -ств-	упростување на консонантската група	18
чувствуваат	чувствуваат	-вств-> -ств-	упростување на консонантската група	17
чувствуваме	чувствуваме	-вств-> -ств-	упростување на консонантската група	15
чувствуваш	чувствуваш	-вств-> -ств-	упростување на консонантската група	17

Фонемите /в/ и /ф/ се вметнати во 35 примери, од тоа во интервокална позиција се вметнати со зачестеност од 8 до 12 пати; во 53 случаи се губи интервокалното /в/, во 11 примери се губи в во почетна позиција, додека во финална позиција истата промена се

случува во 18 примери. Најголем опфат на грешки има во замената на *в* во почетна и средишна позиција, вкупно 124 примери (по 62 во почетна и средишна позиција). Замена на консонантот *в*, етимолошки од *хв*, има во 102 примери со зачестеност од 5 до 17 по пример, додека обезвучување на крајот на зборот со фреквенција од 13 до 17 пати е евидентирано кај десет зборови. Упростување на консонантска група (-вст->-ст-, -вств->-ств-) има кај 8 примери со зачестеност од 5 до 19, додека усложнувањето на консонантската група е евидентирано 14 пати. Секако и кај овие видови грешки има употреба на дијалектни форми и тие беа евидентирани повеќе од четириесет пати.

➤ Позиции на фонемите /в/ и /ф/

Во изговорот на помладите генерации има тенденција да не се обезвучуваат звучните опструенти во финална позиција, на апсолутниот крај на исказот или пред подолга пауза. Притоа доаѓа до истакнување на нивната звучност со продолжен изговор и со еден краток темен глас што се слуша по крајниот озвучен опструент (Fonetyka...2007: 184), како на пример: *влез, излез, ѝриход, доход, ред* што е најизразено кај /в/, како на пример: *џрев, ексклузив, ѝоѝснев, сѝрав*. Оваа појава е регистрирана и во Фонологијата на современиот македонски стандарден јазик каде што се толкува како „грешка сугерирана од страна на графијата и поради незнаењето на изговорните принципи“ (в. Савицка, Спасов 199: 110)

III. *Сѝаѝусоѝ на консонанѝиѝе Д и Т и нивнаѝа уѝоѝреба*

➤ Звуковен / графички изглед

Според изговорот гласовите /д/ и /т/ се оклузивни односно преградни гласови, а според местото на образување забновенечни. Тие образуваат пар од кои првиот глас го има дистинктивниот признак /+ звучност/, а вториот го нема.

➤ Правописна норма

Правописоѝ на македонскиоѝ јазик (2015: 17) консонантите *д* и *ѝ* ги определува како корелативни парници по звучност кои се изедначуваат по звучност кога ќе се најдат во непосреден допир со опструент што е различен по звучност, пр. *сваѝѝ*, но *свадба*.

➤ Консонантите /д/ и /т/ и стандарднојазичната норма

Фонемите /д/ и /т/ најмногу промени при пишувањето имаат во согласните групи и тука ја прекршуваат стандарднојазичната норма, посебно кога станува збор за согласки во непосреден допир кога има удвојување или испуштање, (на пр. во членуваната форма *пролејти* и др.). Согласката *д* се испушта во согласните групи: -здј>-зј, -ждн>-жн, додека *т* се испушта во групите -стј->-сј-, -стн->-сн-.

Морфолошки промени има во примерите: *илаќи-илаќа*, *враќи-враќа*, *дојде-доаѓа*, *ливада-ливаѓе* и сл.

Забележаните зборови групирани според промените се дадени во табелата во продолжение:

Табела 8. Зачестеност на погрешната употреба на консонантите /д/ и /т/ во различни позиции

неправилно	правилно	промена	вид на промена	зачестеност
базент	базен	т	додавање консонант во финална позиција	14
благодарнос	благодарност	т	губење консонант во финална позиција	3
благодед	благодет	т>д	звучен крај	11
богаство	богатство	-тств-> -ств-	упростување на консонантска група	13
богаството	богатство	-тств-> -ств-	упростување на консонантска група	11
богацтво	богатство	-тств-> -цтв-	упростување на консонантска група	17
болес	болест	т	губење консонант во финална позиција	1
велосипет	велосипед	д>т	обезвучување на крајот на зборот	9
велосипетисти	велосипедисти	д>т	замена на консонант во интервокална позиција	9
воздуход	воздухот	т>д	звучен крај	29
воздухо	воздухот	т	губење консонант во финална позиција-дијалектна форма на членот за м. род едн.	19
возрас	возраст	т	губење консонант во финална позиција	30
вреднос	вредност	т	губење консонант во финална позиција	56

Артикулацијата на гласовите и акцентирањето во колоквијалниот изговор во Скопје и нивното влијание врз нарушувањето на правоговорната и правописната норма во настава (врз база на корпус од говорени и пишани материјали)

глат	глад	д>т	обезвучување на крајот на зборот	16
глеале	гледале	д	губење консонант во интервокална позиција	17
гордос	гордост	т	губење консонант во финална позиција	70
горт	горд	д>т	обезвучување на крајот на зборот	11
грацкиот	градскиот	-дск->-цк-	упростување на консонантска група	17
дворо	дворот	т	губење консонант во финална позиција	15
девето	деветто	т	губење геминати	19
дејствуваа	дејствуваат	т	губење консонант во финална позиција	9
дество	детство	-тств->-ств-	упростување на консонантска група	17
децки	детски	-тск->-цк-	упростување на консонантска група	29
децките	детските	-тск->-цк-	упростување на консонантска група	19
децтво	детство	-тств->-цтв-	упростување на консонантска група	14
доблес	доблест	т	губење консонант во финална позиција	19
дожт	дожд	д>т	обезвучување на крајот на зборот	13
должнос	должност	т	губење консонант во финална позиција	15
допрад	допрат	т>д	звучен крај	17
жет	жед	д>т	обезвучување на крајот на зборот	17
живод	живот	т>д	звучен крај	12
жрепка	ждепка	ждр-> жр-	упростување на консонантска група	11
изглет	изглед	д>т	обезвучување на крајот на зборот	9
индирекно	индиректно	-ктн->-кн-	упростување на консонантска група	12
искусво	искуство	-ств->-св-	упростување на консонантска група	15
искусвено	искуствено	-ств->-св-	упростување на консонантска група	11
искусва	искуства	-ств->-св-	упростување на консонантска група	11

Артикулацијата на гласовите и акцентирањето во колоквијалниот изговор во Скопје и нивното влијание врз нарушувањето на правоговорната и правописната норма во настава (врз база на корпус од говорени и пишани материјали)

кислорот	кислород	д>т	обезвучување на крајот на зборот	18
конфлик	конфликт	т	губење консонант во финална позиција	27
корекни	коректни	-ктн->-кн-	упростување на консонантска група	14
личнос	личност	т	губење консонант во финална позиција	15
мармалат	мармалад	д>т	обезвучување на крајот на зборот	8
малтертираат	малтретираат	тр>рт	замена на местата на консонантот и сонантот	12
мет	мед	д>т	обезвучување на крајот на зборот	12
можнос	можност	т	губење консонант во финална позиција	18
надпросечно	натпросечно	т>д	нема едначење по звучност во префиксиран збор	18
назат	назад	д>т	обезвучување на крајот на зборот	2
најнапрет	најнапред	д>т	обезвучување на крајот на зборот	12
најцврс	најцврст	т	губење консонант во финална позиција	9
напрет	напред	д>т	обезвучување на крајот на зборот	42
нат	над	д>т	обезвучување на крајот на зборот	10
надчовечки	натчовечки	т>д	нема едначење по звучност во префиксиран збор	11
неможад	не можат	т>д	звучен крај	8
неправта	неправда	д>т	замена на консонант	5
ненатминлив	ненадминлив	д>т	замена на консонант	7
од тогаш	оттогаш	д>т	нема едначење по звучност во префиксиран збор	16
одалечува	одалечува	дд>д	губење геминати	10
одалеченост	одалеченост	дд>д	губење геминати	16
оддржал	одржал	д	вметнување консонант (создавање геминати)	12

одкажеш	откажеш	д>т	нема едначење по звучност во префиксиран збор	9
одкако	откако	т>д	нема едначење по звучност во префиксиран збор	26
одколку	отколку	т>д	нема едначење по звучност во префиксиран збор	98
односно	односно	т (-сн->-стн-)	вметнување консонант - усложнување на консонантска група	12
одсекогаш	отсекогаш	т>д	нема едначење по звучност во префиксиран збор	54
одтаму	оттаму	т>д	нема едначење по звучност во префиксиран збор	14
опкруженос	опкруженост	т	губење консонант во финална позиција	17
отлучи	одлучи	д>т	мешање на звучни и беззвучни консонанти	9
отогаш	оттогаш	тт>т	губење геминати	11
освариле	оствариле	т	губење консонант	20
отука	оттука	тт>т	губење геминати	30
отцени	оцени	т	вметнување консонант	2
пад	пат	т>д	звучен крај	4
пеесет	педесет	д	губење консонант во интервокална позиција	18
периот	период	д>т	обеззвучување на крајот на зборот	26
погазад	погазат	т	звучен крај	10
подршка	поддршка	дд>д	губење геминати	67
подржат	поддржат	дд>д	губење геминати	18
подпаѓал	потпаѓал	т>д	нема едначење по звучност во префиксиран збор	13
попагат	потпаѓаат	т	губење консонант	6
потикнува	поттикнува	тт>т	губење геминати	39

Артикулацијата на гласовите и акцентирањето во колоквијалниот изговор во Скопје и нивното влијание врз нарушувањето на правоговорната и правописната норма во настава (врз база на корпус од говорени и пишани материјали)

потик	поттик	т>т	губење геминати	34
потикнала	поттикнала	т>т	губење геминати	15
преднос	предност	т	губење консонант во финална позиција	17
предвит	предвид	д>т	обезвучување на крајот на зборот	29
претвид	предвид	д>т	нема едначење по звучност во префиксиран збор	15
представува	претставува	т>д	нема едначење по звучност во префиксиран збор	44
предходно	претходно	т>д	нема едначење по звучност во префиксиран збор	43
преставен	претставен	-тст->-ст-	упростување на консонантска група	6
преставува	претставува	-тст->-ст-	упростување на консонантска група	52
преставувале	претставувале	-тст->-ст-	упростување на консонантска група	12
прет	пред	д>т	обезвучување на крајот на зборот	3
претсавено	претставено	-тст->-ст-	упростување на консонантска група	12
претстанал	престанал	т	вметнување консонант	7
претстој	престој	т	вметнување консонант	16
претстолнината	престолнината	т	вметнување консонант	12
произвот	производ	д>т	обезвучување на крајот на зборот	19
простород	просторот	т>д	звучен крај	11
професионалнос	професионалност	т	губење консонант во финална позиција	8
пролета	пролетта	т>т	губење геминати	70
распус	распуст	т	губење консонант во финална позиција	12
радос	радост	т	губење консонант во финална позиција	19
редко	ретко	т>д	нема едначење по звучност	8
рет	ред	д>т	обезвучување на крајот на зборот	27

Артикулацијата на гласовите и акцентирањето во колоквијалниот изговор во Скопје и нивното влијание врз нарушувањето на правоговорната и правописната норма во настава (врз база на корпус од говорени и пишани материјали)

ресторант	ресторан	т	додавање консонант во финална позиција	12
самосвес	самосвест	т	губење консонант во финална позиција	9
свед	свет	т>д	звучен крај	14
слествено	следствено	д	губење консонант	19
секојдневниод	секојдневниот	т>д	звучен крај	17
слаток	сладок	д>т	замена на консонант во интервокална позиција	9
смрта	смртга	тт>т	губење геминати	28
слествено	следствено	д	губење консонант	19
сигурнос	сигурност	т	губење консонант во финална позиција	11
справад	справат	т>д	звучен крај	14
срани	страни	т	губење консонант – упростување консонантска група	6
способнос	способност	т	губење консонант во финална позиција	11
спорет	според	д>т	обезвучување на крајот на зборот	13
сретства	средства	д>т	едначење по звучност	9
срдца	срца	д	вметнување консонант	4
стреќа	среќа	т	вметнување консонант	13
срам	срам	т	вметнување консонант	17
тес	тест	т	губење консонант во финална позиција	6
топлиод	топлиот	т>д	звучен крај	13
трут	труд	д>т	обезвучување на крајот на зборот	8
течнос	течност	т	губење консонант во финална позиција	12
успешнос	успешност	т	губење консонант во финална позиција	21
уметнос	уметност	т	губење консонант во финална позиција	15
футбал	фудбал	д>т	замена на консонант	17
футбалски	фудбалски	д>т	замена на консонант	9
факултетот	факултетот	т	губење консонант во финална позиција	6

храбриод	храбриот	т>д	звучен крај	18
храброс	храброст	т	губење консонант во финална позиција	38
чис	чист	т	губење консонант во финална позиција	45

Во поголем број примери под влијание на други лексеми каде што има звучен консонант што се слуша безвучно на крајот, овде безвучниот се сфатил како звучен, повторно од неписменост. Обезвучувањето на крајот на зборот се сфатило како реален глас на крајот на зборот. Зачестеноста е од 3 до 98 и е најголема кога има замена на консонант во префикс дури 98 пати (на пр. отколку>о~~д~~колку), губење консонант во финална позиција-45 пати (на пр. чист>чис) губење геминат-70 пати (на пр. пролетта>п~~р~~о~~л~~ет~~т~~а), звучен крај вкупно 140 пати (на пр. храбриот>храбриод, живот>живоод и др.).

➤ Позиции на фонемите /д/ и /т/

Во говорната низа согласките *д* и *т* едначењето по звучност го реализираат при додавање суфикси, префикси и при образување сложенки. (2015: 18)

- Со суфикси: д>т *рејка* (*редок*), *слајка* (*сладок*), *бројче* (*брод+че*), *џрајче* (*џрад+че*), *ријче* (*рид+че*).
- Со префикси: *зад*->*зай*- (*зайкулисен*), *над*-> *нај*- (*најпис, најпревар, најирча*), *пог*->*пој*- (*појпис, појсейник*), *прег*->*преј* (*прејладне, прејсобје, прејчувство, прејсешел*)

Не се бележи едначење по звучност на *д* во примерите кои имаат суфикси: -ски, -ство, -ствен, -ствува (*бродски, судство, производство, чувствувува*) и пред *ц* кај множинските форми кои завршуваат на -и (*домородец-домородци, крадец-крадци*).

Кај сложенките чиј прв дел е *-и*, а вториот именка или придавка која започнува на звучна согласка, во таквите случаи не се пишува едначењето по звучност: *иетгодишнина, шестдневен*. Звучните согласки со наставка *-и* (*зайоведиа*).

Обезвучување на крајот на зборот се однесува на звучните согласки на крајот на зборот кои се изговараат безвучни, но обезвучувањето не се бележи во пишувањето, на пр. евидентираме таква промена 29 пати (како кај предвид>*иредвиј*).

Согласките *иј* и *о* се изговараат и се пишуваат меѓу *з* и *р*, *ж* и *р*, *с* и *р* во зборовите: *здрав*, *ждрече*, *сирана*, но не и во групите *зр-*, *ср-* (*зрак*, *срам*) иако имаме евидентирано примери од типот: *сроче* и *сирам*.

На крајот на делот за оклузивите /т/ и /д/ ќе истакнеме дека тие во колоквијалниот говор подлежат често на испуштање посебно во сложени консонантски групи, заедно со гласот /в/. Упростувањето на консонантските групи при изговорот, ситуација што потоа се рефлектира врз пишувањето посебно кај учениците со послаб успех, е многу честа појава особено кога во групата ги има консонантите /в/, /иј/ или /о/, кои често се испуштаат, на пример: *чусиџво* (чувство), *чусиџвувам* (чувствувам), *ијочусиџвував* (почувствував), *ијресџавен* (претставен), *ијресџавувале* (претставувале), *сироијисџавување* (спротивставување), *ојшесџво* (општество), *ојшесџвојто* (општеството), *ојшесџвена* (општествена), *суијшесво* (суштество), *боџасџво* (богатство), *осуџво* (отсуство), *сраници* (страници), *сресџва* (средства), *десџво* (детство), *оврска* (обврска), *бензиска* (бензинска), *беселери* (бестселери), *охриџки* (охридски) итн. Иако упростувањето на консонантските групи во современиот македонски јазик е активен процес со различни резултати од тоа упростување во дијалектите (в. Лаброска 2016), во стандардниот македонски јазик е задржан принципот дел од зборообразувачките афикси да не подлежат на упростување во пишувањето за да не дојде до обезличување на зборот (в. Конески 1962/63: 5-15; Конески К. 2003: 25).

IV. Сџаиџусој на консонанџиџе Ѓ, Ќ, Г и К и нивнаџа ујојџреба

➤ Звуковен / графички изглед

Во овој дел ќе разгледаме два пара консонанти и тоа /ѓ/ и /ќ/ од една страна, како палатални / палатализирани оклузивни според стандардот, кои меѓу себе се разликуваат по дистинктивниот признак /+звучност/ и /г/ и /к/ од друга страна како веларни оклузивни, кои, исто така, меѓу себе се разликуваат по дистинктивниот признак /+звучност/.

Причината зошто ги разгледуваме заедно е поради фактот што во современиот македонски јазик се случуваат низа верижни промени на затврдување на консонантите (в. Конески 1982) кои директно се рефлектираат на мешањето на овие гласови, односно на поместувањето на нивниот изговор кое има свое влијание и во писменото изразување.

➤ **Правописна норма**

Според Правописот на македонскиот литературен јазик, согласката /k/ се изговара и се пишува во следните позиции:

а) во зборови и форми:

Божик (и Божик), божикен -божикна, -кно, -кни, веќе, повеќе, вреќа, -и, куќа, ќерка, сваќа, свеќа, куќи, цвеќе;

б) во партикулата *ќе* и наставката за глаголскиот прилог *-јќи*: *викајќи, носејќи, ѝеејќи;*

в) во формите на збирна множина именки што завршуваат на *-и*: *брут – бруќе, врата – враќа, прат – праќе, работа – рабоќе;*

г) во имињата со кои се именуваат жители на селата, градовите и областите, изведени од именките што завршуваат на *-и*: *Сопот – сопоќанец, сопоќанка, сопоќани, Египет – Еѓиќанец, Тибет – Тибеканец, Кувајт – Кувајќанец и сл.;*

д) во изведените глаголи од глаголска основа што завршува на *-и*: *вети – веќава, плати – плаќа, прати – праќа, сфати – сфаќа, фати – фаќа, сети – сеќава.*

Согласката /t/ се изговара и пишува во следните позиции:

а) во одделни лексеми: *веѓа-веѓи, лаѓа-лаѓи, меѓа-меѓи, 'рѓа, саѓи, шаќуѓере, шуѓ, шуѓоземјанин;*

б) во форми на множина од именката *човек* (личност) – *луѓе;*

в) во формите на збирна множина од именки што завршуваат на *-а*: *грамада – грамаѓе, ливада – ливаѓе, ограда – ограѓе;*

г) во изведенките од именки што завршуваат на *-а*: *град – граѓанец, Белград – белграѓанец, Брод – броѓанец, Охрид – охриѓанец;*

д) во изведените глаголи од глаголска основа што завршува на *-а*: *дојде – доаѓа, појде – поаѓа, погоди – поѓаѓа, роди – раѓа.* (в. Видоески, Димитровски, Конески, Угринова-Скаловска 1998: 18-20).

Во продолжение предмет на анализа е фонолошката и фонетската вредност на Ќ и Ѓ, кои, во македонската граматика, се дефинирани како африкати или оклузиви (в. Савицка, Спасов 1997: 100), истовремено опфаќајќи цела низа фонетски реализации во македонскиот колоквијален говор. Ова е последица на разликата во реализацијата на дијалектите, како и влијанието од соседните јазици, особено српскиот и хрватскиот. Овој различен изговор има влијание и врз пишаната форма, каде што може да се забележи мешање (замена) со гласовите К и Г. Анализата исто така ќе ги земе предвид различните правописни решенија за Ќ и Ѓ кај заемките од туѓо потекло, кои, дури и во интелектуалните слоеви на општеството, можат да претставуваат предизвик со правописните правила што важат за нив.

➤ Консонантите /ќ/, /ќ/, /г/ и /к/ и стандарднојазичната норма

Ако се погледне во лексиката обработена во *Толковниот речник на македонскиот јазик* (ТРМЈ 2003 – 2014), може да се констатира дека двата гласа /ќ/ и /ќ/ можат да се појават во која било позиција на зборовите, почетна, медијална и финална: *џум, Ѓурџа, џеврек, рџа, џаџа, раџа, џлеџ, ке, ќерка, куќа, јадејќи, Божик*. Меѓутоа, нивниот изговор во позиција пред предна самогласка е обично многу близу до изговорот на тврдите велари во иста положба, дури и кај некои говорители изговорот е ист, што предизвикува погрешно пишување, односно мешање на графемите за двата пара од гласови, звучни и беззвучни (ќ/к; џ/г). Оваа ситуација е уште покомплицирана ако се земе предвид фактот дека во современата електронска комуникација се избегнува употреба на дијакритичка ознака при пишување, додека учениците кога пишуваат на компјутер или на паметен телефон, скоро и да не ја користат дијакритичката ознака. Олеснителен фактор во оваа комплицирана ситуација со изговорот и правописот на овие гласови е тоа што нивната фреквенција во секојдневниот говор е релативно мала. Освен честичката за идно време *ќе* (и уште неколку зборови: *ќерка, куќа, луѓе*), чие присуство во секојдневниот говор е големо, другите зборови каде што се појавуваат овие гласови не се толку чести.

Забележаните зборови групирани според промените се дадени во табелата во продолжение:

Табела 9. Зачестеност на погрешната употреба на консонантите /f/, /k/, /g/ и /k/ во различни позиции

неправилно	правилно	промена	вид на промена	зачестеност
бидејки	бидејки	k>k	замена на консонант	16
бидеки	бидејки	k>k	замена на консонант	9
видиг	видик	k>g	звучен крај	7
влок	влог	g>k	обезвучување на крајот на зборот	9
врака	враќа	k>k	замена на консонант во интервокална позиција	39
врека	вреќа	k>k	замена на консонант во интервокална позиција	12
ѓи	ги	g>g	замена на консонант во почетна позиција	15
грешќи	грешки	k>k	замена на консонант	39
губрето	ѓубрето	g>g	замена на консонант во почетна позиција	11
дијалок	дијалог	g>k	обезвучување на крајот на зборот	9
доага	доаѓа	g>g	замена на консонант во интервокална позиција	31
доагаше	доаѓаше	g>g	замена на консонант во интервокална позиција	9
домакин	домаќин	k>k	замена на консонант во интервокална позиција	15
другите	другите	g>g	замена на консонант во интервокална позиција	13
други	други	g>g	замена на консонант во интервокална позиција	9
знаејки	знаејќи	k>k	замена на консонант	18
ке	ќе	k>k	замена на консонант во почетна позиција	46
кепенци	ќепенци	k>k	замена на консонант во почетна позиција	8
ќитат	китат	k>k	замена на консонант во почетна позиција	14
коа	кога	g	губење консонант во интервокална позиција	11
лага	лаѓа	g>g	замена на консонант во интервокална позиција	21
лаги	лаѓи	g>g	замена на консонант во интервокална позиција	22
личнос	личност	t	губење консонант во финална позиција	17

Артикулацијата на гласовите и акцентирањето во колоквијалниот изговор во Скопје и нивното влијание врз нарушувањето на правоговорната и правописната норма во наставајта (врз база на корпус од говорени и пишани материјали)

луге	луѓе	ѓ>г	замена на консонант во интервокална позиција	15
лугето	луѓето	ѓ>г	замена на консонант во интервокална позиција	18
љугето	луѓето	ѓ>г	замена на консонант во интервокална позиција	5
македонски	македонски	ќ>к	замена на консонант во интервокална позиција	9
Македонија	Македонија	ќ>к	замена на консонант во интервокална позиција	36
меѓувреме	меѓувреме	ѓ>г	замена на консонант во интервокална позиција	14
меѓутоа	меѓутоа	ѓ>г	замена на консонант во интервокална позиција	17
меѓу	меѓу	ѓ>г	замена на консонант во интервокална позиција	11
мок	моќ	ќ>к	замена на консонант во финална позиција	30
моќна	моќна	ќ>к	замена на консонант	15
навиќи	навики	ќ>к	замена на консонант во интервокална позиција	11
наоѓа	наоѓа	ѓ>г	замена на консонант во интервокална позиција	33
наоѓаме	наоѓаме	ѓ>г	замена на консонант во интервокална позиција	13
наоѓал	наоѓал	ѓ>г	замена на консонант во интервокална позиција	19
напаѓачи	напаѓачи	ѓ>г	замена на консонант во интервокална позиција	10
некоѓаш	некоѓаш	ќ>г	замена на консонант во интервокална позиција	4
не ги фрлаи	не ги фрлај	ѓ>г	замена на консонант	7
оставајќи ја	оставајќи ја	ќ>к	замена на консонант	9
обезбедувајќи	обезбедувајќи	ќ>к	замена на консонант	14
одлуќи	одлуки	ќ>к	замена на консонант во интервокална позиција	18
паѓал	паѓал	ѓ>г	замена на консонант во интервокална позиција	11
паѓа	паѓа	ѓ>г	замена на консонант во интервокална позиција	13
паѓање	паѓање	ѓ>г	замена на консонант во интервокална позиција	13
патеќа	патека	ќ>к	замена на консонант во интервокална позиција	11
парадосално	парадоксално	к	губење консонант	12
паќетчиња	паќетчиња	ќ>к	замена на консонант во	15

Артикулацијата на гласовите и акцентирањето во колоквијалниот изговор во Скопје и нивното влијание врз нарушувањето на правоговорната и правописната норма во наставава (врз база на корпус од говорени и пишани материјали)

			интервокална позиција	
повеќе среќа	повеќе среќа	ќ>к	замена на консонант во интервокална позиција	6
повеќе	повеќе	ќ>к	замена на консонант во интервокална позиција	21
попагат	потпаѓаат	ѓ>г	замена на консонант во интервокална позиција	8
помегу	помегу	ѓ>г	замена на консонант во интервокална позиција	8
помокни	помокни	ќ>к	замена на консонант	17
посрекен	посрекен	ќ>к	замена на консонант во интервокална позиција	13
потек	потег	г>к	обезвучување на крајот на зборот	12
посрекен	посрекен	ќ>к	замена на консонант во интервокална позиција	13
препреќи	препреќи	к-ќ	замена на консонант во интервокална позиција	11
продужувајќи	продолжувајќи	ќ>к	замена на консонант	7
раѓање	раѓање	ѓ>г	замена на консонант во интервокална позиција	11
раѓа	раѓа	ѓ>г	замена на консонант во интервокална позиција	20
родителски	родителски	к>ќ	замена на консонант	7
работејќи	работејќи	ќ>к	замена на консонант	17
ранк	ранг	г>к	обезвучување на крајот на зборот	12
родителски	родителски	к>ќ	замена на консонант	11
сеа	сега	г	губење консонант во интервокална позиција	19
секде	секаде	к	нема едначење по звучност	21
снеќ	снег	г>к	обезвучување на крајот на зборот	13
среќа	среќа	ќ>к	замена на консонант во интервокална позиција	12
среќата	среќата	ќ>к	замена на консонант во интервокална позиција	17
среќаваме	среќаваме	ќ>к	замена на консонант во интервокална позиција	12
сообраќајни	сообраќајни	ќ>к	замена на консонант во интервокална позиција	14
среќја	среќа	ќ>ќј	замена на консонант	9
среќен	среќен	ќ>к	замена на консонант во интервокална позиција	11
среќна	среќна	ќ>к	замена на консонант	12
станувајќи	станувајќи	ќ>к	замена на консонант	17

сфачања	сфаќања	ќ>ч	замена на консонант – дијалектна одлика	9
талкајки	талкајќи	ќ>к	замена на консонант	26
тугенец	туѓинец	ѓ>г	замена на консонант во интервокална позиција	11
учејки	учејќи	ќ>к	замена на консонант	11
христијански	христијански	к>ќ	замена на консонант	12

Од погоре посочените погрешно напишани зборови, може да се заклучи дека еден огромен број грешки се однесуваат на напишување на /ќ/ и /ѓ/ и нивна замена со /к/ и /г/ и тоа во различни позиции од зборот. Притоа, ако некои од тие грешки можеме да ги оправдаме со влијание на изговорот врз пишувањето, а тоа се случате кога веларните /к/ и /г/ се наоѓаат пред предни вокали (*оставајки, обезбедувајки, ѝосрекен*), другите грешки, кога /к/ и /г/ се пред задни вокали (*среќа, раѓа, раѓање*) немаат никаква оправданост, односно сведочат или за неписменоста на нашите ученици или за нивна целосна незаинтересираност, а што резултира со испуштање на дијакритичката ознака.

Заемките, особено оние што доаѓаат од турскиот и грчкиот јазик, имаат често во својот гласовен состав некој од овие гласови: *ќар, ќари, ќебај, ќебе, ќемане, ќерамида (керамида), ќерѝоса, ќесе (ќесе), ќеф, ќор, ќоѝек, ќофѝе, ќоше, ќускија, ќуѝук*, но и *ќибриѝи, ќилим, ќирија; ѝавол, ѝакон, ѝаур, ѝеврек, ѝезве, ѝерѝан, ѝерѝеф, ѝериз, ѝоа(миѝи), ѝол, ѝомлезе, ѝубре, ѝузел, ѝум, ќалуѓер и анѓел, ѝемија, ѝенерал, ѝемиѝија*. Примерите дадени во загради укажуваат дека во македонскиот стандарден јазик може да се користат и двете форми (со ќ и к), што дополнително ја отежнува веќе сложената ситуација со изговорот и правописот на овие гласови.

Како посебен проблем ќе го истакнеме погрешното пишување на палаталните оклузивни /ѓ/ и /ќ/ во македонскиот јазик, кои, како резултат на тенденцијата за затврднување на меките консонанти изразена во македонските дијалекти, подлежат на низа промени: 1) само смекнат изговор како /г/ и /к/ пред предни вокали, 2) изговор со антиципација на мекоста, т.е. изговор [јг] и [јк], или 3) нивно целосно поклопување со палаталните африкати /џ/ и /џ/ (в. Labroska, Paneva 2015). Сите овие состојби во изговорот на нестандартно рамниште се рефлектираат и врз пишувањето: *Маќедониа* (Македонија), *ѓрешќи* (грешки), *ѝаѝеќа* (патеќа), *среќја* (среќа), *раѓа* (раѓа), *наоѓа* (наоѓа), *луѓе* (луѓе), *ќе* (ќе), *ќукниѝе* (ќукните), *среќа* (среќа), *враќа* (враќа), *оставајќи* (оставајќи).

V. Стајанусот на консонантите З, С, Ш и Ц и нивната употреба

➤ Звуковен / графички изглед

Во Граматиката на македонскиот литературен јазик (1982: 101-102) консонантите /з/ и /с/ се фрикативи, а /ш/ и /ц/ африкати, а според местото на образување се забновенечни. Гласовите во двата пара се разликуваат меѓу себе според дистинктивниот признак (+/- звучност) при што /з/ е звучен парник на /с/, а /ш/ на /ц/.

➤ Правописна норма

Овие гласови во принцип не подлежат на испуштање, но можат да подлежат на промена што се должи на соседните гласови, како што е промената во суфиксот *-ишки* којшто се изговара како *-цки*.

➤ Консонантите /з/, /с/, /ш/ и /ц/ и стандарднојазичната норма

Консонантот /з/ и во изговорот и во пишувањето го има кај зборовите: *бензин, бронза, бронзен, езеро, надзор, одзив, презир*. Гласот /с/ пак, е со ограничена употреба во стандардниот јазик и околу него во науката има многу спротивставени мислења и ставови, но сепак како фонема постои во фонолошкиот систем на македонскиот јазик. Како звучен парник на /ц/ африкатот /с/ може да стои пред сите вокали и се појавува во листа на многу убави македонски зборови, кои се карактеристични за македонскиот јазик, како на пример: *јанса, просевка, просупно, просупка, семне, суница, сенса, сунџи* и во некои лични имиња и прекари (*Свездан, Свонко, Свезда*). Се јавува во различни позиции на зборот: пред самогласките и тоа најчесто на почетокот на зборот, како пар со согласката *в* и со сонантите *р* и *н* и сл. но никогаш не стои на крајот на зборот.

Покрај /с/ стои неговиот бевучен парник /ц/ кој го среќаваме во консонантските групи *-цр-* и *-цвр-* (*црн, цврсто*). За другите два консонанти ќе кажеме дека влијаат врз другите гласови во рамките на согласничките групи и при тоа формираат зборови со морфолошки промени.

Забележаните зборови групирани според промените се дадени во табелата во продолжение:

Табела 10. Зачестеност на погрешната употреба на консонантите /з/, /с/, /s/ и /ц/ во различни позиции

неправилно	правилно	промена	вид на промена	зачестеност
безкрајна	бескрајна	с>з	замена на консонант во префиксиран збор каде не се обележува едначење по звучност	12
безпомошни	беспомошни	с>з	замена на консонант во префиксиран збор каде не се обележува едначење по звучност	15
бес	без	з>с	обезвучување на крајот на зборот	18
бесгрешен	безгрешен	з>с	замена на консонант во префиксиран збор каде не се обележува едначење по звучност	13
бесвременска	безвременска	з>с	замена на консонант во префиксиран збор каде се обележува едначење по звучност	9
бесизлезно	безизлезно	з>с	замена на консонант во префиксиран збор каде се обележува едначење по звучност	12
бесизлезност	безизлезност	з>с	замена на консонант во префиксиран збор каде се обележува едначење по звучност	11
бесмртни	бессмртни	с	губење геминати	10
воздраст	возраст	-зр-> -здр-	усложнување на консонантска група – дијалектна црта	9
засидана	засидана	s>з	замена на консонант во интервокална позиција	30
звезди	свезди	s>з	замена на консонант во почетна позиција	19
звездичка	свездичка	s>з	замена на консонант во почетна позиција	15
звездите	свездите	s>з	замена на консонант во почетна позиција	11
звездичката	свездичката	s>з	замена на консонант во почетна позиција	12
звер	свер	s>з	замена на консонант во почетна позиција	18
зверка	сверка	s>з	замена на консонант во почетна позиција	18
звони звонче	свони свонче	s>з	замена на консонант во почетна позиција	17
зид	сид	s>з	замена на консонант во почетна позиција	21

зидот	сидот	s>з	замена на консонант во почетна позиција	9
зидови	сидови	s>з	замена на консонант во почетна позиција	14
изполнети	исполнети	c>з	замена на консонант	7
изчезне	исчезне	c>з	замена на консонант	17
иживувале	изживувале	з	губење консонант	11
излес	излез	з>с	обезвучување на крајот на зборот	13
исразување	изразување	з>с	замена на консонант	8
исслушат	ислушаат	с	додавање консонант	13
ја	јас	с	губење консонант во финална позиција	13
конфусија	конфузија	з>с	замена на консонант во интервокална позиција	11
кафес	кафез	з>с	обезвучување на крајот на зборот	7
млас вода	млаз вода	з>с	обезвучување на крајот на зборот	8
нис цел свет	низ цел свет	з>с	обезвучување на крајот на зборот	17
назидуваат	насидуваат	s>з	замена на консонант	9
обзир	обсир	s>з	замена на консонант	19
одрас	одраз	c>з	обезвучување на крајот на зборот	11
према	спрема	с	губење консонант во почетна позиција	14
принс	принц	c>ц	замена на консонант во финална позиција	9
разчовечат	расчовечат	c>з	замена на консонант во префиксиран збор каде не се обележува едначење по звучност	11
разкажувачка	раскажувачка	с-з	замена на консонант во префиксиран збор каде не се обележува едначење по звучност	13
раззеленети	раззеленети	зз	губење геминати	19

Во табелата се претставени следниве промени: губење геминати со зачестеност од 10 до 19, губење консонант 11 пати, замена на консонанти, губење консонант во почетна позиција 14 пати, губење консонант во финална позиција 13 пати, додавање консонант 13 пати, замена на консонант вкупно 369 пати, од кои најголем е бројот кај замена на консонант во почетна позиција 154 пати и кај замена на консонант во префиксиран збор каде не се обележува едначење по звучност 54 пати, обезвучување на крајот од зборот е евидентирано 74 пати и усложнување на консонантската група со фреквенција на зачестеност од 9 пати.

➤ Позиции на фонемите /з/, /с/, /с/ и /ц/

Според *Толковниот речник на македонскиот јазик* (ТРМЈ 2003 – 2014) фонемите /з/, /с/, /с/ и /ц/ се со различна фреквентност, при што /с/ е најфреквентна, потоа е /з/, па /ц/, па /с/. Парот /с/ и /з/ се јавува во префикси (*безцелно, зайскрие*). Овие фонемии се дел и од финални согласни групи или самите претставуваат завршетоци, кои потоа подлежат на промени при додавање зборообразувачки суфикси, на пр. *клас-клавче, образ-обравче, мост-мовче, воз - вовче* и сл. Погоре напишавме дека /с/ е со ограничена употреба и може да се појави само во соседство на мал број консонанти и на некои сонанти, на пр. *свезда, свер, насупа, семне*. Но, нејзината мала честота не смее да биде оправдување за негова неупотреба (замена со з) во изговорот и во писмените состави, како на пример: *јанза, звони, звекој, зрчки* и сл.

VI. *Систематиката на консонантите Ц, Ч, Ж, Ш и Х и нивната употреба*

➤ Звуковен / графички изглед

Преградно-теснинските согласки /ц/ и /ч/ се парници по звучност. Африкатот /ч/ се јавува во согласната група -чк-: *чекме, чкорче, чкриј, чкрија*, но *школо* (иако во одредени дијалекти се употребува *чкола, чолија*). Консонантите /ж/ и /ш/ се теснински (струјни или фрикативни) кои со /т/ и /д/ ги формираат групите -шт- и -жд-, кои се појавуваат во повеќе лексеми од домашно (словенско) потекло: *жоребе, жлужо, жожд, жуштер, клешти, ошти* и др. Консонантот х единствено нема свој звучен парник. Гласот /х/ од нашиот стар јазик најчесто преминал во *в, ф*, или *ј* (Конески 1982: 119), па има дијалекти во кои отсутствува овој глас од фонетскиот систем (Видоески 1998).

Конески за консонантот *џ* го напишал следново: „Во стариот период немало звучен парник напрема *ч* во групата на африкатите. Празното место било потполнето со *џ* откако биле примени ред турски заемки со тој консонант: *џамија, оџа, алџија* итн... Гласот *џ* се јавувал и пред навлегувањето на турцизмите при едначењето по звучност во случаи како *личба > лиџба, нарџба > нараџба, рџба > реџба*. Но тогаш тој бил само варијанта (алофон) на *ч*, а не посебна фонема, сè додека преку турските заемки не се јавил во употреба и во независна позиција.“ (в. Конески Б. 2001: 90).

➤ Правописна норма

Консонантските парови (ц/ч, ж/ш) кои се образуваат според звучност, со исклучок на /х/ којшто нема звучен парник во стандардно јазичната норма имаат свое место. Ц спаѓа во редот на оние согласки кои се јавуваат во ограничен број зборови или поконкретно во ограничен број зборови е во непосреден допир со други согласки. Категоризирајќи го местото на консонантот *ц* би се повикале на *Правописот на македонскиот литературен јазик* каде што е опишано неговото место:

а) место *ж* во зборовите: *вжаша, џаџор, џбара, џвака, џган*;

б) место *ч* пред звучна согласка (добиено со едначење по звучност): *лицба, нараџба, враџба, сриба*;

в) зад сонантите, најчесто зад *н*, во примерите: *манџа, џунџуле, филџан*;

г) во образувања со суфиксите *-џија, -џика, џилница*: *анџија, казанџија, калаџика, бурекџилница*;

д) кај некои зборови од туѓо потекло: *џабе, џам, џамија, џеб, џем, џемџер, џин, џумбуш*. (1999:18)

За *ж/ш* едначењето по звучност јасно е дадено преку примерите: *бележи-белешки, држи-дршки, ежои-ешко, жежок-жешка, мажои-машки*.

Единствениот глас кој нема свој парник е *х*. Како дијалектна одлика се среќава во некои говори, но во повеќето говори се изгубил или преминал во друг глас. Сепак, во литературниот јазик се употребува во следниве ситуации:

а) во зборовите од туѓо потекло: *хала, ханџар, хаос, харџија, хибрид, химна, хор, хоџел, архииџекџи, еџоха, монарх* и др.

б) во туѓи лични и географски имиња: *Хајне, Хајнрих, Хирошима, Минхен* и др.

в) во мал број литературни зборови од словенско потекло: *воздух, восхџиџ, доход, дух, слух, џиџ* и др.

г) се изговараат и се пишуваат и зборовите: *храм, хрисџијансџиво, херојсџиво* и др.

д) лични имиња и презимиња и географски називи: *Хрисџо, Хаџиманов, Охрид, Пехчево* и др.

Има зборови каде што во почетна или крајна позиција не се пишува /х/, но тоа ќе го елаборираме понатаму при обработките на примерите во средно образование.

➤ Консонантите /ц/, /ч/, /ж/, /ш/ и /х/ и стандарднојазичната норма

Искра Пановска-Димкова во текстот *За еден ѝиѝ на изговор кај генерациите родени во Скопје ѝо 1970 – или кога Елена сѝана Илина*, во точка 7 пишува дека има: „помало или поголемо поместување на изговорот на алвеоларните ч, ц, ш, ж кон денално-алвеоларни гласови изговорени не со врвот туку со предниот дел на јазикот при што се добиваат гласови слични на ц, s, с, з.“ (в. Пановска-Димкова 2010). Вакви поместувања во изговорот директно влијаат и во целокупното перципирање на македонскиот јазик и донесуваат тешкотии во разбирањето.

Како поддршка на сѝ што е погоре напишано се зборовите кои се извлечени од ученичките текстови.

Забележаните зборови групирани според промените се дадени во табелата во продолжение:

Табела 11. Зачестеност на погрешната употреба на консонантите /ц/, /ч/, /ж/, /ш/ и /х/ во различни позиции

неправилно	правилно	промена	вид на промена	зачестеност
бакнеш	бакнеж	ж>ш	обезвучување на крајот на зборот	13
безгришен	безгрижен	ж>ш	замена на консонант во интервокална позиција	7
влашни	влажни	ж>ш	замена на консонант	4
воздук	воздух	х	замена на консонант	5
грнар	грнчар	ч	испуштање консонант поради невнимание	6
дош	дожд	-жд>-ш	упростување на консонантска група	13
дож	дожд	д	губење консонант во финална позиција	16
екипаш	екипаж	ж>ш	обезвучување на крајот на зборот	7
жежка	жешка	ш>ж	нема едначење по звучност	19
заслушува	заслужува	ж>ш	замена на консонант во интервокална позиција	13
копнеш	копнеж	ж>ш	обезвучување на крајот на зборот	43
луксус	луксуз	з>с	обезвучување на крајот на зборот	9
луце	луѓе	ѓ>ц	замена на консонант во интервокална позиција	8

механика	механика	х>к	замена на консонант во интервокална позиција кај туѓ збор	5
надеш	надеж	ж>ш	обезвучување на крајот на зборот	25
надешта	надежта	ж>ш	едначење по звучност	18
оложуваат	олошуваат	ж>ш	замена на консонант во интервокална позиција	5
олож	олош	ш>ж	звучен крај	6
повече	повеќе	ќ>ч	замена на консонант	7
повржан	поврзан	з>ж	замена на консонант	6
Парис	Париз	з>с	обезвучување на крајот на зборот	15
прецедателот	претседателот	-тс->ц	упростување на консонантска група	19
прецедател	претседателот	-тс->ц	упростување на консонантска група	21
психичкото	психичкото	х>к	замена на консонант во интервокална позиција	12
психички	психички	х>к	замена на консонант во интервокална позиција	8
псика	психа	х>к	замена на консонант кај туѓ збор	9
прочка	прошка	ш>ч	дисимилација	7
свецките	светските	-тск-> -цк-	упростување на консонантска група	15
сакција	саксија	с>ц	замена на консонант	13
силечија	силеција	ц>ч	замена на консонант во интервокална позиција	8
тепик	тепих	х>к	замена на консонант во финална позиција	8
успек	успех	х>к	замена на консонант во финална позиција	8
училишни	училиштни	-штн-> -шн-	упростување на консонантска група	11
хултурна	културна	к>х	замена на консонант во почетна позиција	11
финанциски	финансиски	с>ц	замена на консонант	17
цртеж	цртеж	ж>ш	обезвучување на крајот на зборот	16

Во примерите *воздук* (воздух), *меканика* (механика) *тепик* (тепих), *успек* (успех), има појава на замена на /х/ со /к/. Се работи за два веларни гласа, од кои фонемата (х) има мошне мала фреквенција во македонскиот јазик, посебно во дијалектите, бидејќи е сама во

системот без звучен парник, па учениците го замениле со беззвучен глас сроден според местото на образување.

Во табеларниот приказ се предадени зборови кои имаат зачестеност од 5 до 43. Беа регистрирани неколку видови промена кои се однесуваат, пред сè, на замена на консонантите во различни позиции, упростување на консонантските групи, дисимилација, замена на консонанти во интервокална позиција и звучен крај. Меѓу зборовите имаше зборови од домашната и странската лексика и истите беа со обем на погрешна употреба над десет.

Забележавме појава на нејасно и нечитко напишано, причината можеме да ја бараме во недостаток на материјали за вежбање убаво пишување, но и фактот дека не се посветува доволно внимание на убавото пишување, на пр. кај зборовите **грнчар** кој е напишан како *џрнар*, **култура** кој е напишан како *хулиура* и **влажни** кој е напишан како *влашни*, **саксија** кој е напишан како *сакција*.

4.1.2.2. Сонанти

Во Граматиката на македонскиот литературен јазик од Блаже Конески (1982:191) согласките според треперењето на гласните жици се делат на звучни и беззвучни. Дел од звучните во кои спаѓаат и: *ј, л, љ, м, н, њ, р* се одликуваат со поголема звучност и формираат посебна група наречена *сонанти*. Во основното образование за учениците првите информации за сонантите ги добиваат во петто одделение, а проширувањето и продлабочувањето на знаењата продолжува до осмо одделение каде што акцентот се става на правилната употреба и правописот на одделени форми при употребата на некои консонанти и сонанти кои се карактеристични и во говорење и во пишување.

I. Ситуациски на сонантите Ј и неговата употреба

Уште од прво одделение одделенскиот наставник на часовите по македонски јазик ги поттикнува учениците правилно да се изразуваат. Правилното изразување потоа влијае врз пишувањето бидејќи понекогаш изговорот наведува на пишување така како што е изговорено, а тоа правописно не е точно. Учениците од прво до петто одделение немаат чувство за законитост и норма туку по слух пишуваат одредени зборови во кои е

употребен гласот /j/. Интересен е податокот дека таквиот начин на употреба продолжува и во предметната настава. Ова наше истражување ни покажа дека во 248 примери со зачестеност од 3 до 20 беше погрешна употребата на /j/. Каква ќе биде состојбата во средно образование ќе елаборираме во делот за средно образование.

➤ Звуковен / графички изглед

Звуковно сонантот *j* претставува глас, односно еден вид на неслоговен вокал. Токму затоа, неговото мешање со вокалот /и/ е всушност фонетски мотивирано во многу позиции. Фонемата /j/ нема интензивен изговор, туку се изговара малку потесно од согласката *и*. Во почетна, средишна и финална позиција различно се изговара, со тоа што најјасно се изговара на почетокот додека во другите позиции може да се слуша како *и* кратко и поради таа причина во некои примери забележавме мешање на овие два гласа.

➤ Правописна норма

Во македонскиот јазик гласот *j* се изговара неинтензивно и можеби поради таа причина во некои позиции од зборот, особено ако стои меѓу некои од самогласките, присуството му е факултативно. Ако ја разгледаме неговата гласовна вредност од тој аспект ќе видиме дека најслабо се слуша пред вокалот *и*. Во Правописот се дадени неколку позиции во кои се пишува *j* и тоа:

а) пред *и* во суфиксот *-ји* кај некои придавки од типот: *жабји, козји, мравји* и сл.;

б) пред *е* како почетно *j* кај некои туѓи имиња: *Јемен, Јена, Јелисејски* и сл.; да разбие три вокали, како на пример: *доајен, фоаје*; или при суфиксација со *-је*; *којје, лозје*, наспроти збирната наставка: *колје, нивје* и сл.;

в) формите од заповеден начин кај глаголите на кои општиот дел им завршува на *-и-* се пишуваат со *j*: *бие* > *биј*, *вие* > *виј*, *сѝие* > *сѝиј* и сл.

Освен за задолжителната употреба на *j*, има случаи кога може и не мора да се пишува, но и правила според кои не се пишува *j*. Ако меѓу самогласките *и* и *а* секогаш се пишува *j*, не е таков случајот ако вториот вокал по *и* е *у*, пр. *виулица, ѝтриумф* и сл. Не се пишува *j* пред наставката *-ски* кај прилози и придавки изведени од *-ија*, на пр. *змија* > *змиски*, *историја* > *историски*, *ѝеорија* > *ѝеориски* и сл. (1999:13-14)

➤ Сонантот /j/ и стандарднојазичната норма

Блаже Конески во *Грамматика на македонскиот литературен јазик* за сонантот *j* упатува дека: тешкото и до голема степен условното опфаќање на оваа материја во правописни правила се опира на нив...а тоа не е ни чудно по она што го знаеме за карактерот на овој глас, дека доста се реши во правописот на *j*. (1982:103)

Напишаното од Конески го потврдуваме преку зборовите кои се дадени во табелата и кои не се малку на број.

Забележаните зборови групирани според промените се дадени во табелата во продолжение:

Табела 12. Зачестеност на погрешната употреба на сонантот /j/ во различни позиции

неправилно	правилно	промена	вид на промена	зачестеност
амбицији	амбиции	j	вметнување j во интервокална позиција	8
божи	божји	j>и	замена на J со И	12
бидеки	бидејки	j	губење j	5
бенифицији	бенефиции	j	вметнување j	7
бојици	боици	j	вметнување j во интервокална позиција	7
ваквијот	ваквиот	j	вметнување j во интервокална позиција	8
вниманије	внимание	j	вметнување j во интервокална позиција	20
влиаеме	влијаеме	j	губење сонант	9
влиание	влијание	j	губење j во интервокална позиција	12
генерациа	генерација	j	губење j во интервокална позиција	15
гледаи	гледај	j	замена на j со и во финална позиција	7
греат	грејат	j	губење j	17
добије	добие	j	вметнување j во интервокална позиција	8

Артикулацијата на гласовите и акцентирањето во колоквијалниот изговор во Скопје и нивното влијание врз нарушувањето на правоговорната и правописната норма во наставаа (врз база на корпус од говорени и пишани материјали)

другијот	другиот	ј	вметнување ј во интервокална позиција	9
дизанери	дизајнери	ј	губење ј	4
дрвата	дрвјата	ј	губење ј	12
дрва	дрвја	ј	губење ј	13
договориа	договорија	ј	губење ј во интервокална позиција	11
енергиа	енергија	ј	губење ј во интервокална позиција	10
емоџи	емоџии	ј	вметнување ј во интервокална позиција	9
живејат	живеат	ј	вметнување ј во интервокална позиција	12
живееа	живееја	ј	губење ј	15
знајат	знаат	ј	вметнување ј во интервокална позиција	3
знаје	знае	ј	вметнување ј во интервокална позиција	4
заидисонце	зајдисонце	ј	замена на Ј со И	7
завршиа	завршија	ј	губење ј	10
зazedоја	zazedоа	ј	вметнување ј во интервокална позиција	7
информацији	информации	ј	вметнување ј во интервокална позиција	11
империа	империја	ј	губење ј	15
искушеније	искушение	ј	вметнување ј во интервокална позиција	16
изнаиграја	изнаиграа	ј	вметнување ј во интервокална позиција	9
идеји	идеи	ј	вметнување ј во интервокална позиција	17
играја	играа	ј	вметнување ј во интервокална позиција	4

Артикулацијата на гласовите и акцентирањето во колоквијалниот изговор во Скопје и нивното влијание врз нарушувањето на правоговорната и правописната норма во настава (врз база на корпус од говорени и пишани материјали)

криат	кријат	ј	губење ј	9
коишто	којшто	ј	замена на Ј со И	14
кројме	кроиме	ј	замена на Ј со И	4
краи	крај	ј	замена на Ј со И	7
круциално	круцијално	ј	губење ј	4
које	кое	ј	вметнување ј во интервокална позиција	13
који	кои	ј	вметнување ј во интервокална позиција	7
комуникација	комуникација	ј	губење ј во интервокална позиција	9
кои	кој	ј	замена на Ј со И	7
кои живеје	кој живее	ј	вметнување ј во интервокална позиција	12
луѓе	луѓе	ј	вметнување ј	3
линиа	линија	ј	губење ј во интервокална позиција	18
Македониа	Македонија	ј	губење ј во интервокална позиција	9
медијуми	медиуми	ј	вметнување ј во интервокална позиција	9
мотивацијата	мотивацијата	ј	губење ј во интервокална позиција	8
материално	материјално	ј	губење ј во интервокална позиција	6
миљарди	милијарди	ј	префрлање на мекоста	8
материален	материјален	ј	губење ј во интервокална позиција	11
неја	неа	ј	вметнување ј во интервокална позиција	10
некоји	некои	ј	вметнување ј во интервокална позиција	9
нација			губење ј во	

Артикулацијата на гласовите и акцентирањето во колоквијалниот изговор во Скопје и нивното влијание врз нарушувањето на правоговорната и правописната норма во наставама (врз база на корпус од говорени и пишани материјали)

	нација	ј	интервокална позиција	8
некоа	некоја	ј	губење ј во интервокална позиција	4
нашијот	нашиот	ј	вметнување ј во интервокална позиција	11
неја	неа	ј	вметнување ј во интервокална позиција	15
некои	некој	ј	замена на Ј со И во финална позиција	7
некоа	некоја	ј	губење ј во интервокална позиција	12
наидете	најдете	ј	замена на Ј со И	8
неизиниот	нејзиниот	ј	замена на Ј со И	12
накои	некој	ј	замена на Ј со И	9
наиголемиот	најголемиот	ј	замена на Ј со И во префикс	7
никоа	никоја	ј	губење ј во интервокална позиција	5
некоји	некои	ј	вметнување ј во интервокална позиција	13
наидрага	најдрага	ј	замена на Ј со И во префикс	10
неприател	непријател	ј	губење ј во интервокална позиција	15
наидобри	најдобри	ј	замена на Ј со И во префикс	8
неја	неа	ј	вметнување ј во интервокална позиција	12
направива	направија	ј	замена на ј со в - дијалектна особеност	9
овије	овие	ј	вметнување ј во интервокална позиција	11
образованије	образование	ј	вметнување ј во интервокална позиција	9

Артикулацијата на гласовите и акцентирањето во колоквијалниот изговор во Скопје и нивното влијание врз нарушувањето на правоговорната и правописната норма во наставаа (врз база на корпус од говорени и пишани материјали)

овије работи	овие работи	j	вметнување j во интервокална позиција	8
оније	оние	j	вметнување j во интервокална позиција	15
оваја емоција	оваа емоција	j	вметнување j во интервокална позиција	12
оваја	оваа	j	вметнување j во интервокална позиција	11
ономатопеа	ономатопеја	j	губење j во интервокална позиција	11
официален	официјален	j	губење j во интервокална позиција	13
пиреи	пиреј	j	замена на J со И во финална позиција	7
пије	пие	j	вметнување j во интервокална позиција	8
популациа	популација	j	губење j во интервокална позиција	10
приателства	пријателство	j	губење j во интервокална позиција	8
поставиа	поставија	j	губење j во интервокална позиција	12
приатели	пријатели	j	губење j во интервокална позиција	9
привилегиа	привилегија	j	губење j во интервокална позиција	11
поколениа	поколенија	j	губење j во интервокална позиција	9
потенцијал	потенцијал	j	губење j во интервокална позиција	16
постоан	постојан		губење j во интервокална	8

Артикулацијата на гласовите и акцентирањето во колоквијалниот изговор во Скопје и нивното влијание врз нарушувањето на правоговорната и правописната норма во настава (врз база на корпус од говорени и пишани материјали)

		j	позиција	
приателска	пријателска	j	губење j во интервокална позиција	11
приатели	пријатели	j	губење j во интервокална позиција	11
пронаидеме	пронајдеме	j	замена на J со И	5
пееа	пееја	j	губење j во интервокална позиција	17
подрачиа	подрачја	j	замена на J со И	9
подаите	подајте	j	замена на J со И	8
решениа	решенија	j	губење j во интервокална позиција	8
растениата	растенијата	j	губење j во интервокална позиција	11
решиа	решиа	j	губење j во интервокална позиција	9
семество	семејство	j	губење j	9
случаји	случаи	j	вметнување j	11
секоидневно	секојдневно	j	замена на J со И	18
секоа	секоја	j	губење j во интервокална позиција	7
социални медијуми	социјални медиуми	j	губење j во интервокална позиција	12
своата	својата	j	губење j во интервокална позиција	9
срејќа	среќа	j	вметнување j	4
ситуациа	ситуација	j	губење j во интервокална позиција	8
ситуацији	ситуации	j	вметнување j	7
своа желба	своја желба	j	губење j во интервокална позиција	7
стоат	стојат	j	губење j во интервокална позиција	8
смеја	смеа	j	вметнување j	14

Артикулацијата на гласовите и акцентирањето во колоквијалниот изговор во Скопје и нивното влијание врз нарушувањето на правоговорната и правописната норма во настава (врз база на корпус од говорени и пишани материјали)

сеам	сејам	ј	губење ј во интервокална позиција	11
симпатији	симпатии	ј	вметнување ј	13
сознаниа	сознанија	ј	губење ј во интервокална позиција	10
средиа	средиа	ј	губење ј во интервокална позиција	9
специален	специјален	ј	губење ј во интервокална позиција	9
стихијен	стихиен	ј	вметнување ј	8
тенденциа	тенденција	ј	губење ј во интервокална позиција	15
териториа	територија	ј	губење ј во интервокална позиција	10
трофеји	трофеи	ј	вметнување ј во интервокална позиција	15
традиционалнијот	традиционалниот	ј	вметнување ј во интервокална позиција	18
традиционално	традиционално	ј	вметнување ј во интервокална позиција	9
таја	таа	ј	вметнување ј во интервокална позиција	9
тои	тој	ј	замена на Ј со И	7
тешкотији	тешкотии	ј	вметнување ј во интервокална позиција	9
тије	тие	ј	вметнување ј во интервокална позиција	10
толеранциа	толеранција	ј	губење ј во интервокална позиција	9
умејат	умеат	ј	вметнување ј во интервокална позиција	11
успеје	успее		вметнување ј во	11

		j	интервокална позиција	
фијока	фиока	j	вметнување j во интервокална позиција	7
хартиа	хартија	j	губење j во интервокална позиција	9
цвејче	цвеке	j	дијалектна одлика	4
ча	чаја	j	губење j во интервокална позиција	7
чи	чиј	j	замена на J со И	7
шије	ши	j	вметнување j во интервокална позиција	9

Примерите кои се наведени во табелата број 12, всушност ни покажуваат како учениците во домашните работи, писмените вежби и писмените работи ги прават најчестите грешки. Правилата за пишување во овие случаи ни покажуваат дека изговорот е доминантен и учениците ја пренесуваат во текстот навиката од изговорот. Дека учениците не располагаат и со доволен фонд на зборови, најмногу покажуваат наменските текстови во кои се даваат наслов, насоки и број на зборови во кои треба да бидат употребени одредени сонанти.

Промените кои се согледани се однесуваат на позициите на фонемата /j/. Во примерите фонемата /j/ е анализирана според позициите кои ги има во зборот и тоа употребени почетно, средишно и финално, меѓу вокали и меѓу консонанти за разбивање на хијат (зев). Вметнувањето на /j/ е регистрирано интервокално и тоа меѓу вокалите, меѓу различни вокали и во многу различни лексеми (*смеја, шије, усјеје, фијока, шије* и др.). Од друга страна навистина е често испуштањето на /j/ во повеќе позиции (*ситуација, средина, сознаниа, стоаи, толеранција, специјален* и многу други примери). Замената, пак, на /j/ со /и/ во заменките (*некои / накои < некој, кои < кој, чи < чиј* и др.) и во глаголски форми (*гледаи < гледај, наидеи < најдеи*) покажува на колку ниско ниво е познавањето на мајчиниот-македонски јазик.

Изговорот е основа за правилно пишување, поради тоа треба секогаш да се почитува востановената норма. Овие примери всушност ни покажуваат колку често е прекршена правописната норма. Во најголем број случаи правописот на може до тој степен да ги

насочи учениците како правилно да изговорат, за потоа и правилно да го напишат изговореното бидејќи доаѓа до мешање на одредени позиции на /j/. Морфологијата, од друга страна, упатува кон зачувување на фонемите во морфолошки силни позиции и од таа причина нашиот фонолошки правопис е со отстапки во корист на морфологијата, т.е. на морфонологијата. За правилното изразување, усно и писмено, придонесува и читањето, а нашите ученици не читаат доволно и сето тоа понатаму се рефлектира во функционирање по слух, поради сличностите кои пред сè произлегуваат од тоа што е слушнато.

II. Ситуација на сонантниот Л и Љ и нивната употреба

Сонантите се позвучни од консонантите и според звучноста им се доближуваат на вокалите. Според местото на образување во усната празнина /л/ е забновенечна, додека /љ/ е венечна. Според начинот на образување двата сонанта /л/ и /љ/ се теснински и се образуваат со странично движење на јазикот, па се нарекуваат латерали.

➤ Звуковен / графички изглед

Со буквата *љ* се означува меката согласка што му се спротивставува на тврдото *л*, пр. *беља-бела*. При изговарање на слоговите *ли*, *ле* можеме да согледаме како звучи нашето меко *љ*. Сепак, во практиката се покажува дека ова палатализирано /л'/ се почесто се изговара палатално и идентично на српското /љ/, што потоа се рефлектира и во погрешно пишување на мекиот и на тврдиот латерал во современиот македонски јазик.

➤ Правописна норма

Што е особено важно да се потенцира за употребата на *љ*? Потребно се да се прави разлика, особено при изговорот, меѓу српското и хрватското кое се бележи со *љ*, односно *lj*, и македонското /љ/ кое е за нијанса потврдо од српското. Македонското *љ* е полумeko (средно), а српското/хрватското е меко. Споредбата може да се согледа при изговорот на некои зборови, но нашата цел овде се пишаните текстови. Правописот пропишува пишување на согласката /л/ пред вокалите *а*, *о* и *у*; пред некои согласки, на крајот од

зборот; пред вокалите *e* и *и* и во некои множински форми, а согласката /љ/ пред вокалот *у*; кај некои сопствени имиња; во коренот на зборот *љуб-*; пред некои самогласки и согласки и на крајот од зборови од туѓо потекло. Постојат и дублети (каде што може да се напише и *л* и *љ*) како на пример: *дејтал/дејталъ*, *фиѝил/фиѝилъ*, *ѝел/ѝелъ* и др. што, според нас, требаше да биде избришано како можност во новиот Правопис, но тоа не е сторено (в. 2015: 13).

➤ Сонантите /л/ и /љ/ и стандарднојазичната норма

Во наставата по граматика секогаш треба да се потенцираат карактеристиките на македонскиот стандарден јазик за да не се случи она кое Ѓорѓија Пулевски го пишувал во некое минато време во своите речници, написанијата како овие: *иљи*, *љица*, *вельѝи*, *зељено*, *собљекле*, во кои преку буквата *љ* се изразува тоа чувствување дека во случајот имаме изговор на меко *л*. Но до колку е едно такво восприемање на овие гласови распространето, останува да се испита посебно (в. 1982: 115).

Преку нашата анализа се обидовме да дојдеме до одговорот за употребата на *л* односно *љ*, при тоа посебно нагласувајќи дека сонантската група *лј* треба се изговара слеано, при што *л* омекнува пред *ј*.

Забележаните зборови групирани според промените се дадени во табелата во продолжение:

Табела 13. Зачестеност на погрешната употреба на сонантите /л/ и /љ/ во различни позиции

неправилно	правилно	промена	вид на промена	зачестеност
воља	волја	лј>љ	замена на сонант во интервокална позиција	12
вкључува	вклучува	л>љ	замена на сонант	13
дококу	доколку	л	губење сонант	5
детаљи	детали	л>љ	замена на сонант во интервокална позиција	14
закључуваме	заклучуваме	л>љ	замена на сонант	12
закључиме	заклучиме	л>љ	замена на сонант	15
иљада	илјада	лј>љ	замена на сонант во интервокална позиција	19
калив пад	каллив пат	лл	губење геминати	13
коку	колку	л	губење сонант	3
криља	крилја	лј>љ	замена на сонант во интервокална позиција	13
криљјата	крилјата	лј>љ	замена на сонант	15

љут	лут	л>љ	замена на сонант	17
љутина	лутина	л>љ	замена на сонант во почетна позиција	16
љуѓето	луѓето	л>љ	замена на сонант во почетна позиција	12
љуѓе	луѓе	л>љј	замена на сонант во почетна позиција	11
љубов	љубов	љ>л	замена на сонант во почетна позиција	7
лјубезен	љубезен	лј>љ	замена на сонант	8
лјубов	љубов	лј>љ	замена на сонант во почетна позиција	8
љубомора	љубомора	љ>л	замена на сонант во почетна позиција	5
љубомората	љубомората	љ>л	замена на сонант во почетна позиција	6
љубоморните	љубоморните	љ>л	замена на сонант во почетна позиција	9
миљјарда	милијарда	л>љ	замена на сонант	14
миљони	милиони	л>љ	замена на сонант во интервокална позиција	12
миљи	милји	лј>љ	замена на сонант во интервокална позиција	13
миљон	милион	л>љ	замена на сонант во интервокална позиција	14
необјасливо	необјасниво	н>л	замена на сонант	7
некоку	неколку	л	губење сонант	8
пољанка	полјанка	лј>љ	замена на сонант во интервокална позиција	8
скључиме	склучиме	л>љ	замена на сонант	9
току	толку	л	губење сонант	10

Промените што ги согледаваме од понудените триесет примери чија зачестеност беше од пет до 19 ни покажаа дека се јавува замена на сонантите *л* и *љ* во интервокална позиција, меѓу две *и* или пак меѓу вокалите *и* и *а*. Замена на сонантот *љ* со *л* и обратно во почетна позиција или пак јотување на *л* онаму каде што не е потребно (*лјубов*). Непознавањето на правилното пишување на коренот *-љуб* (*љубов*, *лјубезен*, *љубомора*) којшто е во основата на повеќе македонски зборови е мошне индикативно. Не се почитува и правилото дека *љ* никогаш не се пишува пред *ј*, па имаме запис *љјуѓе*. Всушност, не се почитуваат многу правила, кои, за жал, очигледно им се целосно туѓи на учениците што ги направиле овие грешки.

III. Сонантот /м/ и неговата употреба

➤ Звуковен / графички изглед

Сонантот /м/ според местото на образување во усната празнина се образува со затворање на усните односно билабијално, според начинот на образување е преградна согласка, а според звучноста е сонант. Инаку, при неговиот изговор дел од воздушната струја излегува преку носната празнина и затоа има дистинктивен признак назалност.

➤ Правописна норма

Сонантот /м/ може да се јави во почетна, средишна и финална позиција, но најчесто го среќаваме во согласни групи како пар на /н/ при што се образува консонантен пар -мн- којшто го има во примерите: *гламна, одамна, осамне, рамна, рамнина, рамношежа, демне, семне, симне*, позициите во кои се јавува оваа група се меѓу два вокали. Има зборови во кои сонантот /м/ можеме да го сретнеме и на почетокот на зборот, на пр. кај зборовите: *многу мрштии, мрзлив*, но и на крајот на зборот во сите интернационализми што завршуваат на -изам: *марксизам, јулилизам, кариеризам* и др.

➤ Сонантот /м/ и стандарднојазичната норма

Позициите во кои се јавува сонантот /м/ се следниве: меѓу вокали (*домаќин*), на почетокот на зборот (*меѓа, меѓу, меѓушоа, моќ, мошне*), во туѓите зборови (*мејро, југоземјанин, мусџак/мусџак/ мусџаклија, меќава*). Дали и колку кај оваа фонема е сочувана нормата ќе образложиме понатаму при тоа поткрепувајќи го ова со конкретни примери од текстови кои учениците ги пишуваа на часовите по македонски јазик.

Забележаните зборови групирани според промените се дадени во табелата во продолжение:

Табела 14. Зачестеност на погрешната употреба на сонантот /м/ во различни позиции

неправилно	правилно	промена	вид на промена	зачестеност
бастум	бастун	н>м	замена на сонант во финална позиција	7
Истамбул	Истанбул	н>м	замена на сонант	14

маскембал	маскенбал	н>м	замена на сонант	11
мисла	мислам	м	губење сонант во финална позиција / дијалектна црта	5
ногу	многу	м	губење сонант во почетна позиција	9
неам	немам	м	губење сонант во интервокална позиција/дијалектна црта	19
равна	рамна	м>в	замена на сонант со збучна согласка	8
равнотежа	рамнотежа	м>в	замена на сонант со збучна согласка	8
равнокрак	рамнокрак	м>в	замена на сонант со збучна согласка	10
септеври	септември	м	губење сонант	6

Од примерите може да се забележи дека грешките во поглед на употребата на гласот /м/ се однесуваат главно на негова замена со другиот назален сонант /н/, но и со звучниот консонант /в/. Во три примери (*мислам*, *ногу* и *неам*) регистрирано е испуштање на сонантот *м*, претпоставуваме како последица на влијание на дијалектот врз изговорот, а потоа тоа се пресликува и во пишувањето. Во зборовите каде што во непосреден допир се сонантите *мн*, има случаи на промена на првиот сонант во звучниот консонант *в*. Бројот на зборови е мал, со зачестеност од 5 до 19. Прашање е колку е усвоено правилото за употреба на сонантите кога се наоѓаат во консонантска група со звучните согласки и дали и колку ваквата употреба е присутна и кај останатите сонанти кои се дел од консонантските групи. Факт е дека и правописните правила не се сосема доследни бидејќи и во зборовите *равенка* и *равенство* во основата ја имаме придавката *рамен* односно *равен* (в. ТРМЈ 5: 12), но кај најголемиот број изведени зборови (*рамнина*, *рамноденица*, *рамнодушен* и др.) е усвоен изговорот со асимилација на консонантската група -вн- > -мн-, а само кај погореспоменатите две изговорот со -вн-. Кај зборовите, пак, *Истамбул* и *маскембал*, всушност е запишано тоа што се слуша при изговорот бидејќи пред усното /б/ доаѓа до асимилација на /н/ во /м/, што е покажано и на спектрограми во *Семеншалната фонетика и фонологија* (в. Савицка и др. 2021: 188 – 189).

IV. Сонантите Н и Њ нивната употреба

➤ Звуковен / графички изглед

Во македонскиот јазик согласката /н/ според местото на образување во усната празнина е забновечна, а /њ/ е венечна. Според начинот на образување /н/ и /њ/ се преградни, а според звучноста се сонанти. Инаку, при нивниот изговор дел од воздушната струја излегува преку носната празнина, исто како кај /м/ и затоа имаат дистинктивен признак /+назалност/.

➤ Правописна норма

Сонантот /н/ се пишува во согласните групи -*мн*-, -*вн*- и -*бн*-, на пр. *рамноденица*, *рамноправност*, *внатре*, *внук*, *нивни*, *илевна*, *грабне*, *зебне* (но и *земне*). Сонантот /њ/ има ограничена употреба во следниве позиции:

а) на крајот на зборот, пр. *коњ*;

б) во множинска форма кај именките кои завршуваат на -ен, пр. *пламен*>*иламење*, *камен*>*камење*;

в) во неличните глаголски форми, т.е. кај глаголската именка, пр. *седи*>*седење*, *стои*>*сидење*;

г) кај наставката за множина на дел од именките од среден род -иња, пр. *мачиња*, *дечиња*, *цвекиња*, *сидолчиња*;

д) кај збирните именки, пр. *корен*>*корење*.

➤ Сонантите /н/ и /њ/ и стандарднојазичната норма

Во македонскиот јазик нема збор кој започнува на /њ/, исклучок се некои туѓи имиња и географски поими (*Њеџош*, *Њујорк*, *Њу Делхи*). Во финална позиција наместо /њ/ има /н/ со што се надминува дијалектната црта, на пр. *пламењ*> *иламен*, *лимоњ*> *лимон*. Ограничената употреба на /њ/ како дијалектна, во литературниот јазик има свој признак преку туѓите зборови (*коњак*, *вињак*, *иџевоар*, *њуџн*), но и преку некои форми за кои пишувавме погоре.

Како пишувале учениците од основното образование во текстовите кои ги анализираме?

Забележаните зборови групирани според промените се дадени во табелата во продолжение:

Табела 15. Зачестеност на погрешната употреба на сонантите /н/ и /њ/ во различни позиции

неправилно	правилно	промена	вид на промена	зачестеност
бонбоњера	бонбониера	н>њ	замена на сонант	11
бензиска	бензинска	н	губење сонант	8
внимање	внимание	н>њ	замена на сонант	13
гранчина	гранчиња	њ>н	замена на сонант	12
другарчината	другарчињата	њ>н	замена на сонант	15
егзинстенцијата	егзистенцијата	н	вметнување сонант	13
живеене	живеење	њ>н	замена на сонант	11
знаене	знаење	њ>н	замена на сонант	7
зацврстуване	зацврстување	њ>н	замена на сонант	12
зацврстувајне	зацврстување	њ>јн	антиципација на мекоста	7
искористувајне	искористување	њ>јн	антиципација на мекоста	11
искористуването	искористувањето	њ>н	замена на сонант	9
искористуване	искористување	њ>н	замена на сонант	13
ињекција	инјекција	нј>њ	јотување	12
јадене	јадење	њ>н	замена на сонант	17
кучината	кучињата	њ>н	замена на сонант	7
образовање	образование	-ние> -ње	морфолошка грешка	18
повреднат	повредат	н	вметнување сонант	8
пиене	пиење	њ>н	замена на сонант	12
работене	работење	њ>н	замена на сонант	13
растнење	растење	њ>н	вметнување сонант	15
разњи	разни	н>њ	замена на сонант	3
сирачина	сирачиња	њ>н	замена на сонант	11
сечене	сечење	њ>н	замена на сонант	12
употребуване	употребување	њ>н	замена на сонант	11

Од овие примери може да се констатира дека таа промена што ја нарековме само замена на сонант претставува замена на /н/ со /њ/ и обратно, а како последица на два чинители, од една страна затврднувањето на сите меки консонанти, вклучително и на /њ/ што повлекува изговор на /н/ на местото на /њ/ во повеќе дијалекти, и, од друга страна, недоволната писменост на учениците. Како што може да се заклучи од примерите, во голема мера тука „настрадала“ множинската наставка *-иња* која се изговара и се пишува како *-ина* (*гранчина, другарчина, кучина, сирачина*), но исто така и наставката *-ње* > *-не*, кај глаголските именки (*јадене, сечене, употребуване* и др.).

V. Сонантниот *P* и неговата употреба

➤ Звуковен / графички изглед

Вокалното /*p*/ според местото на образување во усната празнина спаѓа во венечните, според начинот на образување е теснински глас, а според звучноста е сонант. Стандардната реализација на овој сонант е вибрирање на врвот на јазикот, а другите начини на изговор не се стандардни (Савицка, Спасов 1997: 72). Во поглед на поинаквиот изговор на овој глас, можеме да кажеме дека тој е сè почест кај помладите генерации, со оглед на фактот дека голем дел од децата на најрана возраст прво почнуваат да слушаат и изговараат англиски јазик, наместо македонски, а артикулациската база веќе не е таа што треба да биде за мајчиниот македонски јазик.

➤ Правописна норма

Гласот *p* врши служба на самогласка во следните позиции:

а) кога се наоѓа меѓу две согласки и во почетокот на зборот ако зад него доаѓа согласка, на пр.: *дрво, крв, ѝрси, срце, срѝ* и сл.;

б) на апсолутниот почеток на зборот и се обележува со апостроф (’), на пр.: *’рбѝ, ’рска, ’рџа, ’рж, ’рскавица, ’ржи, ’рчи* и сл.;

➤ Сонантот /*p*/ и стандарднојазичната норма

Блаже Конески во *Грамајиката на македонскиот литературен јазик* за самогласното *p*, го констатира следново: „Во нашиот литературен изговор пред *p* се слуша само еден темен призвук (бидејќи нашето вокално *p* се образува со доста слабо треперење на јазикот), но не и на некој наполно оформен глас за кој би имале претстава во свеста.“ (1982: 89) Тоа во правописот е одредено со надредниот знак и тоа обележување како правило потребно е да се почитува.

Забележаните зборови групирани според промените се дадени во табелата во продолжение:

Табела 16. Зачестеност на погрешната употреба на сонантот /р/ во различни позиции

неправилно	правилно	промена	вид на промена	зачестеност
контрорира	контролира	р>л	замена на консонант	7
милјадери	милијардери	р	губење консонант	9
просперила	просперира	р>л	замена на консонант	4
ржи	'ржи	р	губење на апострофот	8
с'ржи	сржи	'	додавање апостроф	5

Како што се гледа од примерите грешките кај /р/ се малку и се однесуваат главно на меѓусебна замена на ликвидите /р/ и /л/. Испуштањето на /р/ во зборот *милјадер* е упростување на групата /рд/ или испуштена буква од брзо пишување. Во наставниот процес во најголем број случаи дијакритичките, надредните и другите знаци не се употребуваат во писмените состави.

Оваа состојба упатува кон тоа дека во образованието не се обрнува доволно внимание на часовите по граматика и на вежбите од фонетика, кои се малку присутни во наставните програми. Професорот Томислав Трневски во едно интервју ги потврди нашите констатации, со изјавата дека: „ние не можеме да бидеме многу среќни што ситуацијата со јазичната непедантност зазема сè поголем замав. Може нагласено да се повтори: македонскиот јазик не ужива престижен статус во нашето општество.“²¹

²¹ <https://www.fakulteti.mk/news/09102018/makedonskiot-literaturen-jazik-nema-prestizhen-status-vo-nasheto-opshtestvo-duri-i-tie-shto-go-studiraat---ne-go-zboruvaat>

4.2. Заклучни согледувања

Од направената анализа на вокалниот и на консонантниот систем произлегува заклучокот дека недоследности и недостатоци има многу и истите се провлекуваат од одделенска и во предметна настава. Причините, сметаме дека произлегуваат од неколку фактори меѓу кои основен би бил немање материјали за вежбање и за проверка на знаењата на учениците (ако се из земе фондот на часови кој не задоволува). Во таа насока, како обид за промена на состојбите (започнувајќи од основното образование), Британскиот Совет во соработка со Бирото за развој на образованието во 2020 година издаде *Збирка на добри практики за планирање и реализација на наставна содржина со примена на критичко размислување, решавање проблеми (КРПИ) и кодирање под лиценцата Creative Commons AttributionNonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)*²²

Колку вакви активности на Бирото ќе вродат со резултати на терен, односно во самиот образовен процес, останува да видиме во периодот што следува.

²² <https://www.bro.gov.mk/wp-content/uploads/2020/11/%D0%97%D0%B1%D0%B8%D1%80%D0%BA%D0%B0-%D0%BD%D0%B0-%D0%B4%D0%BE%D0%B1%D1%80%D0%B8-%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B8-%D0%9C%D0%9A.pdf>

5. Анализа на гласовните промени во писмените состави на учениците од средно образование

Изговорот на македонските гласови, согласки и самогласки, треба да биде во согласност со македонскиот правоговор, а нивното пишување во согласност со македонскиот правопис во насока на примена на правописната норма, но неизбежно и во правоговорната норма. Ако во секојдневната употреба се почитуваат и се применуваат воспоставените правила, во тој случај и изговорот и правописот на одредени гласови/букви ќе биде правилен.

Едноставноста на македонскиот правопис, кој е заснован врз фонетскиот принцип (за кој се застапуваше и Крсте Мисирков со извесни „мали отстапки од етимологијата“) ја дообјаснува и Блаже Конески потенцирајќи дека „иако во него е пројавен стремежот писмено да се фиксира што поточно нивниот изговор, сепак во одредени случаи имаме разлика меѓу она како се пишува и како треба да се изговара.“ (в. Конески 1982: 88) Токму оваа појава беше нашата главна цел – како изговореното учениците го пренесуваат во писмен текст.

Наставната програма по предметот Македонски јазик и литература во средното образование интегрира две програмски подрачја: *јазик* и *литература*. Во прва година на средното образование учениците од подрачјето *јазик* усвојуваат знаења од неколку области, а една од нив е областа **Фонетика и фонологија**. Бидејќи наставните програми се целни, од посебна важност е наставникот да ја реализира целта преку која ученикот ќе ги објасни причините за едначење по звучност, редување и испуштање на гласовите и обезвучување на звучните согласки на крајот на зборот како особеност што ја карактеризира само говорната форма на јазикот, со оглед на фактот дека не се одбележува во пишуваната форма. (Министерство за образование и наука 2001: 6).

Преку истражувањата за оваа докторска дисертација се осврнуваме на почестите правописни грешки регистрирани во пишани состави од учениците од средно образование. Бидејќи се работи за влијание на изговорот врз пишувањето, наша цел е да констатираме кои грешки се најчести, која е причината за нивното појавување и што треба да направиме на тоа поле за да се намали ваквото неправилно пишување кај нашите ученици.

Врз база на конкретен материјал, т.е. разни видови писмени состави, ќе анализираме дел од грешките во писменото изразување кај средношколската младина од некои средни училишта од градот Скопје.

Истражувањето и анализата се поткрепени со конкретни фонетско-фонолошки закономерности на современиот македонски јазик и со осврт на нивниот одраз во правописот.

5.1. Гласовни промени во вокалниот систем

Предизвик во фонетиката (и фонологијата) е да се продолжи со истражување на различните влијанија врз гласовните системи на одделни јазици, особено денес, кога технолошкиот развој и присуството на технологијата (посебно во образованието) има големо влијание во секој јазик, па и во македонскиот. Во таа насока се пристапи при анализата на вокалите во текстовите напишани од средношколците бидејќи технологијата станува доминантна во комуникацијата, усното изразување сè повеќе се сведува на пишување и таквиот начин на изразување потоа има влијание во писменото изразување на учениците.

А) Слика на вокалот А и неговата употреба

Прва самогласка во македонскиот литературен јазик е самогласката /a/ која е вокал од заден ред бидејќи се образува во задниот дел на устата. Артикулацијата на вокалот /a/ е најпроблематична кога се јавува како геминат, што потоа директно се одразува во писменото изразување, а што веќе покажавме од нашите анализи на грешките во основното образование. Удвоениот вокал /aa/ се губи кај глаголите во трето лице множина и во други зборови со две /aa/: *викаат* (викаат), *доведуваат* (доведуваат), *доживуваат* (доживуваат), *занемаруваат* (занемаруваат), *мани* (маани), *мешаат* (мешаат), *немаат* (немаат), *опејуваат* (опејуваат), *опијануваат* (опијануваат), *пишуваат* (пишуваат), *претставуваат* (претставуваат), *преведуваат* (преведуваат), *придаваат* (придаваат), *продолжуваат* (продолжуваат), *проповедаат* (проповедаат), *разликуваат* (разликуваат),

сакат̄ (сакаат), случуват̄ (случуваат), успеваат̄ (успеваат), цртаат̄ (цртаат), чуват̄ (чуваат). Причината поради која не се пишува удвоениот вокал е поради изговорот: се слуша едно долго [a:], а не два вокали /aa/. Појавата на геминација се сведува на тоа дека овде изразито влијае изговорот врз пишувањето, па двата ист гласа најчесто не се пишуваат. На ова не се посветува доволно внимание ниту во дидактичките препораки во наставните програми по македонски јазик и литература. Удвојување на вокалот /a/ регистриравме во два примера каде што не треба да го има: *забораваат̄* (заборават) *оваа мест̄о* (ова место). Во првиот пример сметаме дека се работи за влијание на северното македонско наречје, каде што сите глаголи се изговараат со два вокала во третото лице множина сегашно време, а вториот пример или е исто така дијалектизам или е грешка при пишување.

Забележаните зборови групирани според промените се дадени во табелата во продолжение:

Табела 17. Погрешната употреба на вокалот /a/ во различни позиции

неправилно	правилно	промена	вид на промена	година
базираат	базираат	aa>a	губење удвоен вокал	III год. сс ²³
викаат	викаат	aa>a	губење удвоен вокал	I год. го ²⁴
гледаат	гледаат	aa>a	губење удвоен вокал	I год. го и II год. сс
дават	даваат	aa>a	губење удвоен вокал	I год. го
добиват	добиваат	aa>a	губење удвоен вокал	I год. го
доведуваат	доведуваат	aa>a	губење удвоен вокал	IV год. го
доживуваат	доживуваат	aa>a	губење удвоен вокал	I и II год. го
донесуваат	донесуваат	aa>a	губење удвоен вокал	I год. го
живеел	живеела	a	губење вокал во финална позиција	I год. го
забораваат	заборават	aa	удвојување вокал	I год. го
зачуват	зачуваат	aa>a	губење удвоен вокал	I год. го
занемаруваат	занемаруваат	aa>a	губење удвоен вокал	IV год. сс
закопат	закопаат	aa>a	губење удвоен вокал	I год. го
земат	земаат	aa>a	губење удвоен вокал	I год. го
зошто	зашто	a>o	морфолошка грешка	I год. го
зуб	заб	a>y	замена на вокали	во сите години
играт	играат	aa>a	губење удвоен вокал	I год. го

²³ сс - средно стручно

²⁴ го - гимназиско образование

Арѝкулацијата на ѝласовите и акцентирањето во колоквијалниот изговор во Скопје и нивното влијание врз нарушувањето на правоговорната и правописната норма во наставањата (врз база на корпус од говорени и пишани материјали)

изобилуваат	изобилуваат	aa>a	губење удвоен вокал	I год. го
издигнуваат	издигнуваат	aa>a	губење удвоен вокал	IV год. сс
имат	имаат	aa>a	губење удвоен вокал	во сите години
искажуваат	искажуваат	aa>a	губење удвоен вокал	I год. го
истакнуваат	истакнуваат	aa>a	губење удвоен вокал	IV год. сс
испреплетуваат	испреплетуваат	aa>a	губење удвоен вокал	IV год. сс
испуштат	испуштаат	aa>a	губење удвоен вокал	I год. го
јавуваат	јавуваат	aa>a	губење удвоен вокал	I год. го
коват	коваат	aa>a	губење удвоен вокал	III год. сс
калабалк	калабалак	a	губење вокал	I год. сс
лишан	лишен	a>e	замена на вокали	III год. сс
мани	маани	aa>a	губење удвоен вокал	IV год. сс и I год. го
манлија	маанлија	aa>a	губење удвоен вокал	IV год. сс
мешат	мешаат	aa>a	губење удвоен вокал	III год. сс
немат	немаат	aa>a	губење удвоен вокал	III год. сс
обидува	обидуваа	aa>a	губење удвоен вокал	I год. го
обработуваат	обработуваат	aa>a	губење удвоен вокал	III год. сс
оваа време	ова време	aa	удвојување вокали	во сите години
оваа место	ова место	aa	удвојување на вокали	во сите години
осудуваат	осудуваат	aa>a	губење удвоен вокал	IV год. сс
омрза	омраза	a	губење вокал	I, II, III год. го
опијануваат	опијануваат	aa>a	губење удвоен вокал	I год
отвара	отвора	a>o	замена на вокали	во сите години
отварање	отворање	a>o	замена на вокали	во сите години
пишуват	пишуваат	aa>a	губење удвоен вокал	I год. го
перспектив	перспектива	a	губење вокал во финална позиција	I год. сс
претставуваат	претставуваат	aa>a	губење удвоен вокал	IV год. сс
преживуваат	преживуваат	aa>a	губење удвоен вокал	II год. сс
поврзуваат	поврзуваат	aa>a	губење удвоен вокал	I год. го
преведуваат	преведуваат	aa>a	губење удвоен вокал	I год. го
претставуваат	претставуваат	aa>a	губење удвоен вокал	III, IV год. сс и I год. го
придават	придаваат	aa>a	губење удвоен вокал	I год. го
присуствуват	присуствуваат	aa>a	губење удвоен вокал	I год. го
продолжуваат	продолжуваат	aa>a	губење удвоен вокал	I год. го
проповедат	проповедаат	aa>a	губење удвоен вокал	I год. го
резултираат	резултираат	aa>a	губење удвоен вокал	IV год. сс

реагират	реагираат	aa>a	губење удвоен вокал	II год. сс
развеселуват	развеселуваат	aa>a	губење удвоен вокал	I год. го
својта	својата	a	губење вокал	во сите години
сакат	сакаат	aa>a	губење удвоен вокал	во сите години
согледат	согледаат	aa>a	губење удвоен вокал	II год. сс
се пишуваат	се пишуваат	aa>a	губење удвоен вокал	I год. сс
се разликуваат	се разликуваат	aa>a	губење удвоен вокал	I год. го
споредуваат	споредуваат	aa>a	губење удвоен вокал	I год. го
создаваат	создаваат	aa>a	губење удвоен вокал	II год. го
спротивставуваат	спротивставуваат	aa>a	губење удвоен вокал	I год. го
судирот	сударот	a>i	замена на вокали	III, IV год. сс
страдаат	страдаат	aa>a	губење удвоен вокал	I год. го
среќаваат	среќаваат	aa>a	губење удвоен вокал	I год. го
траг	трага	a	губење вокал во финална позиција	I год. го
удират	удираат	aa>a	губење удвоен вокал	во сите години
уживат	уживаат	aa>a	губење удвоен вокал	во сите години
успеваат	успеваат	aa>a	губење удвоен вокал	во сите години
цртат	цртаат	aa>a	губење удвоен вокал	I год. го
чекат	чекаат	aa>a	губење удвоен вокал	III, IV год. сс
читат	читаат	aa>a	губење удвоен вокал	во сите години
чуват	чуваат	aa>a	губење удвоен вокал	во сите години

Во примерите што ги издвоивме како неправилно напишани зборови кај средношколците, се согледани следните гласовни промени: губење вокал, губење удвоен вокал, удвојување вокали, замена на вокали, вметнување вокал, губење вокал во финална позиција. Средношколците од прва до четврта година самогласката /a/ ја употребиле погрешно во 128 примери. Губење вокал има во 78 примери, губење удвоен вокал има во 27 примери, губење вокал во финална позиција има во два примери и констатација е дека станува збор за испуштање при брзање, замена на вокалот /a/ со /o/, /y/ или /i/ има во 13 примери, удвојување на вокалот /a/ согледаваме во четири примери и констатирана е една морфолошка грешка кај прашалниот прилог *зошто* кој е помешан со причинскиот сврзник *зашто*. Најголем број од погрешно регистрираните зборови се глаголи. Состојбата е констатирана во сите видови и степени од средното образование.

Б) Споставувањето на вокалот Е и неговата употреба

Вокалот *e* во македонскиот јазик според местото на образување е вокал од преден ред, според степенот на издигнувањето на јазикот е среден глас и во зависност од положбата на усните е незаокружен (в. Бојковска и др. 1997: 74). Во скопскиот колоквијален изговор има изразита затвореност на вокалот, па дури и неутрализација со вокалот *и* (в. Пановска-Димкова 2008). Петте вокали можат да стојат едни до други, пред и зад сите консонанти и во сите позиции на зборформите. Не се необични и секвенци од два исти вокала и во тие случаи доаѓа до нивно удвојување.

Евидентирани беа грешки во пишувањето на вокалот /e/ во следниве зборови: *влечи* (влече), *двеста* (двесте), *да живеам* (да живеам), *малтретирање* (малтретирање), *коригира* (коригира), *можиме* (можеме) *живејќи* (живејќи), *не можиме* (не може), *интелигентен* (интелигентен), *интелигентен* (интелигентен), *енциклопедија* (енциклопедија), *ми асоцира* (ми асоцира), *увидев дека* (увидов дека), *презерна* (презрена), *витушки роман* (витешки роман), *материјална* (материјална), *материјалното* (материјалното), *живел* (живеел), *живело* (живеело), *живење* (живеене), *живеле* (живееле), *пишувем* (пишувам), *книжевник* (книжевник), *учествуваме* (учествувавале), *своето* (своето), *све* (сè), *не* (нè), *митови* (митови), *Енкиду* (Енкиду), *цивилизација* (цивилизација), *мрзлива* (мрзелива), *мрзлив* (мрзелив).

Категоризирање според тип на грешка: *можиме, сечиме* (наместо *можеме, сечеме*), дијалектна црта од прилепско-битолските говори, *пишуе* (<*пишува*), дијалектна црта која е одлика за скопскиот дијалект. Глаголски форми каде има губење на /e/, *живење* (наместо живеене), *живеле* (живееле).

Интернационализмите и непознавањето на странската лексика се евидентирани во писмените состави како на пример: *интелигентен* (интелигентен), *енциклопедија* (енциклопедија).

Една од најчестите грешки е испуштање на надредниот знак *не* (нè), *све* (сè). Причините за ова „лежат“ во тоа дека не се прави морфолошка разлика при пишувањето. Ова се должи и на зголемената употреба на технологијата без да се почитуваат правописните правила.

Забележаните зборови групирани според промените се дадени во табелата во продолжение:

Табела 18. Погрешната употреба на вокалот /e/ во различни позиции

неправилно	правилно	промена	вид на промена	година
витишки роман	витешки роман	e>i	замена на вокали	I год. сс
да живам	да живеам	e	губење вокал	I год. сс
двеста	двесте	a>a	замена на вокали во финална позиција	I и III год. сс
живејќи	живеејќи	ee> e	губење удвоен вокал	III год. сс
живел	живеел	ee> e	губење удвоен вокал	I год. сс
живело	живеело	ee> e	губење удвоен вокал	I год. го
живење	живеене	ee> e	губење удвоен вокал	I год. го
живеле	живееле	ee> e	губење удвоен вокал	III год. сс
интелигентен	интелигентен	e>i	замена на вокали	III год. го
интелегентен	интелигентен	e>i	замена на вокали	III год. го
инциклопедии	енциклопедии	e>i	замена на вокали	II, III год. сс
Инкиду	Енкиду	e-и	грешка во пишување од незнаење	I год. сс
корегира	коригира	e>i	замена на вокали	I год. сс
книживник	книжевник	e>i	замена на вокали	I год. сс
малтертиране	малтретирање	e	вметнување вокал меѓу вокално р и консонант	I год. сс
матријална	материјална	e	губење вокал	I год. сс
матријалното	материјалното	e	губење вокал	II год. сс
можиме	можеме	e>i	замена на вокали	III и IV год. сс
мрзлива	мрзелива	e	губење вокал	I год. сс
мрзлив	мрзелив	e	губење вокал	I год. сс
не мож	не може	e>i	замена на вокали - дијалектна црта	III год. сс
све	сѐ	è>e	правописна грешка/ дијалектна црта	II, III год. сс
сечиме	сечеме	e>i	замена на вокали	III год. сс

Во средното образование правилната употреба на вокалот /e/ не е за занемарување бидејќи средношколците своите интереси повеќе ги насочуваат кон технологијата и странските јазици без да обрнат внимание на македонскиот јазик. Истражувањата ни покажаа дека произволно и површно пристапуваат кон задачите кои ги добиваат во врска со македонскиот јазик и покажуваат отпор кога треба да се пишува текст, да читаат, да одговараат на поставените прашања. При советодавно-стручната посета на часовите

констатиравме дека наставниците во голем број случаи не ги коригираат грешките на учениците при изразувањето, па поради тоа тие се повторуваат и при пишувањето. Од разговорот со наставниците кои предаваат македонски јазик и литература добивме сознанија дека во учебниците нема доволно важби за усвојување знаења од фонетика и фонологија. Немаат можност аудитивно да им овозможат на учениците да го слушнат изговорот на вокалите и им се потребни дополнителни дидактички материјали за вежбање и за проверка на знаењата.

В) Силајусот на вокалот И и неговата употреба

Вокалот /и/ според начинот на образување е висока, предна, незаокружена самогласка (в. Конески 1952:...Бојковска и др. 1997: 74-75) и има слоготворна функција за разлика од неслоговното /ј/ кое може да се добие од /и/ кога ќе се најде по некој друг вокал (мои>мој, твои>твој, и др.). Бидејќи високите самогласки се најслаби, кај дифтонзите обично делот што се смета за неслоготворен е со повисока артикулација (в. Савицка, Спасов 1997: 45).

Според *Историјата на македонскиот јазик* од Б. Конески (1981: 44-45), вокалот /и/ ја зголемил фреквенцијата кога и стариот вокал од среден ред (ы) се неутрализирал со обичното /и/ во најголем дел од македонските говори (11-12 век). На тој начин дошло до упростување на вокалниот систем по што уследила репродукција на чисти вокали. Промените кои настанале со упростувањето на вокалниот систем предизвикале промени кај одредени зборови од аспект на присуство и отсуство на вокал во зборот. Значи, како и кај другите вокали во македонскиот јазик и кај вокалот /и/ дел од спецификите во неговиот изговор и во пишувањето се должат на морфонолошките промени.

Забележаните зборови групирани според промените се дадени во табелата во продолжение:

Табела 19. Погрешната употреба на вокалот /и/ во различни позиции

неправилно	правилно	промена	вид на промена	година
аномалите	аномалиите	ии> и	губење удвоен вокал	IV год. сс
Византја	Византија	и	губење вокал	I год. сс
дур	дури	и	губење вокал	I год. сс
емитира	имитира	и> е	замена на вокали	III год. сс

емоциите	емоциите	ии> и	губење удвоен вокал	I год. сс
житја	житија	и	губење вокал	I год. сс и I год. го
интелегентни	интелигентни	и> е	замена на вокали	III год. сс
кој	кои	и>ј	замена на И со Ј (мешање едн. и мн.)	во сите години
кој начини	кои начини	и>ј	замена на И со Ј (мешање едн. и мн.)	во сите години
користе	користи	и> е	замена на вокали	I год. сс
мисите	мисиите	ии> и	губење удвоен вокал	I год. сс и I год. го
некој	некои	и>ј	замена на И со Ј	во сите години
оргинал	оригинал	и	губење вокал	во сите години
откритја	откртија	и	губење вокал	во сите години
светска војина	светска војна	и	вметнување вокал	I год. сс
свој	свои	и>ј	замена на И со Ј	во сите години
секој	секои	и>ј	замена на И со Ј	во сите години
случаии	случаи	и>ии	удвојување вокали	I год. сс
твој	твои	и>ј	замена на И со Ј	во сите години
трагеди	трагедии	ии>и	губење удвоен вокал	I, II год. сс
фотокопја	фотокопија	и	губење вокал	I год. сс
херој	херои	и>ј	замена на И со Ј	во сите години
четри израси	четири изрази	и	губење вокал	I год. сс и I год. го

Од текстовите кои ги анализиравме прилегоа вкупно 105 зборови кои ги поделивме во неколку категории во кои има:

- замена на И со Ј, на пример: *кој* (кои), *некој* (некои), *свој* (свои), *твој* (твои);
- губење на гласот /и/, на пример: *Византија* (Византија), *оргинал* (оригинал), *откритија* (откритија), *дур* (дури), *фотокопија* (фотокопија), *житија* (житија);
- губење удвоен вокал, на пример: *аномалиите* (аномалиите), *емоциите* (емоциите), *мисиите* (мисиите).

Учениците не прават разлика во категоријата број кај заменките, па губењето на геминатите /ии/ во изговорот директно влијае врз пишувањето.

Констатиравме дека странските зборови им претставуваат голем проблем на учениците. Во овие зборови го сретнавме зборот *емпира* кој беше напишан како *емиира* што упатува на фактот дека учениците не ги знаат значењата на зборовите, па ги мешаат во пишувањето, како што е случајот со паронимите *емпира* и *имиира*. Анализираниите примери упатуваат на тоа дека состојбата со правилното пишување на вокалот *и* е исто

толку загрижувачка колку и кај вокалите што претходно беа обработени. Прашањето е зошто и понатаму се продолжува со погрешната употреба и на што се должи? Коригирањето на погрешната употреба треба да биде преку следење на литература, пред сѐ на Правописот.

Г) Сѝаѝусоѝѝ на вокалоѝ О и негѝоваѝа уѝоѝѝреба

Самогласка /o/ е една од петте во вокалниот систем, која според височината на јазикот е определена како средна, според начинот на движењето на јазикот има позиција на задна, а според положбата која ја формираат усните при нејзиниот изговор заокружена (в. Бојковска и др. 1997: 74-75).

Кај зборовите од пишаните текстови на учениците неправилното пишување е дадено преку: губење удвоен вокал – истороден на пр. *сочува* (соочува), *сочувале* (соочувал), *водушевен* (воодушевен); замена на вокали на пр. *боржуазија* (буржоазија), *оѝсѝанак* (опстанок), *затѝвара* (затвора), *затѝварање* (затворање), *ѝреовеличува* (преувеличува), *оѝвара* (отвора), каде што има замена на /o/ со /a/ или /o/ со /e/.

Меѓу зборовите кои ги анализираваме имаше и странски зборови од интернационалната лексика кои исто како и домашните зборови погрешно се употребени, на пр. (*буржоазија*, *комуникација*).

Забележаните зборови групирани според промените се дадени во табелата во продолжение:

Табела 20. Погрешната употреба на вокалот /o/ во различни позиции

неправилно	правилно	промена	вид на промена	година
боржуазија	буржоазија	o>y	замена на вокали	I год. сс и I год. го
водушевен	воодушевен	oo>o	губење удвоен вокал	во сите години
вочиме	воочиме	oo>o	губење удвоен вокал	во сите години
дукументи	документи	o>y	замена на вокали	I год. сс
затвара	затвора	o>a	замена на вокали	во сите години
затварање	затворање	o>a	замена на вокали	во сите години
некулку	неколку	o>y	замена на вокали	I год. сс
кумуникација	комуникација	o>y	замена на вокали	I год. сс
опстанак	опстанок	o>a	замена на вокали	III год. сс
отвара	отвора	o>a	замена на вокали	I год. го
притисак	притисок	o>a	замена на вокали	I год. го

се претвара	се претвора	o > a	замена на вокали	II год. го
сочува	соочува	oo > o	губење удвоен вокал	во сите години
сочувале	соочувале	oo > o	губење удвоен вокал	во сите години

Освен во примерите кои беа анализирани во основно образование, констатирана е погрешната употреба на вокалот /o/ во повеќе примери (како што се гледа од табелата) и во текстовите на учениците во средното образование.

Д) Ситијусој на вокалој У и неговата употреба

Според височината на јазикот вокалот /y/ е во категоријата високи вокали, заедно со вокалот /и/, според движењето напред-назад е задна самогласка, заедно со /o/ и според положбата на усните е заокружен вокал (в. Бојковска и др. 1997: 74-75). Исто како во основното образование и во средното образование има мал број зборови во кои има грешки, што ги забележавме во сите степени од средното образование. Во сите примери има замена на вокалот /y/ со /e/ или со /o/. Тоа се следниве зборови: *окуло* (околу), *доле* (долу), *вакум* (вакуум), *зимовање* (зимување), *лејовање* (летување), *много* (многу), *надоле* (надолу), *образовани* (образувани), *ојколко* (отколку), *шоко* (туку), *у школо* (во училиште), *облажме* (ублажме), *ефемизам* (еуфемизам).

Замената на вокалите во примерот *долу-доле* е под влијание на скопскиот дијалект. Влијанието од скопскиот дијалект, евентуално и од српскиот јазик, е присутно и во примерите: *во училиштето-у школо*, *зимовање-зимување*, *лејовање-лејување*, како општо прифатен начин на изговор меѓу младите од сите возрасти, па дури и од повозрасната популација. Скопскиот дијалект си ја „присвоил“ оваа црта и таа се одомаќинила до тој степен што е препознатлива карактеристика на јазичниот израз. Посебен интерес предизвика примерот од интернационалната лексика *еуфемизам* и неговата форма која е несекојдневна, но и не е за занемарување бидејќи станува збор за употреба на вокални групи кои во македонскиот јазик и не се толку чести на почетокот на зборот. Присуството на тугите зборови предизвикува грешки во нивното пишување, како, на примери, кај зборот *вакуум*, кој, веројатно поради начинот на изговор, е запишан со едно /y/. Фреквенцијата на зачестеност се движи во рамките од 6 до 19 и ако се земе предвид вкупниот број на примери и од другите вокали, констатацијата е дека навиците во

употребата и недоволниот фонд на часови за вежби се основа за константно повторување на погрешна употреба на одделни зборови.

Забележаните зборови групирани според промените се дадени во табелата во продолжение:

Табела 21. Погрешната употреба на вокалот /y/ во различни позиции

неправилно	правилно	промена	вид на промена	година
биди	буди	y>i	замена на вокали	I год. го
буржуазија	буржоазија	y>o	замена на вокали	I год. го
вакум	вакуум	yy> y	губење удвоен вокал	I год. го
доле	долу	y>e	замена на вокали	I год. го
ефемизам	еуфемизам	y	губење вокал	I год. го
зимовање	зимување	y>o	замена на вокали	во сите години
летовање	летување	y>o	замена на вокали	во сите години
многу	многу	y>o	замена на вокали во финална позиција	II год. сс
надоле	надолу	y>e	замена на вокали	во сите години
облажиме	ублажиме	y>o	замена на вокали во почетна позиција	II год. сс
окулу	околу	y>o	замена на вокали	I год. сс
присатни	присутни	y>a	замена на вокали	I год. го
у школо	во училиште	y	влијание од соседните јазици	во сите години
стихована	стихувана	y>o	замена на вокали	I год. го
сугорно	сигурно	y>o	замена на вокали	I год. го
токо	туку	y>o	замена на вокали	I год. го

Во поглед на дистрибуцијата на вокалните фонеме по однос на местото во зборформите треба да одбележиме дека сите вокали можат да стојат во сите позиции – на почетокот, во средината и на крајот. Тие еднакво се реализираат во акцентиран и во неакцентиран слог. Нема никакво ограничување на нивната дистрибуција ни по однос на консонантите. Исто така сите вокали можат да стојат во група со секој, а се можни секвенци и од по два исти вокали. Не се необични групи од по три вокали.

Загрижувачка е констатацијата дека состојбата со промените во вокалниот систем од аспект на неправилна употреба од основното образование продолжува и во средното образование. Иако обемот е намален, сепак учениците не умеат да учат со разбирање, не покажуваат интерес да направат корекции во пишувањето. Учењето преку вежби, сметаме

дека би им овозможило усвојување функционални знаења. Во учебниците по македонски јазик застапени се вежби, но потребно е да се размислува и за практични вежби кои би биле составен дел на учебниците и би им биле од голема помош на наставниците.

5.2. Воведно согледување за некои консонанти во македонскиот јазик

„Секој фонетски систем има „своја“ артикулациска база која може да биде објаснета како специфично подготвување на гласовниот канал за време на изговорот. Таа може да се опише како збир на конкретни гласовни артикулации за кои можеме да зборуваме дека постојат услови да се најде нешто заедничко, не само со индивидуална туку и со колективна вредност.“ (в. Савицка, Спасов 1997: 19) Таа колективна вредност која знае да ги апстрахира малите разлики на гласовните реализации и да ги препознае како една фонема, е одразена во фонолошкиот систем на македонскиот јазик, која пак, со мали отстапки, се рефлектира врз правописот.

Односот меѓу правописот и проскриптивната норма на фонетско-фонолошко рамниште ги дефинира проблемите кои претставуваат одраз на развојните тенденции на македонскиот јазик и ги регистрира различните реализации на одделните гласови. Тие различни реализации најчесто ги слушаме поинаку, односно „исправно“ врз основа на фонетските фактори. Различните реализации на гласовите во изразувањето кај популацијата која се образува, во конкретниов случај кај средношколци, во зависност од ситуацијата во која се употребува, би можеле да укажат на појава што се наоѓа на границата на приемчивост, со оглед на нејзината правилност.

„Во македонскиот правоговор во поглед на адаптацијата на изговорот на согласките постојат две правила, како што веќе истакнавме:

1. правилото за едначење по звучност според втората согласка кај групите од согласки (регресивна асимилација) и
2. правилото за обезвучување на звучните согласки на крајот на зборот.

Правилото за едначење по звучност има своја реализација и во рамките на стандардниот и на дијалектниот јазик. Исклучок е само гласот /v/ којшто, иако е сега опструент, задржал некои специфики од својот сонантски карактер од нашиот стар јазик и малку поразлично се однесува од другите опструенти во санди позиција. (в. Лаброска, 2009: 199). Гласовната промена предизвикана од соседството на два гласа при што едниот

глас се адаптира кон другиот (според различни особености) во лингвистиката е позната како санди, термин којшто е преземен од староиндиските граматичари. Во словенските јазици под санди главно подразбираме адаптација на два соседни гласа по звучност.

Санди промената, односно адаптацијата по звучност, во македонскиот јазик е главно регресивна и опфаќа групи од по две согласки при што првата се адаптира по звучност, на пример во *ѝреѝшколски, свадба*, но кај /в/ може да биде и прогресивна како во примерот *свати* којшто реално се изговара како [sfat]. Во македонскиот правопис наоѓа одраз само регресивната асимилација по звучност.

Забележаните зборови групирани според промените се дадени во табелата во продолжение:

Табела 22. Погрешната употреба на некои консонанти во различни позиции

неправилно	правилно	промена	вид на промена
афтобиографија	автобиографија	в>ф	едначење по звучност
бес	без	з>с	обезвучување на крајот на зборот
витес	вitez	з>с	обезвучување на крајот на зборот
грп	гpb	б>п	обезвучување на крајот на зборот
изкажани	искажани	с>з	замена на консонанти во префикс
кратци	кpaдци	д>т	едначење по звучност
назат	назад	д>т	обезвучување на крајот на зборот
нарот	народ	д>т	обезвучување на крајот на зборот
отфорено	отворено	в>ф	едначење по звучност
пејсаж	пејзаж	з>с	замена на консонанти
преврлам	префрлам	ф>в	замена на консонанти
рет	ред	д>т	обезвучување на крајот на зборот
свера	сфера	ф>в	замена на консонанти
свати	сфати	ф>в	замена на консонанти
сретство	средство	д>т	едначење по звучност
филозовски	филозофски	ф>в	замена на консонанти

Зачестеноста на промената во повеќе текстови беше во поголем обем и токму поради таа голема фреквентност на погрешна употреба овие примери беа предмет на нашата анализа.

Во писмените текстови од учениците од средно образование ја регистрираме промената при употреба на согласките: /в/, /ф/, /д/, /т/, /з/, /с/, /б/, /п/, при што влијанието при пишувањето може да биде направено во два правци:

1) изговорот да влијае врз погрешно пишување на зборот во оние ситуации каде што правописот налага почитување на фонолошкиот принцип или на етимологијата;

2) пишувањето на одделни лексеми да влијае кај други лексеми со иста согласна група таа да се напише погрешно иако и изговорот и правописот се во таа позиција идентични (таква е ситуацијата со глаголот *сфати* којшто многу често и кај академски граѓани можеме да го сретнеме погрешно напишан како *свати* под влијание на други позиции каде што согласничката група е -св- се пишува како *св*, а се слуша како [sf]).

Но, да одиме по ред. Во процесот на следење на правоговорно-правописната норма кај учениците од средно образование од истражувањето беше воочена зачестеноста на грешките кај одредени зборови, пред сè кај зборовите: *афиобиографија* (автобиографија), *филозовски* (филозофски), *свера* (сфера), *свати* (сфати), *преврлам* (префрлам), *отворено* (отворено), *средство* (средство), *крајци* (крадци), *искажани* (искажани), *пејсаж* (пејзаж), *витез* (витез), *ред* (ред), *назад* (назад), *грб* (грб), *бес* (без), *народ* (народ) и др.

Како што се гледа од примерите, учениците во разни текстови употребуваат и зборови кои имаат туѓо потекло, позајмени од други јазици, најчесто од старогрчкиот и од латинскиот, кои се општоприфатени и имаат широка употреба во македонскиот јазик. Но, за жал, ги употребуваат погрешно. Во нашето истражување такви се заемките *авиобиографија*, *филозофски* и *сфера*, кои водат потекло од грчкиот јазик.

Лексемата *авиобиографија*, (од старогрчки *αὐτός* - „себе“ + *βίος* - „живот“ и *γράφειν* - „пишува“) учениците ја напишале како *афиобиографија* водејќи се по правилото за едначење по звучност, без притоа да обрнат внимание дека во овој случај нема едначење по звучност затоа што лексемата претставува сложенка по потекло од старогрчкиот јазик со составката авто- којшто вака се пишува според нашето правописно правило (в. Правопис на македонскиот јазик 2017: 18). Ваквата направилна употреба во пишувањето е направена под директно влијание на изговорот, бидејќи во изговорот се слуша *афио* кое потоа, по слух се пренесува и во пишаните текстови. Го сретнавме и зборот *филозофски*, странски збор кој е изведен од зборот *филозофија* (грчки: *φιλοσοφία*). Можеме да кажеме дека настанатата промена во пишувањето ф:в, (*филозовски* наместо *филозофски*) упатува на тоа дека учениците биле под влијание од бројните придавски зборови кои во нашиот јазик се пишуваат со *-ски* а се слушаат како [fski]. Овој компромис во нашиот јазик е на штета на фонетиката, но во интерес на зачувување на основата на дадениот зборообразувачки модел, како во изведените придавки од имиња на градови: Кичево-

кичевски, Куманово-кумановски, Кратово-кратовски и др. придавки. Тука мора да го истакнеме и фактот дека „во нашиот стар јазик /в/ бил сонант, а не опструент, и овој глас во низа ситуации се однесува поинаку од другите опструенти.“ (в. Лаброска, 2009: 200), па има дијалектни области каде што не само што се пишува /в/ пред безвучни согласки туку и навистина се изговара. Значи во овој пример консонантската група -фс-, е запишана како -вс-, со што ученикот се повел по аналогија на другите лексеми со суфиксот -вски и со тоа покажал непознавање на правописот и на основната форма од која е изведена придавката, а тоа е зборот *филозофија*.

Следниот пример исто како и претходниот, ни ја дава замената ф:в, замена настаната по аналогија, а не по изговор. Употребата на заемката *сфера* (грчки: σφαῖρα) е специфична по тоа што /ф/, глас којшто, како што гледаме го има и во јазикот од кој потекнува зборот, без никаква фонетска подлога е забележан со буквата **в** по аналогија на други зборови од словенско потекло каде /в/ во пишаниот текст стои зад безвучна согласка и често (не секогаш и не во сите дијалекти) се изговара како [f]: [sfat, sfet, sfoj]. Значи со тоа што зборот е напишан како *свера* имаме грешка од вториот тип, грешка што за жал укажува на недоволната начитаност на учениците.

Наша констатација е дека мешањето на *в* и *ф* во дел од примерите е направено под директно влијание на изговорот којшто, како што веќе спомнавме, е навистина специфичен кога се однесува на фонемата /в/. Дека изговорот влијаел врз пишувањето потврди и читањето на писмените состави, при што учениците како го изговараа соодветниот збор така и го напишале [aftobiografija], [otforeno].

Преку анализата на лексемите можеме да забележиме дека во поголем број од примерите единствен глас кој не се однесува како другите консонанти во ваква позиција е гласот /в/. Очигледно е дека правилата за негово пишување во позиции каде се слуша како [f], предизвикуваат повратен ефект и грешки онаму каде навистина ја имаме фонемата /ф/ во дадена лексема како во следниве: *сфати*, *префрлам*, *сфера*. Ова го поткрепуваме со фактот дека глаголот *сфати*, многу често во пишан текст се употребува како *свати* (загрижува фактот што ваква грешка прават и наставниците кои предаваат македонски јазик) со иста рефлексива и во пишувањето од страна и на учениците.

Согледаваме дека санди правилото односно едначењето по звучност при изговорот, коешто во голема мера е вградено во нашиот правопис, не е соодветно усвоено од страна на учениците. Тоа се забележува во пишаните текстови на учениците кај примерите:

изкажани, крајци, срејство [izkažani], [kratci], [sretstvo] каде што погрешната употреба се регистрира во поголем обем, при што се пишува без да се знаат основните правописни правила.

Грешките во пишувањето на зборовите: *срејство* [sretstvo], *крајци* [kratci], се вклопуваат во првиот тип на грешки каде што изговорот влијае на пишувањето. Се работи за зборови образувани со наставки, а „пред наставките *-ски*, *-ство*, *-ствен* има изговор на /т/, дури некогаш се слуша и /ц/, но промената не треба да се направи и во пишаниот текст“ (в. Конески, 1982:126). Можеби ученикот се повел по зборот *прејседашел*, кој во изговорот се слуша како [претцедател/прецедател]. Кај примерот *крајци*, множинска форма од *краец*, се прави „отстапување од правилото кое не се применува редовно во практиката. (в. Бојковска, Пандев, Минова-Ѓуркова, Цветковски, 1997:78) Отстапувањето учениците не го регистрираат во писмен текст, па затоа ја пишуваат формата *крајци*.

Во примерот *изкажани* напишан различно и од изговорот [iskažani] и од правописното правило, имаме ситуација на погрешно пишување на претставката *из-* во дадената глаголска придавка. Претставката *из-* учествува во образување глаголи со нови значења (в. ТРМЈ 2: 248) и е многу фреквентна во македонскиот јазик, посебно во последниве години кога ја сретнуваме често (*изорганизира*, *испровоцира*, *изирира*, *исполизира* и сл.). Оваа претставка којашто не претрпува промена по звучност кај зборови чија основа почнува со звучна согласка или со вокал (пр. *избере*, *изоди*, *издигне* и сл.), според правилото за обезвучување се обезвучува кај сите други зборови кај кои основата е со безвучна согласка како што е и во дадениот пример, а сето тоа е кај нас убаво вклопено во правописните правила. Можеме да констатираме дека и овде се работи за грешка од вториот тип, по аналогија, а не е влијание на изговорот, туку е направена замена на гласовите по аналогија на оние примери каде не дејствува правилото за едначење по звучност.

За грешката при пишувањето на зборот *рејсаж* претпоставуваме дека учениците го напишале како [rejsaž] поради тоа што се работи за збор од туѓо потекло адаптиран во нашиот јазик. Како заемка од францускиот јазик (*raysage*, според Вујаклија, 1992:661) зборот ја менува формата при изговорот од два аспекти, од аспект на менување на звучното /з/ во неговиот безвучен парник и од аспект на обезвучување на опструентот на крајот на зборот. Значи најчесто во изговорот овој збор се слуша како [rejsaž] или како [rejsaš] во зависност од тоа дали следува по него збор што почнува со некоја звучна согласка или не.

Погрешното пишување што го регистриравме во писмените работи кај учениците е последица на најчестото изговарање на групата -jз- како -jс- и затоа во текстовите е напишано [rejsaž]. Финалното /ж/ не претпрело промена во правец на обезвучување бидејќи веројатно на учениците им е познат завршетокот -ж од низа други зборови од словенско потекло: *бодеж, зрабеж, колеж* и сл.

Обезвучувањето на звучните опструенти на крајот на зборот е гласовна промена слична на едначењето по звучност. Грешките регистрирани во нашите материјали од типот: *виџес* [vites], *реџ* [ret], *назаџ* [nazat], *зрџ* [grp], *бес* [bes], *нароџ* [narot] се однесуваат на зборови кои завршуваат на согласка што е звучна, но која во изговорот станува безвучна во финална позиција, а промената според правописот не се бележи во пишувањето. При пишувањето учениците ја прават грешката водени од изговорот, значи е промена од првиот тип, притоа не водејќи сметка дека оваа гласовна промена не се пишува туку само се слуша, зашто во спротивно би се изгубил обликот на зборот и, што е уште поважно, и значењето на дадениот збор, кој може да ја смени и смислата на реченицата (на пр. *без* и *бес*). Пропустот во образовниот систем во оваа ситуација навистина е алармантен бидејќи треба да им се предочи на учениците дека тој изговор не се зачувува ако на зборот се додаде член (*виџезоџ, реџоџ, зрџоџ* и сл.) или ако следниот збор започнува со звучна согласка (*виџез за џофалба* и сл.) Факт е дека многу често се прават вакви грешки во сите степени од образованието и тоа води кон размислување преку поголем број вежби да им се овозможи на учениците да ја согледаат промената и правилно да ги применуваат правилата за правилно пишување.

5.3. Гласовни промени во консонантскиот систем

Нашата анализа се темели врз статусот на консонантите и сонантите во македонскиот јазик во пишани текстови кај учениците од средното образование. Средношколската младина во Скопје при изговорот доследно го „почитува“ скопскиот говор (посебно кога е во прашање консонантскиот систем) и тоа на ист начин го пренесува и во писмените текстови без разлика на тоа за какви текстови станува збор, дали се писмени работи, писмени вежби, или пак текстовите од државната матура. Значи, тоа што е започнато од одделенска настава во многу мал обем подлежи на корекции во наредните степени и што е

уште понеприфатливо продолжува и во високото образование. За ова горчливо јазично прашање има пишувано и проф. Виолета Николовска во текстот *Јазична (не)писменост*. Имено, таа истакнува дека: „она што се учи на наставата по мајчин јазик е како е можно со 31 глас да пренесеме толку многу соопштенија, да комуницираме, да пишуваме книги, наука, поезија. Тоа е граматиката на јазикот, познавањето на системот. На план на компетенцијата на употреба, треба многу да се работи. Стекнувањето на јазична култура, треба да се смета и како себеукрасување, како еден сегмент на една однегувана личност. Мора да се знае што се учи и зошто се учи, ако сакаме да имаме резултати во наставата.“ (в. Николовска 2020: 286).

Што се учи, колку е научено, како е пренесено и какви се резултатите, тоа беше предизвикот за да настане овој труд во кој ќе дадеме осврт и на статусот на консонантниот систем, од аспект на паровите блиски по нивните карактеристики.

I. Спиритусот на консонантите Б и П и нивната употреба

➤ Звуковен / графички изглед

Во говорната низа /б/ и /п/ се согласки кои им припаѓаат на паровите кои се едначат според звучноста, тие се пар од звучен и безвучен консонант. Важно е да напоменеме каков е звучниот статус на овие консонанти. Според тоа каде се образуваат тие се уснени, според начин на образување, односно според видот на пречката што се јавува кај воздушната струја при изговорот се преградни (избувливи, експлозивни), а според треперење на гласните жици /б/ е звучна, /п/ е безвучна согласка.

➤ Правописна норма

Гласовните промени на согласките се дадени во *Правописот на македонскиот литературен јазик*. Ако зборуваме за парот /б/ и /п/ првенствено ќе упатиме на едначењето по звучност како карактеристична гласовна промена која се однесува на согласките кои образуваат корелативни парови. Кога две согласки ќе се најдат во непосреден допир едначењето по звучност секогаш се врши според втората согласка и при

тоа звучната /б/ поминува во беззвучната /п/, на пр.: баба – бајски, риба – рийче, соба – сойче и др.

➤ Консонантите /б/ и /п/ и стандарднојазичната норма

Во македонскиот стандарден јазик кај консонантите /б/ и /п/ е согледано нарушувањето на нормата. При анализа на текстовите во кои се забележани различни видови на употреба на консонантите /б/ и /п/ во различни наставни години евидентирани се вкупно 24 зборови. Кратко појаснување за настанатите промени следи во продолжение по табелата.

Забележаните зборови групирани според промените се дадени во табелата во продолжение:

Табела 23. Приказ на употребата на консонантите /б/ и /п/ во различни позиции

неправилно	правилно	промена	вид на промена	година
абсурд	апсурд	п>б	нема едначење по звучност	IV год. сс
абсурднос	апсурдност	п>б	нема едначење по звучност	III год. сс
бружи	пружи	п>б	замена на консонант - нечитко напишано	IV год. сс
зап	заб	б>п	обеззвучување на крајот на зборот	I год. го
клуп	клуб	б>п	обеззвучување на крајот на зборот	во сите години
кобнеж	копнеж	п>б	замена на консонант	I год. го
леп	леб	б>п	обеззвучување на крајот на зборот	во сите години
лебче	лепче	п>б	нема едначење по звучност	II год. го
небце	непце	п>б	нема едначење по звучност	II год. го
обваќало	опфаќало	-пф-> -бв-	замена на консонантска група	III год. сс
обфаќа	опфаќа	п>б	нема едначење по звучност	I год. го
окружен	опкружен	п	губење консонант	II год. сс
робство	ропство	п>б	нема едначење по звучност	во сите години
робства	ропства	п>б	нема едначење по звучност	во сите години
робството	ропството	п>б	нема едначење по звучност	во сите години

робски	ропски	п>б	нема едначење по звучност	во сите години
роп	роб	б>п	обезвучување на крајот на зборот	во сите години
собсвено	сопствено	п>б	нема едначење по звучност	I год. сс
србскиот	српскиот	п>б	нема едначење по звучност	I год. сс
србски	српски	п>б	нема едначење по звучност	I год. сс
срб	срп	п>б	звучен крај	I год. сс
столп	столб	б>п	обезвучување на крајот на зборот	во сите години
ѝепче	ѝепче	п>б	нема едначење по звучност	во сите години
ѝеп	ѝеб	б>п	обезвучување на крајот на зборот	во сите години

Уште на почетокот, со првиот консонантен пар, согледавме дека продолжуваат пропустите и грешките кои беа евидентирани во основното образование. Загрижува фактот дека позициите на овие фонеме се изместени во писмените состави, особено ако се има предвид дека ги евидентиравме во сите степени на средното образование, без исклучок. Обемот некаде беше поголем, бидејќи беа евидентирани во сите години и образовни нивоа и поради тоа е потребно да се потенцира каде им е местото и какво е значењето за зборот според позицијата која ја имаат овие консонанти во македонскиот правопис.

Ги евидентиравме следниве зборови според промените кои се случиле при пишувањето:

1. губење консонант во примерот *о̀кружен* (опкружен);
2. звучен крај во примерот *срб* (срп);
3. не се почитува правилото за едначење по звучност кај примерите: *абсурд* (апсурд), *абсурднос* (апсурдност), *лебче* (лепче), *небѝе* (непце), *обваќало* (опфаќало), *обфаќа* (опфаќа), *робсѝво* (ропство), *робсѝвоѝо* (ропството), *робсѝа* (ропства), *робски* (ропски), *собсвено* (сопствено), *србскиотѝ* (српскиот), *србски* (српски), и *ѝепче* (ѝепче);
4. обезвучување на крајот на зборот во примерите: *заѝ* (заб), *клуѝ* (клуб), *леѝ* (леб), *роѝ* (роб) и *ѝеѝ* (ѝеб).

Констатацијата е дека најмногу проблеми има при едначењето по звучност, при што кога ќе се најдат една до друга согласки со различна звучност оваа гласовна промена не се евидентира во писменото изразување. Препорака е да се почитува нормата затоа што со секое нејзино нарушување се нарушува она што е специфика токму за македонскиот јазик, а тоа е регистрирањето на едначењето по звучност во пишаната форма кај овие две фонеме, со неколкуте исклучоци што учениците треба да ги усвојат уште во основното образование.

Отстапувања од нормата на македонскиот стандарден јазик во образованието не треба да се занемарува бидејќи има директна рефлексивност во сите сфери. Изградениот стандарден јазичен израз не е битен само за предметот Македонски јазик и литература, туку и за сите други наставни предмети.

II. Сѝајусој на консонантите В и Ф и нивната употреба

➤ Звуковен / графички изглед

Фонемите /в/ и /ф/ според нивниот звуковен / графички изглед подетално се објаснети во основното образование. Тука само би напоменале дека се уснено-забни гласови, односно се образуваат со усните и со горните заби и дека првиот парник /в/ е звучен, а вториот е беззвучен.

➤ Правописна норма

Според *Правописот на македонскиот јазик*, согласката /в/:

а) се пишува во почетокот на зборот во зборовите од типот: *влез, внајтре, внесе, внук, вѝор, вѝораче, вѝорник, вѝоролигаш, вѝоросѝейен, вѝорѝај, вчера*.

б) Се пишува и во: *був, евѝин, евѝинија, кожив, мавѝа, мавне, фреквенција* и сл.

в) Се пишува во позиции на зборот каде што се изговара ф, поради регресивно или прогресивно едначење по звучност.

в) Не се пишува и не се изговара во следниве случаи:

- Во почетокот на зборот: *заемен, заемно, заемносѝ*.

- Во глаголите *џреземе, заземе*.
- Во прилогот *однаџре*.
- Во заменката *се* и во сложенките со неа: *сеедно, сеоџишџ, сеоџфаџен, сеџџран* и др. (2017: 10)

Согласката /ф/ според Правописот се пишува:

- Место некогашната група -хв-: *фали, џофали, џофалба, фаџи, фаџен, се нафака, зафаџи, џофака, џрефаџи, фрла, сфаџи, сфака*.
- Во заемки од други јазици: *кафе, кафез, софра, фес, филџан, фурна, фурниџа, фусџан, џрофил, фабрика, факиџ, факиџор, фар, фасада, фиџура, филм, филозофиџа/философиџа, физиономиџа, фудбал, функциџа, функционер*. (2017: 15)

➤ Консонантите /в/ и /ф/ и стандарднојазичната норма

Парниците /в/ и /ф/ како гласови во македонскиот стандарден јазик при едначењето по звучност се неутрализираат поради регресивната или прогресивната асимилација. Тоа значи дека консонантот /ф/, иако е глас со релативно ниска фреквенција во македонскиот стандарден јазик во пишана форма, во изговорот е многу пофреквентен поради обезвучувањето на /в/, при што се изговара /ф/. Општ заклучок е дека правописно /ф/ се употребува многу поретко отколку во зборувањето. Ако во стандардот стои: атмосфера, автор, бавча, бенефит, биограф, вторник, грев, мовче, џубов, опфака, сфакање, сват, чувство и др., практиката од средношколските писмени работи покажа дека во овие зборови и во други, над сто други зборови не е применет стандардот.

Забележаните зборови групирани според промените се дадени во табелата во продолжение:

Табела 24. Приказ на употребата на консонантите /в/ и /ф/ во различни позиции

неправилно	правилно	промена	вид на промена	година
афтобиографија	автобиографија	в>ф	едначење по звучност	во сите години
афтор	автор	в>ф	едначење по звучност	во сите години
афтори	автори	в>ф	едначење по звучност	во сите години
афторите	авторите	в>ф	едначење по звучност	во сите години
афторот	авторот	в>ф	едначење по	во сите

Артикулацијата на гласовите и акцентирањето во колоквијалниот изговор во Скопје и нивното влијание врз нарушувањето на правоговорната и правописната норма во настава (врз база на корпус од говорени и пишани материјали)

			звучност	години
афторство	авторство	в>ф	едначење по звучност	во сите години
афторитет	авторитет	в>ф	едначење по звучност	во сите години
бафчи	бавчи	в>ф	едначење по звучност	I год. сс
безчувствителност	безчувствителност	в	губење консонант	I год. сс
бенефити	бенефити	в>ф	замена на консонант	I год. сс
биограф	биограф	ф>в	звучен крај	I год. го и сс.
божествена	божествена	в	вметнување консонант	II, III год. сс.
божество	божество	в	вметнување консонант	III год. сс
божествени	божествени	в	вметнување консонант	I год. сс
вабула	фабула	ф>в	замена на консонант во почетна позиција	I год. сс
ватен	фатен	ф>в	замена на консонант во почетна позиција	I год. сс
греф	грев	в>ф	обезвучување на крајот на зборот	во сите години
гнеф	гнев	в>ф	обезвучување на крајот на зборот	во сите години
довагаат	доаѓаат	в	вметнување консонант	во сите години
дојдоф	дојдов	в>ф	обезвучување на крајот на зборот	во сите години
етнограф	етнограф	ф>в	звучен крај	I год. го и сс.
епиграф	епиграф	ф>в	звучен крај	I год. го и сс.
епитав	епитаф	ф>в	звучен крај	I год. го и сс.
завземе	заземе	в	вметнување консонант	I год. го
завземало	заземало	в	вметнување консонант	I год. го
здиф	здив	в>ф	обезвучување на крајот на зборот	II год. сс
здрасто	здравство	в	губење консонант	I год. сс
здравство	здравство	в	губење консонант	I год. сс
кавка	кафка	ф>в	замена на консонант	IV год. сс
кадаив	кадаиф	ф>в	звучен крај	I год. сс
конвузија	конфузија	ф>в	замена на	III год. сс

			консонанти	
конвликт	конфликт	ф>в	замена на консонанти	I год. сс
крштефка	крштивка	в>ф	замена на консонанти	I год. го
лаф	лав	в>ф	обезвучување на крајот на зборот	I год. го
љубоф	љубов	в>ф	обезвучување на крајот на зборот	во сите години
љубофта	љубовта	в>ф	замена на консонанти	во сите години
мофче	мовче	в>ф	замена на консонанти	во сите години
мотиф	мотив	в>ф	обезвучување на крајот на зборот	во сите години
напраи	направи	в	губење консонант во интервокална позиција	во сите години
наспротив	наспроти	в	додавање консонант во финална позиција	I год. сс
несватеноста	несфатеноста	ф>в	замена на консонанти	IV год. сс
нифно	нивно	в>ф	замена на консонанти	во сите години
никакоф	никаков	в>ф	обезвучување на крајот на зборот	I год. сс
образложуе	образложува	в	губење консонант во интервокална позиција	I год. сс
опваќа	опфаќа	ф>в	замена на консонанти	II год. сс
опват	опфат	ф>в	замена на консонанти	I год. го
опватени	опфатени	ф>в	замена на консонанти	I и IV год. го
остаиле	оставиле	в	губење консонант во интервокална позиција	во сите години
отврлен	отфрлен	ф>в	замена на консонанти	III год. сс
отврлува	отфрлува	ф>в	замена на консонанти	I год. сс
офчар	овчар	в>ф	замена на консонанти	I год. сс
офците	овците	в>ф	замена на консонанти	I год. сс

офчарите	овчарите	в>ф	замена на консонанти	I год. сс
офчари	овчари	в>ф	замена на консонанти	I год. сс
повални слова	пофални слова	в>ф	замена на консонанти	I год. го и сс
пофторно	повторно	в>ф	замена на консонанти	во сите години
праеле	правеле	в	губење консонант во интервокална позиција	во сите години
прашуа	прашува	в	губење консонант	во сите години
прашуење	прашување	в	губење консонант	во сите години
превземаат	преземаат	в	додавање консонант	во сите години
преврлување на вината	префрлување на вината	ф>в	замена на консонанти	II год. сс
преврлено	префрлено	ф>в	замена на консонанти	I год. сс
преврли	префрли	ф>в	замена на консонанти	I год. сс
пресфрт	пресврт	в>ф	замена на консонанти	III год. сс
прифатно	приватно	в>ф	замена на консонанти	IV год. сс
привати	прифати	в>ф	замена на консонанти	I год. сс
привака	прифаќа	в>ф	замена на консонанти	I год. сс
протиф	против	в>ф	обезвучување на крајот на зборот	во сите години
рапитограф	рапитограф	ф>в	звучен крај	I год. го и сс
решиф	решив	в>ф	обезвучување на крајот на зборот	во сите години
сакаф	сакав	в>ф	обезвучување на крајот на зборот	во сите години
самоубивство	самоубиство	в	додавање консонант	II год. сс
сваќа	сфаќа	ф>в	замена на консонанти	во сите години
сваќање	сфаќање	ф>в	замена на консонанти	во сите години
сваќања	сфаќања	ф>в	замена на консонанти	во сите години
сватен	сфатен	ф>в	замена на	во сите

Артикулацијата на гласовите и акцентирањето во колоквијалниот изговор во Скопје и нивното влијание врз нарушувањето на правоговорната и правописната норма во наставаа (врз база на корпус од говорени и пишани материјали)

			КОНСОНАНТИ	ГОДИНИ
свати	сфати	ф>в	замена на консонанти	во сите години
сватам	сфатам	ф>в	замена на консонанти	во сите години
сватил	сфатил	ф>в	замена на консонанти	во сите години
сватила	сфатила	ф>в	замена на консонанти	во сите години
сватиле	сфатиле	ф>в	замена на консонанти	во сите години
сватиме	сфатиме	ф>в	замена на консонанти	во сите години
све	сè	в	додавање консонант	во сите години
свери	сфери	ф>в	замена на консонанти	во сите години
свинга	сфинга	ф>в	замена на консонанти	I год. го и сс
спротистави	спротивстави	в	губење консонант	во сите години
страф	страв	в>ф	обезвучување на крајот на зборот	во сите години
стаф	став	в>ф	обезвучување на крајот на зборот	во сите години
сфесни	свесни	в>ф	замена на консонанти	во сите години
сфесна	свесна	в>ф	замена на консонанти	во сите години
сфет	свет	в>ф	замена на консонанти	во сите години
сфети	свети	в>ф	замена на консонанти	I год. го и сс
тифкиот	тивкиот	в>ф	замена на консонанти	I год. го
тифко	тивко	в>ф	замена на консонанти	во сите години
триумв	триумф	ф>в	звучен крај	I год. го
това	тоа	в	додавање консонант	во сите години
трефката	тревката	в>ф	замена на консонанти	I год. го и сс
трефка	тревка	в>ф	замена на консонанти	I год. го и сс
убаф	убав	в>ф	обезвучување на крајот на зборот	во сите години

убивство	убиство	в	додавање консонант	во сите години
управа	управува	в	губење консонант	во сите години
учествувал	учествувал	в	додавање консонант	I год. сс
учествувале	учествувале	в	додавање консонант	I год. го и сс
филозов	филозоф	ф>в	звучен крај	I год. го и сс
фнука	внука	в>ф	замена на консонанти во почетна позиција	во сите години
фкус	вкус	в>ф	замена на консонанти во почетна позиција	во сите години
фпечаток	впечаток	в>ф	замена на консонанти во почетна позиција	во сите години
фсушнос	всушност	в>ф	замена на консонанти во почетна позиција	во сите години
херојство	херојство	в	вметнување консонат-нечитко напишано	I и II год. сс
чиви	чии	в	вметнување консонат во интервокална позиција	во сите години
чиф	чив	в>ф	обезвучување на крајот на зборот	во сите години
чоек	човек	в	губење консонант во интервокална позиција	во сите години
чоeko	човекот	в	губење консонант во интервокална позиција	во сите години
чуства	чувства	в	губење консонат	во сите години
чуство	чувство	в	губење консонат	во сите години
чувствуваат	чувствуваат	в	губење консонат	во сите години
чуфства	чувства	в>ф	замена на консонанти	во сите години

Промените што се случуваат во писменото изразување се евидентирани во 117 примери и, ако земеме предвид дека кај дел од нив (61) промената се јавува во сите години и

образовни степени, бројот ќе биде многу поголем од евидентираните. Ќе ги дадеме примерите според промените:

1. вметнување консонант, во шест примери, на пр. *божесвӣво* (божество) и др.;
2. вметнување консонант во интервокална позиција кај примерот *чиви* (чи);
3. губење консонант, во десет примери и најчесто е кај: *здрасӣ(в)о*, *прашуе* и *чусӣво*;
4. губење консонант во интервокална позиција, во примерите: *наираи*, *осӣаиле*, *чоек*, *чоeko*;
5. додавање консонант кај примерите: *превземааӣ* (преземаат), *све* (сè), *тоа* (тоа), *самоубивсӣво* (самоубиство), *убивсӣво* (убиство), *учевсӣвувал* (учествувал) и *учевсӣвувале* (учествувале);
6. замена на консонанти во 53 случаи од кои во почетна позиција се шест: *вабула* (фабула), *ваӣен* (фатен), *фнука* (внука), *фкус* (вкус) и *фӣечай̄ок* (впечаток);
7. звучен крај беше употребен во осум случаи, кај зборовите: *биогра̄ф*, *еино̄гра̄ф*, *еино̄гра̄ф*, *кадаӣф*, *раӣино̄гра̄ф* и др.;
8. едначење по звучност беше евидентирано кај зборовите кои започнуваат на *авӣо-* (автобиографија, автор, авторитет, авторство) и кај зборот *бавча*;
9. обезвучување на зборот: *гре̄ф* (грев), *гне̄ф* (гнев), *до̄доф* (дојдов), *здӣф* (здив), *љубо̄ф* (љубов), *мотӣӣф* (мотив), *протӣӣф* (против), *решӣф* (решив), *сака̄ф* (сакав), *стра̄ф* (страв), *ста̄ф* (став), *уба̄ф* (убав) и *чӣф* (чив);
10. нечитко и нејасно беа напишани зборовите: *бенефӣи*, *Лаф*, *Кафка* и *херојсӣво*.

Фактот дека средношколците во голем обем не ги почитуваат правилата за позициите на фонемите /в/ и /ф/, кои се дефинирани и дадени како насока за правилна графика, особено ако станува збор за нечитко и нејасно напишани зборови во кои најчесто доминира изговореното повторно ни ја отвора дилемата за тоа како понатаму, бидејќи обидот да се влијае на промената на стекнатите навика успешно продолжува.

III. Силајусот на консонантите Г/К и Ѓ/Ќ и нивната употреба

Во овој дел ја анализираме фонолошката и фонетската вредност на гласовите /г/, /к/ и /ѓ/, /ќ/ од интерес за македонскиот јазик со цел да се дојде до валидни заклучоци и соодветна дефиниција на ортоепските и правописните норми.

➤ Звуковен / графички изглед

Во македонските граматички книги гласовите /k/ и /t/ се опишуваат како африкати (Кепески 1987, Конески 1981), а во македонската фонологија како оклузивни (Савицка, Спасов 1997). Во колоквијалниот изговор, тие имаат серија фонетски реализации. Нивната варијантност произлегува од различното сознание во македонските дијалекти, но не можеме да го игнорираме влијанието на српскиот и хрватскиот јазик. На изговорот влијае и нивното реализирање на пишан план, каде што има мешање со соодветните веларни оклузивни /k/ и /g/, но и со африкатите /tʃ/ и /dʒ/ (еден од трите пара африкати во македонскиот јазик). Различни правописни решенија на гласовите /k/ и /t/ во позајмени зборови од грчко и турско потекло, исто така, предизвикуваат проблеми во пишаниот план, дури и меѓу интелектуалците.

Во еден од своите трудови од 1972 година објавен во списанието *Македонски јазик*, опишувајќи ги гласовите на модерните јужнословенски јазици Далибор Брозовиќ посочи дека „ортоепската вредност на овие плозивни (k, t) сè уште не е стабилна“ (в. Брозовиќ 1972: 24). Дали и во моментов нивната ортоепска вредност не е стабилна и колку тоа се одразува на почитувањето на правилата дадени во *Правописот* ќе видиме од анализата што следува.

➤ Правописна норма

Наша појдовна точка ќе биде дефиницијата на анализираните гласови во *Фонологија на современиот македонски стандарден јазик*: „Основните фонетски реализации на фонемите /ʃ/ и /s/ се - високи пост палатални, не-веларизирани. Меѓутоа, во пракса, може да се следат серии на индивидуални (регионални) или индивидуално-комбинациони варијанти ...“ (в. Савицка, Спасов 1997: 87-88). Пост-палаталноста на овие гласови ги разликува од српската паралела, а не-веларизацијата е основа за нивната разлика од тврдата веларна оклузива. Причината зошто во македонската фонологија овие гласови се класифицирани како оклузивни, а не африкатни, е тоа што нивната бучава (иако малку поизразена отколку во другите оклузивни) нема утврден карактер како кај другите африкати (в. Савицка, Спасов 1997: 88). Во српскиот јазик изговорот на овие гласови е опишан како што следува: „Во артикулацијата на овие гласови, предниот дел од

јазикот се вклопува во алвеоларниот (по забен), односно фронтален палатијален регион, додека неговиот врв, свиткан, ја допира внатрешната страна на долните секачи“ (в. Петровиќ, Гудуриќ 2010: 275). Спротивно на тоа, зоната на артикулација (на македонските гласови /k/ и /t/) се движи само во непцето тврдо, колку и да вклучува препратален, палатален или медиопалатален дел (в. Керамитчиевски 1972: 174). Оваа разлика во изговорот на паралелните гласови на македонски и во српски јазик, наспроти нивните фонолошки исти вредности и исто потекло во основниот словенски вокабулар, предизвикува неправилна транскрипција кај говорителите на македонски јазик и нивно мешање со африкатите /tʃ/ и /dʒ/.

➤ Консонантите /g/, /k/ и /t/, /k/ и стандарднојазичната норма

Анализата што ја зема предвид зачестеноста на гласовите, како и анализата на положбата во која може да се појават, покажува дека изговорот не е стабилизан и затоа постојат различни варијации на тоа, односно има богатство од алофони во различни позиции во зборот каде што се користат /k/ и /t/. Овој феномен е предизвикан од општата насока за развој на консонантниот систем на македонскиот јазик, каде што доаѓа до губење на палаталноста, односно палатализираноста таму каде што сè уште постои во системот и е застапена кај мал број фонеме, само четири: /lʲ/, /ɲ/, /t/ и /k/ (не земајќи го предвид сонантот /j/ кој како полувокал има многу специфична позиција во гласовниот систем). Во студиите на македонските лингвисти, овој различен изговор често се нагласува, и во овој поглед Г. Цветановски го вели следново: „Како општо прифатено, употребата на изговорот на гласовите k, t во стандардниот јазик наведува палатијален изговор (како позиција на изговор на палатален /k/, /g/ пред /e/ и /i/), но за жал, состојбата со изговорот на овие два гласа е таква што тие се реализираат во голем број изборни сорти, од мек експлозив /k/ и /g/, сè до гласовите со екстремно триење што е поблиску до српскиот изговор на звуците /h/и /h̥/. (в. Цветановски 2012: 231).

Забележаните зборови групирани според промените се дадени во табелата во продолжение:

Табела 25. Приказ на употребата на консонантите /g/, /k/ и /t/ и /k/ во различни позиции

неправилно	правилно	промена	вид на промена	година
агенда	агенда	g>t	замена на консонант	III год. сс
азбуки	азбуки	k>t	замена на консонант во	I год. сс

Артикулацијата на гласовите и акцентирањето во колоквијалниот изговор во Скопје и нивното влијание врз нарушувањето на правоговорната и правописната норма во наставајта (врз база на корпус од говорени и пишани материјали)

			интервокална позиција	
анализирајќи	анализирајќи	ќ>к	замена на консонант	II год. сс
ангел	ангел	г>ѓ	замена на консонант	I год. сс
Ангела	Ангела	г>ѓ	замена на консонант	I год. сс
Балзаг	Балзак	к>г	материјална грешка	II год. го
бексво	бегство	г>к	замена на консонант	II год. сс
белек	белег	г>к	обезвучување на крајот на зборот	I год. го
бидејќи	бидејќи	ќ>к	замена на консонант	во сите години
бидеки	бидејќи	ќ>к	замена на консонант	во сите години
блиси	блиски	к	губење консонант	IV год. сс
бок	Бог	г>к	обезвучување на крајот на зборот	I год. сс
брака	браќа	ќ>к	замена на консонант	I год. сс
браката	браќата	ќ>к	замена на консонант	I год. сс
векје	веќе	ќ>кј	замена на консонант со јотување	I год. го
веке	веќе	ќ>к	замена на консонант	I год. го
воздивнувајќи	воздивнувајќи	ќ>к	замена на консонант	II год. го
возвраќале	возвраќале	ќ>к	замена на консонант во интервокална позиција	III год. сс
враќање	враќање	ќ>к	замена на консонант во интервокална позиција	IV год. сс
враќа	враќа	ќ>к	замена на консонант во интервокална позиција	II год. го
враќаат	враќаат	ќ>к	замена на консонант во интервокална позиција	I год. го
гаолско зло	ѓаволско зло	ѓ>г	замена на консонант во почетна позиција	во сите години
гавол	ѓавол	ѓ>г	замена на консонант во почетна позиција	во сите години
гавол	ѓавол	ѓ>г	замена на консонант во почетна позиција	во сите години
гаволски	ѓаволски	ѓ>г	замена на консонант во почетна позиција	во сите години
ѓи	ги	г>ѓ	замена на консонант во почетна позиција пред вокал	во сите години
Ѓовани Бокачо	Џовани Бокачо	ѓ>џ	замена на консонант-од незнаење	I год. го и сс
гледајќи	гледајќи	ќ>к	замена на консонант во интервокална позиција	во сите години
граѓанска класа	граѓанска класа	ѓ>г	замена на консонант во интервокална позиција	I год. го

Артикулацијата на гласовите и акцентирањето во колоквијалниот изговор во Скопје и нивното влијание врз нарушувањето на правоговорната и правописната норма во наставаа (врз база на корпус од говорени и пишани материјали)

грешќи	грешки	к>ќ	замена на консонант	во сите години
давајќи	давајќи	ќ>к	замена на консонант	I год. го
девојќи	девојки	к>ќ	замена на консонант	II год
денонокно	деноноќно	ќ>к	замена на консонант	I год. го
дијалок	дијалог	г>к	обезвучување на крајот на зборот	во сите години
доага	доаѓа	ѓ>г	замена на консонант во интервокална позиција	во сите години
доагање	доаѓање	ѓ>г	замена на консонант во интервокална позиција	во сите години
довагале	доаѓале	ѓ>г	замена на консонант во интервокална позиција	во сите години
доагја	доаѓа	ѓ>гј	замена на консонант со јотување	во сите години
додеќа	додека	ќ>к	замена на консонант-грешка во пишување	I год. сс
доведувајќи	доведувајќи	ќ>к	замена на консонант	I год. го
доживувајќи	доживувајќи	ќ>к	замена на консонант	во сите години
дознавајќи	дознавајќи	ќ>к	замена на консонант	во сите години
други	други	г>ѓ	замена на консонант во интервокална позиција	во сите години
другите	другите	г>ѓ	замена на консонант во интервокална позиција	во сите години
допага	допаѓа	ѓ>г	замена на консонант во интервокална позиција	во сите години
друк	друг	г>к	обезвучување на крајот на зборот	во сите години
ѓенерал	генерал	г>ѓ	замена на консонант во почетна позиција	I, II, III год. сс
ѓемија	гемија	г>ѓ	замена на консонант во почетна позиција	I, II год. сс
земајќи	земајќи	ќ>к	замена на консонант	I год. сс
зафакајќи	зафаќајќи	ќ>к	замена на консонант	во сите години
знаејќи	знаејќи	ќ>к	замена на консонант	во сите години
живеејќи	живеејќи	ќ>к	замена на консонант	во сите години
изнаога	изнаоѓа	ѓ>г	замена на консонант	II год. сс
калугери	калуѓери	ѓ>г	замена на консонант	I год. сс
калугер	калуѓер	ѓ>г	замена на консонант	I год. сс
ке	ќе	ќ-к	замена на консонант	во сите години

Артикулацијата на гласовите и акцентирањето во колоквијалниот изговор во Скопје и нивното влијание врз нарушувањето на правоговорната и правописната норма во наставајта (врз база на корпус од говорени и пишани материјали)

книѓи	книги	г>ѓ	замена на консонант во интервокална позиција	I год. го и II год. го
келиите	ќелиите	ќ>к	замена на консонант во почетна позиција	IV год. сс
ќирија	кирија	к>ќ	замена на консонант во почетна позиција	II год. го
керка	ќерка	ќ>к	замена на консонант во почетна позиција	I год. го
кесе	ќесе	ќ>к	замена на консонант во почетна позиција	I год. го
Ќентаур	Кентаур	к>ќ	замена на консонант во почетна позиција	I год. го и сс
крук	круг	г >к	замена на консонант во финална позиција	во сите години
користејќи	користејќи	ќ>к	замена на консонант	I год. го
копнеејќи	копнеејќи	ќ>к	замена на консонант	I год. го
кука	куќа	ќ>к	замена на консонант во интервокална позиција	во сите години
куката	куќата	ќ>к	замена на консонант во интервокална позиција	во сите години
кукните	куќните	ќ>к	замена на консонант во интервокална позиција	во сите години
кукичка	куќичка	ќ>к	замена на консонант во интервокална позиција	во сите години
Тутмичевица	Кутмичевица	т-к	замена на консонант во почетна позиција- од незнаење	I год. го и сс
кујча	куќа	ќ>јч	замена на консонант додавање ј -дијалектно	I год. сс
куќа	куќа	ќ>к	замена на консонант во двете позиции, интервокална и почетна	I, II, III год. сс
лага	лаѓа	ѓ>г	замена на консонант во интервокална позиција	во сите години
леѓенди	легенди	ѓ>г	замена на консонант во интервокална позиција	во сите години
леѓенда	легенда	ѓ>г	замена на консонант во интервокална позиција	во сите години
лирски	лирски	к >ќ	замена на консонант	I год. го
лугето	луѓето	ѓ>г	замена на консонант во интервокална позиција	во сите години
лугево	луѓево	ѓ>г	замена на консонант во интервокална позиција	во сите години
луге	луѓе	ѓ>г	замена на консонант во интервокална позиција	во сите години
луѓе	луѓе	ѓ>г	замена на консонант и	III год. сс

Артикулацијата на гласовите и акцентирањето во колоквијалниот изговор во Скопје и нивното влијание врз нарушувањето на правојговорната и правојисната норма во наставајта (врз база на корпус од говорени и пишани материјали)

			додавање j-дијалектно	
љугето	луѓето	ǰ > ɣ	замена на консонант	I год. сс
лјугето	луѓето	ǰ > ɣ	замена на консонант	I год. сс
Македониа	Македонија	к > ǰ	замена на консонант во интервокална позиција	во сите години
македонски	македонски	к > ǰ	замена на консонант во двете позиции,	IV год. сс
Македонија	Македонија	к > ǰ	замена на консонант во интервокална позиција	во сите години
малограѓанство	малограѓанство	ǰ > ɣ	замена на консонант во интервокална позиција	во сите години
малтретирајќи	малтретирајќи	к > ǰ	замена на консонант	III год. сс
меѓу	меѓу	ǰ > ɣ	замена на консонант во интервокална позиција	во сите години
меѓусебната	меѓусебната	ǰ > ɣ	замена на консонант во интервокална позиција	во сите години
меѓусебни	меѓусебни	ǰ > ɣ	замена на консонант во интервокална позиција	во сите години
меѓусебно	меѓусебно	ǰ > ɣ	замена на консонант во интервокална позиција	во сите години
меѓутоа	меѓутоа	ǰ > ɣ	замена на консонант во интервокална позиција	во сите години
мик	миг	ɣ > к	обезвучување на крајот на зборот	во сите години
мислејќи	мислејќи	ǰ > к	замена на консонант	во сите години
моќта	моќта	ǰ > к	замена на консонант	IV год. сс
моќно	моќно	ǰ > к	замена на консонант	I год. го
моќ	моќ	ǰ > к	замена на консонант во финална позиција	I год. го
моќен	моќен	ǰ > к	замена на консонант во интервокална позиција	во сите години
моќни	моќни	ǰ > к	замена на консонант	во сите години
моќи	моќи	ǰ > к	замена на консонант во интервокална позиција	во сите години
нагласувајќи	нагласувајќи	ǰ > к	замена на консонант	IV год. сс
нај моќни	најмоќни	ǰ > к	замена на консонант	II, III год. го и сс
наоѓал	наоѓал	ǰ > ɣ	замена на консонант во интервокална позиција	во сите години
наоѓа	наоѓа	ǰ > ɣ	замена на консонант во интервокална позиција	во сите години
наоѓаме	наоѓаме	ǰ > ɣ	замена на консонант во интервокална позиција	во сите години
наоѓат	наоѓаат	ǰ > ɣ	замена на консонант во	во сите

Артикулацијата на гласовите и акцентирањето во колоквијалниот изговор во Скопје и нивното влијание врз нарушувањето на правојговорната и правојисната норма во наставајта (врз база на корпус од говорени и пишани материјали)

			интервокална позиција	години
наогаат	наоѓаат	ǰ>г	замена на консонант во интервокална позиција	во сите години
напагаат	напаѓаат	ǰ>г	замена на консонант во интервокална позиција	во сите години
насочувајќи го	насочувајќи го	ќ>к	замена на консонант	IV год. сс
натмокни	надмоќни	ќ>к	замена на консонант	II год. сс
несовпагајне	несовпаѓање	ǰ>г	замена на консонант - дијалектно	IV год. сс
несметајќи	не сметајќи	ќ>к	замена на консонант	во сите години
незнаејќи	не знаејќи	ќ>к	замена на консонант	во сите години
неверувајќи	не верувајќи	ќ>к	замена на консонант	во сите години
неслушајќи	не слушајќи	ќ>к	замена на консонант	во сите години
не можејќи	не можејќи	ќ>к	замена на консонант	во сите години
нок	ноќ	ќ>к	замена на консонант во финална позиција	во сите години
несрека	несреќа	ќ>к	замена на консонант	во сите години
несреќно	несреќно	ќ>к	замена на консонант	во сите години
обраќа	обраќа	ќ>к	замена на консонант во интервокална позиција	во сите години
обраќане	обраќање	ќ>к	замена на консонант во интервокална позиција	во сите години
обраќањето	обраќањето	ќ>к	замена на консонант во интервокална позиција	во сите години
орѓинални	оригинални	г>ǰ	замена на консонант	во сите години
орѓинално	оригинално	г>ǰ	замена на консонант	во сите години
оригинално	оригинално	г>ǰ	замена на консонант во интервокална позиција	во сите години
орѓинален	оригинален	г>ǰ	замена на консонант	во сите години
овозможувајќи	овозможувајќи	ќ>к	замена на консонант	I год. го
отфрлајќи	отрфлајќи	ќ>к	замена на консонант	IV год. сс
отежнувајќи	отежнувајќи	ќ>к	замена на консонант	II год. сс
паѓа	паѓа	ǰ>г	замена на консонант во интервокална позиција	I год. го
повеќе	повеќе	ќ>к	замена на консонант во интервокална позиција	IV год. сс

повекето	повеќето	ќ>к	замена на консонант во интервокална позиција	I год. сс
плеки	плеќи	ќ>к	замена на консонант во интервокална позиција	II год. сс
повекесложни	повеќесложни	ќ>к	замена на консонант во интервокална позиција	I год. го
Пејчинович/ Пејчинович	Пејчиновиќ	ќ>к / ќ>ч	замена на консонант во финална позиција	I год. го и сс
помегу	помеѓу	ѓ>г	замена на консонант во интервокална позиција	I год. го
помегју	помеѓу	ѓ>гј	замена на консонант и додавање ј	II год. го
подвик	подвиг	г>к	обезвучување на крајот на зборот	во сите години
покажувајки	покажувајќи	ќ>к	замена на консонант	I год
потраѓа	потрага	г>ѓ	замена на консонант во интервокална позиција	I год. сс
почнувајки	почнувајќи	ќ>к	замена на консонант	во сите години
преставувајки	претставувајќи	ќ>к	замена на консонант	III год. сс
предлок	предлог	г>к	обезвучување на крајот на зборот	I год. го
пракале	праќале	ќ>к	замена на консонант во интервокална позиција	I год. го
пострекни	посреќни	ќ>к	замена на консонант	I год. го
постапки	постапки	ќ>к	замена на консонант	I год. го
припагал	припаѓал	ѓ>г	замена на консонант во интервокална позиција	во сите години
припагала	припаѓала	ѓ>г	замена на консонант во интервокална позиција	I год. сс
пронаогач	пронаоѓач	ѓ>г	замена на консонант во интервокална позиција	во сите години
пронаогаат	пронаоѓаат	ѓ>г	замена на консонант во интервокална позиција	во сите години
прифака	прифаќа	ќ>к	замена на консонант во интервокална позиција	III год. сс
присекавајки се	присекавајќи се	ќ>к	замена на консонант	II год. сс
рагање	раѓање	ѓ>г	замена на консонант во интервокална позиција	во сите години
размислувајки	размислувајќи	ќ>к	замена на консонант	II год. сс
работејки	работејќи	ќ>к	замена на консонант	во сите години
разлиќи	разлики	к>ќ	замена на консонант во интервокална позиција	I год. го
ргосани	ѓргосани	ѓ>г	замена на консонант	I год. сс

Артикулацијата на гласовите и акцентирањето во колоквијалниот изговор во Скопје и нивното влијание врз нарушувањето на правоговорната и правописната норма во наставама (врз база на корпус од говорени и пишани материјали)

снаога	снаоѓа	ѓ>г	замена на консонант во интервокална позиција	во сите години
снаогаат	снаоѓаат	ѓ>г	замена на консонант во интервокална позиција	во сите години
сомневајќи се	сомневајќи се	ќ>к	замена на консонант	I год. го
сочинувајќи	сочинувајќи	ќ>к	замена на консонант	I год. сс
соочувајќи се	соочувајќи се	ќ>к	замена на консонант	I год. го
седејќи	седејќи	ќ>к	замена на консонант	во сите години
семоќен	семоќен	ќ>к	замена на консонант во интервокална позиција	во сите години
сакајќи	сакајќи	ќ>к	замена на консонант	во сите години
секавање	сеќавање	ќ>к	замена на консонант во интервокална позиција	во сите години
служејќи	служејќи	ќ>к	замена на консонант	I год. го
спага	спаѓа	ѓ>г	замена на консонант во интервокална позиција	I год. сс
спагаат	спаѓаат	ѓ>г	замена на консонант во интервокална позиција	I год. сс
спагат	спаѓаат	ѓ>г	замена на консонант во интервокална позиција	I год. сс
среќа	среќа	ќ>к	замена на консонант во интервокална позиција	во сите години
среќно	среќно	ќ>к	замена на консонант	во сите години
среќни	среќни	ќ>к	замена на консонант	во сите години
среќен	среќен	ќ>к	замена на консонант во интервокална позиција	во сите години
среќаваме	среќаваме	ќ>к	замена на консонант во интервокална позиција	во сите години
ставајќи	ставајќи	ќ>к	замена на консонант	III год. сс
стремејќи се	стремејќи се	ќ>к	замена на консонант	I год. го
стрекни	среќни	ќ>к	замена на консонант	I год. сс
стреќа	среќа	ќ>к	во интервокална позиција	III год. го
спанач	спанаќ	ќ>ч	замена на консонант во финална позиција	I год. го
туѓа	туѓа	ѓ>г	замена на консонант во интервокална позиција	во сите години
туѓи	туѓи	ѓ>г	замена на консонант во интервокална позиција	во сите години
туѓата	туѓата	ѓ>г	замена на консонант во интервокална позиција	во сите години
тудејќи	тудејќи	ќ>к	замена на консонант	III год. сс
упаѓат	упаѓаат	ѓ>г	замена на консонант во	во сите

			интервокална позиција	години
усрекен	усреќен	ќ>к	замена на консонант во интервокална позиција	II год. го
учејки	учејќи	ќ>к	замена на консонант	во сите години
чумур	ќумур	ќ>ч	замена на консонант во почетна позиција	II год. го
читајки	читајќи	ќ>к	замена на консонант	во сите години
чекорејки	чекорејќи	ќ>к	замена на консонант	во сите години
ѝавол	ѓавол	ѓ>ѝ	замена на консонант во почетна позиција	I год. го
ѝеврек	ѓеврек	ѓ>ѝ	замена на консонант во почетна позиција	I год. го
ѝубре	ѓубре	ѓ>ѝ	замена на консонант во почетна позиција	во сите години
ѝоко	ѓоко	ѓ>ѝ	замена на консонант во почетна позиција	во сите години
шетајки	шетајќи	ќ>к	замена на консонант	во сите години

Во следната серија примери во загради ги прикажуваме погрешните форми на зборови што се користат во пишаните состави на учениците од средно училиште: *наоѓам* (наоѓам), *вејке* и *вече* (веќе), *ке*, *че* (ќе), *луѓе*, *лујѓе*, *луце* (луѓе), *ѝаѝувајки*, *ѝаѝуваки* (патувајќи), *ѝосѝо*, *бидејки*, (бидејќи), *денонокије* (деноноќие), *одеки*, *одејки* (одејќи), *ѝрчајки* (трчајќи), *Петрович* (Петровиќ), *Стојанович* (Стојановиќ), *ѝуѓа* (туѓа), *кука* (куќа), *лаѓа* (лаѓа), *ѝавол* (ѓавол), *ѝеврек* (ѓеврек), *ѓенерал* (генерал), *ѓемија* (гемија), *анѓел* (ангел), *ѝубре* (ѓубре), *ќирија* (кирија), *чумур* (ќумур), *сѝанач* (спанаќ). Промените што се забележани може да се поделат во три групи:

1) грешките поради (не)користењето на дијакритичката ознака во писмена форма, како што споменавме порано, ова е резултат на брзото пишување на латинска тастатура, што пак предизвикува создавање неправилни навики за пишување. Примери за овој тип се: *наоѓам* (наоѓам), *ѝаѝувајки*, *ѝаѝуваки* (патувајќи), *бидејки*, (бидејќи), *денонокије* (деноноќие), *одеки*, *одејки* (одејќи), *ѝрчајки* (трчајќи), *ѝуѓа* (туѓа), *кука* (куќа), *лаѓа* (лаѓа);

2) грешки во изговорот како резултат на влијание на дијалектите, што потоа влијае на начинот на пишување; Примери од овој тип се: *вејке* и *вече* (веќе), *ке*, *че* (ќе), *луѓе*, *лујѓе*,

луце (луѓе), џавол (ѓавол), џеврек (ѓеврек), џосио (бидејќи), џенерал (генерал), џемија (гемија), анџел (ангел), џубре (ѓубре), ќирија (кирија), чумур (ќумур), сџанач (спанаќ);

3) грешки што се резултат на двојни форми во правопис или различно решение во врска со изговор за „ист глас“ (според перцепцијата на учениците): *Пејчинович* (Пејчиновиќ), *Петрович* (Петровиќ), *Стојанович* (Стојановиќ) и др. Овој трет тип на грешки често се среќава при секојдневна транскрипција на српски имиња, но и при изговорот во секојдневната комуникација.

Ако пристапиме кон подетално објаснување, една третина од зборовите кои се објаснети погоре се среќаваат при користење на /ќ/ и /ѓ/ во позајмените зборови, односно во заемките, како на пр.: *анџел* (ангел), *џенерал* (генерал), *џемија* (гемија), *сџанач* (спанаќ), *ќибриџ* (кибрит), *ќирија* (кирија), *џавол* (ѓавол), *џеврек* (ѓеврек), *џубре* (ѓубре), *чумур* (ќумур). Овие примери сугерираат дека овие зборови се користат поретко од другите, така што учениците не можат да запаметат различни правописни решенија за фонемите кои се изговараат исто, или се речиси целосно идентични. Во некои македонски дијалекти гласовите /ќ/ и /ѓ/ се изговараат идентично со звуците /к/ и /г/ пред самогласките од преден ред, затоа наоѓаме примери како *анџел*, *џенерал*, *џемија*, *ќибриџ*, *ќирија*. Во некои македонски дијалекти, изговорот на фонемите /ќ/ и /ѓ/ е поблиску до изговорот на тврдите африкати /ч/ и /џ/ *џубре* (ѓубре), *чумур* (ќумур), *сџанач* (спанаќ), *че* (ќе), *чуџење* (ќутење).

Бројот на парови каде што овие гласови имаат диференцијална функција во македонскиот јазик е минимален, но, сепак, е доволен: *кука: куќа* (кука: куќа-дом); *лаѓа: лаќа* (лага: брод).

Од примерите согледаваме дека употребата на гласовите /ќ/ и /ѓ/ во пишан текст за средношколците во Скопје е многу комплицирана.

Ако грешките од правоговорна и правописна природа во првите години од кодификацијата на македонскиот стандарден јазик беа резултат на недостаток на обучени наставници и соодветни учебници, денес тие се резултат на брзи средства за комуникација и влијание на разговорниот (и дијалектниот) изговор во официјалната дневна комуникација. Во тој процес, први што „страдаат“ се фонемите каде што има системска промена, како што е случајот на пример со веларизација на меките согласки во македонскиот јазик. Ова, сепак, не може да биде оправдување за толкав голем број

грешки, кои може да се слушнат или прочитаат. Секако, тука мора да ја земеме предвид зачестеноста на употребата и фонолошката вредност на анализираните гласови и зборови во мајчин и во позајмен збор, а потоа да го смениме правописот таму каде што различните решенија создаваат проблеми при усвојување стандарди. Би напоменале дека ова не се однесува само за фонемите што погоре подетално ги обработивме, туку и на сите фонemi на стандардниот македонски јазик.

Каква е ситуацијата во колоквијалниот изговор и дали постои ортоепски стандард што во формалната комуникација ќе ги наметне правилата за изговор на овие гласови? На второто прашање, одговорот е, за жал, негативен, и тоа подразбира голема разновидност во однос на различната фонетска реализација на овие фонemi, дури и во мејнстрим медиумите, област каде што треба да се внимава најмногу во однос на чистотата на говорот за да може да биде модел за стандардниот изговор на македонскиот јазик.

IV. Ситуацијата на консонантите Д и Т и нивната употреба

➤ Звуковен / графички изглед

Во основното образование кога ги обработувавме консонантите дадовме објаснување за нивниот звуковен односно графички изглед. Во понатамошната обработка ќе се задржиме повеќе на правописната норма на преостанатите консонанти каде што ќе ги образложиме позициите во зборовите кои беа предмет на анализа.

➤ Правописна норма

Во *Правописот на македонскиот литературен јазик* (1999: 22) во делот за гласовни промени, консонантите /д/ и /т/ како парници се дадени во позициите: едначење на согласките по звучност, согласни групи, согласките на крајот на зборот, удвоени согласки, испуштање на согласките.

➤ Консонантите /д/ и /т/ и стандарднојазичната норма

Дистрибуцијата на фонемите кај групите кои почнуваат со /д/ е мошне интересна. Само еднаш /д/ го следи јак консонант /с/ при што тој станува /т/: -тск-градски. (Силјаноски

1970: 641). Африкатите /ќ, ѓ, ц, с, ч, ц/ и /т/ никогаш не можат да бидат претпоследен член на групата. Ниедна секвенца не започнува со /д, љ, њ, х/. (Силјаноски 1970: 629). Ова го потврдуваат и примерите од текстовите на учениците.

Забележаните зборови групирани според промените се дадени во табелата во продолжение:

Табела 26. Приказ на употребата на консонантите /д/ и /т/ во различни позиции

неправилно	правилно	промена	вид на промена	година
абсурднос	апсурдност	т	губење консонант во финална позиција	III год. сс
авантурис	авантурист	т	губење консонант во финална позиција	I год. го
админисрација	администрација	-стр-> -сп-	упростување на консонантска група	III год. сс
апсурднос	апсурдност	т	губење консонант во финална позиција	III, IV год. сс
апсурт	апсурд	д>т	обезвучување на крајот на зборот	во сите години
бараа	бараат	т	губење консонант во финална позиција	I год. го
безсмисленос	бессмисленост	т	губење консонант во финална позиција	IV год. сс
безчувствителнос	безчувствителност	т	губење консонант во финална позиција	во сите години
безнадежнос	безнадежност	т	губење консонант во финална позиција	I год. го
бесизлезнос	бесизлезност	т	губење консонант во финална позиција	во сите години
бестрашнос	бестрашност	т	губење консонант во финална позиција	во сите години
бесмртнос	бесмртност	т	губење консонант во финална позиција	I год. сс
богатсва	богатства	-тств-> -тсв-	упростување на консонантска група	IV год. сс
богасва	богатства	-тств-> -св-	упростување на консонантска група	I год. го
богатсво	богатство	-тств-> -тсв-	упростување на консонантска група	I год. го
важнос	важност	т	губење консонант во финална позиција	во сите години
визионис	визионист	т	губење консонант во финална позиција	во сите години
визионерис	визионерист	т	губење консонант во финална позиција	во сите години
вчудоневиденос	вчудоневиденост	т	губење консонант во	во сите

Артикулацијата на гласовите и акцентирањето во колоквијалниот изговор во Скопје и нивното влијание врз нарушувањето на правоговорната и правописната норма во наставама (врз база на корпус од говорени и пишани мајеријали)

			финална позиција	години
вреднос	вредност	т	губење консонант во финална позиција	во сите години
возрас	возраст	т	губење консонант во финална позиција	во сите години
глат	глад	д>т	обезвучување на крајот на зборот	I, II, III год. сс
гордос	гордост	т	губење консонант во финална позиција	I год. го
горт	горд	д>т	обезвучување на крајот на зборот	I год
гос	гост	т	губење консонант во финална позиција	I год. сс
госпот	господ	д>т	обезвучување на крајот на зборот	II год. сс
градо	градот	т	губење консонант во финална позиција	I год. го
грижливос	грижливост	т	губење консонант во финална позиција	I год. го
грат	град	д>т	обезвучување на крајот на зборот	во сите години
дееесетите	деведесеттите	тт>т	губење геминати	во сите години
дееесеттите	деведесеттите	д	губење консонант во интервокална позиција	во сите години
девете	деветте	тт>т	губење геминати	во сите години
деветиот	деветтиот	тт>т	губење геминати	во сите години
десетиот	десеттиот	тт>т	губење геминати	во сите години
деството	детството	-тств-> -тсв-	упростување на консонантска група	во сите години
дејнос	дејност	т	губење консонант	во сите години
децтво	детство	-тств-> -цтв-	упростување на консонантска група	во сите години
децки	детски	-тск-> -цк-	упростување на консонантска група	во сите години
децво	детство	-тств-> -цв-	упростување на консонантска група	во сите години
децвото	детството	-тств-> -цтв-	упростување на консонантска група	во сите години
должнос	должнос	т	губење консонант во финална позиција	во сите години
експресивнос	експресивност	т	губење консонант во	II год.

Артикулацијата на гласовите и акцентирањето во колоквијалниот изговор во Скопје и нивното влијание врз нарушувањето на правоговорната и правописната норма во наставајта (врз база на корпус од говорени и пишани материјали)

			финална позиција	го
естецките	естетските	-тск->- цк-	упростување на консонантска група	I год. го
естецките	естетските	-тск->- цќ-	упростување на консонантска група	I год. го
естецки	естетски	-тск->- цк-	упростување на консонантска група	I год. го
живото	животот	т	губење консонант во финална позиција	во сите години
збунетос	збунетост	т	губење консонант во финална позиција	III год. сс
зависнос	зависност	т	губење консонант во финална позиција	I год. го
завис	завист	т	губење консонант во финална позиција	I год. го
зат	зад	д>т	обезвучување на крајот на зборот	I год. го
имаа	имаат	т	губење консонант во финална позиција	во сите години
изненаденос	изненаденост	т	губење консонант во финална позиција	I год. го
идеалис	идеалист	т	губење консонант во финална позиција	I год. го
изглет	изглед	д>т	обезвучување на крајот на зборот	во сите години
јат	јад	д>т	обезвучување на крајот на зборот	I год. го
јунашво	јунаштво	-штв-> -шв-	упростување на консонантска група	I год. го
контрас	контраст	т	губење консонант во финална позиција	IV год. сс
компаративнос	компаративност	т	губење консонант во финална позиција	II год. го
личнос	личност	т	губење консонант во финална позиција	во сите години
лис	лист	т	губење консонант во финална позиција	во сите години
љубопитсво	љубопитство	-тств-> -тсв-	упростување на консонантска група	во сите години
љубопитнос	љубопитност	т	губење консонант во финална позиција	во сите години
Мадрит	Мадрид	д>т	обезвучување на крајот на зборот	I год. го
мистериознос	мистериозност	т	губење консонант во финална позиција	IV год.сс
мудрос	мудрост	т	губење консонант во	во сите

Артикулацијата на гласовите и акцентирањето во колоквијалниот изговор во Скопје и нивното влијание врз нарушувањето на правоговорната и правописната норма во настава (врз база на корпус од говорени и пишани материјали)

			финална позиција	години
можнос	можност	т	губење консонант во финална позиција	во сите години
младос	младост	т	губење консонант во финална позиција	во сите години
надава	наддава	дд>д	губење геминати	во сите години
назат	назад	д>т	обезвучување на крајот на зборот	во сите години
нанапрет	нанапред	д>т	обезвучување на крајот на зборот	во сите години
напат	напад	д>т	обезвучување на крајот на зборот	во сите години
народо	народот	т	губење консонант во финална позиција	во сите години
нарот	народ	д>т	обезвучување на крајот на зборот	во сите години
несигурнос	несигурност	т	губење консонант во финална позиција	во сите години
неизвеснос	неизвесност	т	губење консонант во финална позиција	во сите години
непочита	непочитта	тт>т	губење геминати	во сите години
невинос	невиност	т	губење консонант во финална позиција	во сите години
нешо	нешто	т	губење консонант	во сите години
нишо	ништо	т	губење консонант	во сите години
носа	носат	т	губење консонант во финална позиција-дијалект	I год. сс
оглет	оглед	д>т	обезвучување на крајот на зборот	IV год. сс
опаснос	опасност	т	губење консонант во финална позиција	I год. го
однапрет	однапред	д>т	обезвучување на крајот на зборот	II год. го
обит	обид	т-д	обезвучување на крајот на зборот	I год. сс
опшество	општество	-пшт-> -пш-	упростување на консонантска група	во сите години
општесвото	општеството	-ств-> -св-	упростување на консонантска група	во сите години
општеството	општеството	-пшт-> -пш-	упростување на консонантска група	во сите години

Артикулацијата на гласовите и акцентирањето во колоквијалниот изговор во Скопје и нивното влијание врз нарушувањето на правоговорната и правописната норма во наставаа (врз база на корпус од говорени и пишани материјали)

општествен	општествен	-пшт-> -пш-	упростување на консонантска група	во сите години
општествената	општествената	-пшт-> -пш-	упростување на консонантска група	во сите години
општествениот	општествениот	-пшт-> -пш-	упростување на консонантска група	во сите години
определенос	определеност	т	губење консонант во финална позиција	I год. го
отаму	отгаму	тг>т	губење геминати	I год. сс
отлучи	одлучи	д>т	грешка во пишување-нечитко	I год. сс
отогаш	отгогаш	тг>т	губење геминати	во сите години
отгледан	одгледан	д>т	нема едначење по звучност	I год. сс
осликува	отсликува	т	губење консонант	I год. го
отргне	оттргне	тг>т	губење геминати	во сите години
отстрана	од страна	д>т	замена на консонанти	II год. го
охритска школа	охридска школа	д>т	замена на консонанти	I год. го и I год. сс
охритската	охридската	д>т	замена на консонанти	I год. го и I год. сс
Охритски	охридски	д>т	замена на консонанти	I год. го
охрит	Охрид	д>т	обезвучување на крајот на зборот	I год. го и I год. сс
пат	пад	д>т	обезвучување на крајот на зборот	во сите години
периот	период	д>т	обезвучување на крајот на зборот	во сите години
песимисички	песимистички	т	губење консонант	IV год. сс
поврзанос	поврзаност	т	губење консонант во финална позиција	во сите години
писменос	писменост	т	губење консонант во финална позиција	I год. го и I год. сс
поединецо	поединецот	т	губење консонант во финална позиција	IV год. сс
пожртвуванос	пожртвуваност	т	губење консонант во финална позиција	II год. сс
поглет	поглед	д>т	обезвучување на крајот	во сите

Артикулацијата на гласовите и акцентирањето во колоквијалниот изговор во Скопје и нивното влијание врз нарушувањето на правоговорната и правописната норма во настава (врз база на корпус од зборови и пишани материјали)

			на зборот	години
подршка	подршка	дд>д	губење геминати	во сите години
поето	поетот	т	губење консонант во финална позиција	I год. го
пот	под	д>т	обезвучување на крајот на зборот	во сите години
поранешнио	поранешниот	т	губење консонант во финална позиција	I год. го
потик	поттик	тт>т	губење геминати	во сите години
потикнати	поттикнати	тт>т	губење геминати	во сите години
потикнува	поттикнува	тт>т	губење геминати	во сите години
потикнување	поттикнување	тт>т	губење геминати	во сите години
потикне	поттикне	тт>т	губење геминати	во сите години
потикнала	поттикнала	тт>т	губење геминати	во сите години
потикнат	поттикнат	тт>т	губење геминати	во сите години
потргна	поттргна	тт>т	губење геминати	во сите години
предвит	предвид	д>т	обезвучување на крајот на зборот	во сите години
почита	почитга	тт>т	губење геминати	I год. го
представниците	претставниците	т>д	нема едначење по звучност	IV год. сс
представено	претставено	т>д	нема едначење по звучност	IV год. сс
преставници	претставници	-тст-> -ст-	упростување на консонантска група	во сите години
премудрос	премудрост	т	губење консонант во финална позиција	I год. го
произвот	производ	д>т	обезвучување на крајот на зборот	во сите години
прет	пред	д>т	обезвучување на крајот на зборот	во сите години
пролета	пролетга	тт>т	губење геминати	I год. го
претци	предци	д>т	едначење по звучност	I год. сс
престави	претстави	-тст-> -ст-	упростување на консонантска група	I год. сс
преставил	претставил	-тст-> -ст-	упростување на консонантска група	I год. сс

Артикулацијата на гласовите и акцентирањето во колоквијалниот изговор во Скопје и нивното влијание врз нарушувањето на правојговорната и правописната норма во настава (врз база на корпус од говорени и пишани материјали)

преставено	претставено	-тст-> -ст-	упростување на консонантска група	I год. сс
преставени	претставени	-тст-> -ст-	упростување на консонантска група	I год. сс
преставник	претставник	-тст-> -ст-	упростување на консонантска група	I год. сс
преставници	претставници	-тст-> -ст-	упростување на консонантска група	I год. сс
преставува	претставува	-тст-> -ст-	упростување на консонантска група	II год. сс
преставувајќи	претставувајќи	-тст-> -ст-	упростување на консонантска група	II год. сс
преставуваат	претставуваат	-тст-> -ст-	упростување на консонантска група	II год. сс
претстојувал	престојувал	-ст-> -тст-	усложнување на консонантска група	I год. сс
претстојувале	престојувале	-ст-> -тст-	усложнување на консонантска група	I год. сс
преци	предци	д	губење консонант	I год. сс
рамнодушнос	рамнодушност	т	губење консонант во финална позиција	IV год. сс
распат	распад	д>т	обезвучување на крајот на зборот	III год. сс
разочаранос	разочараност	т	губење консонант во финална позиција	I год. сс
радостен	радосен	т	вметнување консонант	I год. сс
радос	радост	т	губење консонант во финална позиција	I год. сс
редослет	редослед	д>т	обезвучување на крајот на зборот	I год. сс
рот	род	д>т	обезвучување на крајот на зборот	во сите години
свес	свест	т	губење консонант во финална позиција	во сите години
светлос	светлост	т	губење консонант во финална позиција	во сите години
свеци	светци	т	губење консонант	во сите години
сведошво	сведоштво	-штв-> -шв-	упростување на консонантска група	I год. сс
сегашнос	сегашност	т	губење консонант во финална позиција	во сите години
седумдесетите	седумдесеттите	тт>т	губење геминати	во сите години
сесри	сестри	-стр-> -ср-	упростување на консонантска група	I год. сс

Артикулацијата на гласовите и акцентирањето во колоквијалниот изговор во Скопје и нивното влијание врз нарушувањето на правоговорната и правописната норма во наставаа (врз база на корпус од говорени и пишани материјали)

слабос	слабост	т	губење консонант во финална позиција	во сите години
смрта	смртга	тт>т	губење геминати	I год. сс
смрттна	смртна	т>тт	удвојување консонанти	II год. сс
согласнос	согласност	т	губење консонант во финална позиција	IV год. сс
сопсвен	сопствен	-пств-> -псв-	упростување на консонантска група	I год. сс
сопсвенио	сопствениот	т	губење консонант во финална позиција	IV год. сс
сопсвениот	сопствениот	-пств-> -псв-	упростување на консонантска група	I год. сс
соодветсвувале	соодветствувале	-тств-> -тсв-	упростување на консонантска група	IV год. сс
спротивнос	спротивност	т	губење консонант во финална позиција	III год. сс
спротивставенос	спротивставеност	т	губење консонант во финална позиција	II год. сс
срет	сред	д>т	обезвучување на крајот на зборот	I год. го
сретство	средство	д>т	едначење по звучност	I год. го
сретства	средства	д>т	едначење по звучност	I год. сс
сосет	сосед	д>т	обезвучување на крајот на зборот	I год. сс
спорет	според	д>т	обезвучување на крајот на зборот	во сите години
страм	срам	т	вметнување консонант	I год. го
страмот	срамот	т	вметнување консонант	I год. го
стут	студ	д>т	обезвучување на крајот на зборот	во сите години
старос	старост	т	губење консонант во финална позиција	во сите години
сосет	сосед	д>т	обезвучување на крајот на зборот	во сите години
субјективността	субјективноста	т>тт	удвојување консонанти	I год. го
суровос	суровост	т	губење консонант во финална позиција	во сите години
сутска	судска	д>т	едначење по звучност	во сите години
сутски	судски	-дск>- тдск-	усложнување на консонантска група	во сите години
сутство	судство	д>т	едначење по звучност	во сите години
сутски	судски	д>т	едначење по звучност	во сите години
тврт	тврд	д>т	обезвучување на крајот	I год. го

Артикулацијата на гласовите и акцентирањето во колоквијалниот изговор во Скопје и нивното влијание врз нарушувањето на правоговорната и правописната норма во настава (врз база на корпус од зборови и пишани материјали)

			на зборот	
творешво	творештво	-штв-> -шв-	упростување на консонантска група	I год. го
трут	труд	д>т	обезвучување на крајот на зборот	IV год. сс
труд	трут	т>д	звучен крај	I год. го
умешнос	умешност	т	губење консонант во финална позиција	во сите години
уметнос	уметност	т	губење консонант во финална позиција	во сите години
упатсва	упатства	-тств-> -тсв-	упростување на консонантска група	во сите години
умственос	умственост	т	губење консонант во финална позиција	во сите години
умсвеност	умсвеност	-мств-> -мсв-	упростување на консонантска група	во сите години
уметнос	уметност	т	губење консонант во финална позиција	I год. го
уше	уште	т	губење консонант	I год. го
футбал	фудбал	д>т	нема едначење по звучност	I год. го
фонг	фонд	д>т	обезвучување на крајот на зборот	II год. го
храброс	храброст	т	губење консонант во финална позиција	во сите години
чес	чест	т	губење консонант во финална позиција	во сите години
чеснос	чесност	т	губење консонант во финална позиција	во сите години
чис	чист	т	губење консонант во финална позиција	во сите години
човеко	човекот	т	губење консонант во финална позиција	во сите години
шо	што	т	губење консонант	во сите години

Во средното образование беа употребени 205 зборови во кои, речиси во сите години, ги согледаваме различни видови промени. Тука би ги издвоиле: вметнување консонант во неколку примери (дијалектно влијание *сѝрам*, *сѝрамоѝ*), губење геминати во 19 зборови, губење консонант во 84 зборови (од кои најмногу, дури 74 пати, не е напишан консонантот *ѝ* во финална позиција), едначење по звучност, не прават разлика во едначењето по звучност што е и правописно правило и она што е исклучок (*охриѝски*, *суѝсѝво*, *среѝсѝво* и др.), обезвучување на крајот на зборот (*аѝсурѝ*, *ѝврѝ*, *ѝруѝ*, *ѝреѝ*

и др.), удвојување на консонанти (субјективностите), упростување на консонантската група во 40 зборови (администрација, ѝворешво и мн. др.) и усложнување на консонантската група (судски).

Во пишувањето, позициите на фонемите /д/ и /т/ најчесто се менуваат поради начинот на изговорот што упатува на фактот дека учениците најчесто ги испуштаат /д/ и /т/ во финална позиција, и тоа е евидентирано кај некои примери: *абсурнос* (апсурдност), *аванѝурис* (авантурист), *бараа* (бараат), *важнос* (важност), *вреднос* (вредност), *возрас* (возраст), *гордос* (гордост), *гос* (гост), *градо* (градот), *грижливос* (грижливост), не прават разлика во лексичкото значење на зборовите – пароними, најкарактеристичен е примерот *ѝруѝ* (труд) & *ѝруо* (трут).

Би ги издвоиле и зборовите кои ги сретнавме во текстовите од учениците, а во кои беа присутни промените во групите: -тск->-цк- пр. *децки* (детски), -тск->-цк- пр. *естецкиѝе* (естетските), -тст->-ст- пр. *ѝресѝави* (претстави), -тств->-тсв- пр. *богаѝсва* (богатства), *уѝаѝсва* (упатства), -тств->-цтв- пр. *деѝѝво* (детство), -штв->-шв- пр. *јунашво* (јунаштво), но и групите: -ств->-мсв- пр. *умсвеносѝ* (умственост), -пств->-псв- пр. *соѝсвен* (сопствен), -пшт->-пш- пр. *оѝшесѝвоѝо* (општеството), -ств->-св- пр. *оѝшѝесвоѝо* (општеството), -стр->-ср- пр. *сесри* (сестри), како и удвоените согласки, најчесто со удвоено /т/, /д/ кои не се напишани удвоено пр. *деветѝе* (деветте), *десетѝоѝ* (десеттиот), *оѝрѝне* (оттргне), *ѝоѝик* (поттик), *ѝочѝа* (почитта), *ѝролетѝа* (пролетта), *седумдесетѝѝѝе* (седумдесеттите), *надава* (наддава) и *ѝодрѝка* (подршка).

Ако направиме споредба со основното образование, доаѓаме до констатацијата дека кај овие фонеме и во средното образование најмногу промени во пишувањето има во позициите кога консонантот се губи во финална позиција и при упростување на консонантските групи.

V. Сѝаѝусоѝ на консонантѝѝѝе З, С, S и Ц и нивната уѝоѝреба

➤ Звуковен / графички изглед

Во Граматиката на македонскиот литературен јазик (1982: 101-102) консонантите /з/ и /с/ се фрикативи, а /s/ и /ц/ африкати, а според местото на образување се забновенечни.

Една од фонемите којашто многу ретко ја среќаваме во македонскиот јазик е /s/.

➤ Правописна норма

Бидејќи станува збор за два консонантски пара кои се разликуваат според звучност, з-с и с-ц, правописната норма ги определува на следниот начин. При додавање суфикси, префикси и при образување сложенки, редовно се бележи:

- со суфикси:
 - з > с *блиска (близ(ок)+ -ка), ниска (низ(ок)+ -ка;*
 - с > з *ѝозба (ѝосѝ(ин)+ -ба);*
- со префикси:
 - без- > бес- *бесцелно, бескуќник, бесмрѝен, бесмислен, бессовесен, бескамаѝен;*
 - из- > ис- *исклучи, искаже, исѝера, исѝече, исцеди, исчекори, исчейќа, исчисѝи, исшара, исшеѝа, исшиѝе, исшилчи, исилаѝа, исмилифува;*
 - раз- > рас- *расѝоложи, расход, расцуйѝи, расчекор.* (Правопис 2017: 17-18)

Фреквенцијата на употреба на гласот **s** во нашиот јазик не е голема. Тој се јавува, главно, на почетокот на зборот, особено во консонантската група **sv-** и во коренот **sup-/sp-**. Овој корен потекнува од старословенскиот глагол *srѝти* со значење 'гледа'. Денес освен во врзаниот со префикс **sup-/sp-**, го користиме и во глаголот *surка*. Оттука, сите изведени форми од овој корен се пишуваат и се изговараат со **s**. Внимание треба да му се обрне и на глаголот *zeва* кој е со **z**, а изведениот префиксиран од него глагол е со **s**: *se ѝroseва, se ѝroseвне*. (в. Пановска 2010: 61)

Гласот **s** се пишува во зборовите: *zasuga, svezda, svek, svekoѝ, свер, свери, сверилник, свечи, свизне, свон, свони, суд, суда, surка, срѝки, senca, суница, сури, јанса, насупа, obsup, ѝposura, ѝposuren, ѝposurка*.

Не се пишува **s** во: *zeва, надзор, нозе, ѝрезир*. (Правопис 2017: 10)

Морфонолошки промени на согласките се среќаваат кај именки и придавки што завршуваат на **к, г, х (в)**.

- Согласката **к** се менува во согласката **ѝ** во примерите: азбучник – азбучниѝи, академик – академиѝи, бардак – бардаѝи, бифтек – бифѝеѝи, близнак – близнаѝи, божилак – божилаѝи, бунтовник – бунѝовниѝи, бурек – буреѝи, верник – верниѝи, внук – внуѝи.

- Согласката *ѝ* се менува во согласката *з* во примерите: археолог – археолози, белег – белези, бубрег – бубрези, драматург – драматѝурзи, каталог – катѝалози, монолог – монолози, подвиг – ѝодвизи, потег – ѝоѝези, пудинг – ѝудинзи, смокинг – смокинзи.
- Согласката *х*, се менува во согласката *с* во примерите: монарх – монарси, монах – монаси, патријарх – ѝатѝријарси, успех – усѝеси.
- Промени на согласките *з > ж* и *с > ш* се среќаваат во именските образувања наспрема нивните глаголски корени: доказ – докаже (противдоказ), исказ – искаже, оѝказ – откаже, ѝоказ – покаже, ѝриказ – прикаже, расказ – раскаже, рез – реже, зарез – зареже, изрез – изреже, обрез – обреже, ѝрорез – прореже; доѝис – допише, заѝис – запише, исѝис – испише, ѝреѝис – препише, ѝроѝис – пропише, расѝис – распише.
- Промени на согласките *з > ж* и *с > ш* се јавуваат во одделни придавки наспрема глаголите од исти корени: близок – доближи, низок – понижи, висок – извиши.
- Промена на согласките *ц > ч* се јавува кај именките на *-ец*, *-ца*, *-це* и од нивните изведенки: венец – венча – венчава – венчавка – венчален, врабец – врабица – врапче – врапченце, месец – месечар – месечен – месечно – месечина – месечинка, сѝарец – сѝарица – старечки – старичка – старче, бабица – бабичка, жица – жичка – жичен – жичница, ѝијаница – пијаничиште, ѝословица – пословичен – пословично, сонце – сонча – сончаѝе – сончаница.

➤ Консонантите /з/, /с/, /с/ и /ц/ и стандарднојазичната норма

Од низата консонанти ќе го издвоиме првенствено /с/ од проста причина што во граматиките и правописите на македонскиот стандарден јазик се издвојува како фонема која го предизвикала интересот на Х. Лант (1952), Кепески (1950), Конески (1952), Фридман (1992), Бојковска (2008) па сѐ до Савицка и Спасов (1991) кои укажуваат дека /с/, иако е редок во македонскиот јазик, не е варијанта на /з/, притоа предупредувајќи дека некои лингвисти го сметаат за варијанта на /з/ (в. Karlić V., 2013: 84).

Стандардниот македонски јазик паровите /с/ и /ц/ ги поврзува од аспект на звучноста иако /с/ многу често се заменува со /з/ и во изговорот и во правописот. Дали поради

ограничената употреба на /s/ во врска со овој африкат има многу спротивставени ставови за неговото присуство во гласовниот систем.

Од теоретска гледна точка интересно е прашањето дали /s/ има статус на фонема или е само алофонска верзија на фонемата /з/. Општомакедонска појава станува заменувањето на /s/ со /з/ во зборовите *суд, свезда, свони, свер*. Тоа понекогаш е подражавање на српскохрватскиот изговор на сличните зборови, по навлегувањето на лексемите од типот *звање, звук* каде што не дошло до асимилација како што бил случајот со *свезда, свони* и сл. (в. Силјаноски, 1987: 15).

Колку се критиките оправдани или не, колку е историски поткрепена појавата на /s/ или пак на /з/ во иста позиција е предмет за дискусија, но факт е дека има употреба на оваа фонема, особено ако зборуваме за некои дијалектни зборови кои се употребуваат и во стандардот. На пример многу убаво звучат лексемите *свиска, синсурка, сунница* и сл. (ТРМЈ 2: 230 – 237)

Забележаните зборови групирани според промените се дадени во табелата во продолжение:

Табела 27. Приказ на употребата на консонантите /з/, /с/, /s/ и /ц/ во различни позиции

неправилно	правилно	промена	вид на промена	година
асбука	азбука	з>с	нема едначење по звучност	I год. го и сс
безмислен	бесмислен	бес->без-	нема едначење по звучност	III год. сс
безплатно	бесплатно	бес->без-	нема едначење по звучност во префиксиран збор	II год. го
безмислено	бесмислено	бес->без-	нема едначење по звучност	IV год. сс
бессрамен	бесрамен	с>сс	удвојување консонант	III год. сс
безстрашни	бестрашни	бес->без-	нема едначење по звучност во префиксиран збор	I год. го
безцелен	бесцелен	бес->без-	нема едначење по звучност во префиксиран збор	I год. го
безценето	бесценето	бес->без-	нема едначење по звучност во префиксиран збор	I год. го
безцелно	бесцелно	бес->без-	нема едначење по звучност во	I год. го

			префиксиран збор	
бес	без	з>с	обезвучување на крајот на зборот	во сите години
бесволен	безволен	без->бес-	нема едначење по звучност во префиксиран збор	II год. го
бесизлезност	безизлезност	без->бес-	замена на консонант	III год. сс
безизлес	безизлез	з>с	обезвучување на крајот на зборот	во сите години
бесстрашен	бестрашен	с>сс	удвојување консонант	I год. сс
бесцелно	бесцелно	с>сс	удвојување консонант	I год. сс
бесуспешно	безуспешно	з>с	замена на консонант	I год. сс
близка	блиска	с>з	замена на консонант	во сите години
близки	блиски	с>з	замена на консонант	во сите години
брс	брз	з>с	обезвучување на крајот на зборот	во сите години
витес	витез	з>с	обезвучување на крајот на зборот	I год. сс
влес	влез	з>с	обезвучување на крајот на зборот	I год. сс
возхит	восхит	с>з	замена на консонант	II год. сс
врс	врз	з>с	обезвучување на крајот на зборот	во сите години
докас	доказ	з>с	обезвучување на крајот на зборот	во сите години
зверот	сверот	с>з	замена на консонант во почетна позиција	во сите години
звер	свер	с>з	замена на консонант во почетна позиција	во сите години
зверка	сверка	с>з	замена на консонант во почетна позиција	во сите години
звезда	свезда	с>з	замена на консонант во почетна позиција	во сите години
звони	свони	с>з	замена на консонант во почетна позиција	I год. сс
звонар	свонар	с>з	замена на консонант во почетна позиција	III год. го и сс
Звонарот на богородичината црква	Свонарот на богородичината црква	с>з	замена на консонант во почетна позиција - од незнаење	III год. го и сс
земјотрез	земјотрес	с>з	звучен крај	I год. сс
зид	сид	с>з	замена на консонант во почетна позиција	во сите години

Артикулацијата на гласовите и акцентирањето во колоквијалниот изговор во Скопје и нивното влијание врз нарушувањето на правоговорната и правописната норма во настава (врз база на корпус од говорени и пишани материјали)

зидар	сидар	s>з	замена на консонант во почетна позиција	во сите години
зидови	сидови	s>з	замена на консонант во почетна позиција	во сите години
иживува	изживува	з	губење консонант	II год. сс
изкажува	искажува	c>з	замена на консонант	во сите години
изкажани	искажани	c>з	замена на консонант	во сите години
изкажат	искажат	c>з	замена на консонант	во сите години
изкажале	искажале	c>з	замена на консонант	во сите години
изкажувајќи ги	искажувајќи ги	c>з	замена на консонант	во сите години
изказ	исказ	c>з	замена на консонант	во сите години
излес	излез	з>с	обезвучување на крајот на зборот	во сите години
израс	израз	з>с	обезвучување на крајот на зборот	во сите години
истребиле	истребиле	c>з	замена на консонант	во сите години
измејуваат	исмејуваат	c>з	замена на консонант	во сите години
изчезна	исчезна	c>з	замена на консонант	во сите години
изцрпени	исцрпени	c>з	замена на консонант	во сите години
изчезне	исчезне	c>з	замена на консонант	во сите години
изчезнала	исчезнала	c>з	замена на консонант	во сите години
ја	јас	с	губење консонант во финална позиција	во сите години
јаз	јас	c>з	звучен крај	I год. сс
луксус	луксуз	з>с	обезвучување на крајот на зборот	I год. го
луксузен	луксузен	c>з	замена на консонант	I год. сс
несина	нејзина	з>с	замена на консонант-дијалектна црта	I год. сс
нис	низ	з>с	обезвучување на крајот на зборот	во сите години
одрас	одраз	з>с	обезвучување на крајот на зборот	во сите години
одлучноз	одлучност	ст>з	упростување на	I год. сс

			консонантска група и звучен крај	
определеност	определеност	з>ст	упростување на консонантска група и звучен крај	I год. сс
Парис	Париз	з>с	обезвучување на крајот на зборот	I год. го и сс
пејсажни	пејзажни	з>с	замена на консонант	во сите години
пејсажна	пејзажна	з>с	замена на консонант	во сите години
пејсажот	пејзажот	з>с	замена на консонант	во сите години
пејсажен	пејзажен	з>с	замена на консонант	во сите години
пејсажните	пејзажните	з>с	замена на консонант	во сите години
пресир	презир	з>с	замена на консонант	во сите години
подвизи	подвизи	з>с	замена на консонант	во сите години
разкажани	раскажани	с>з	нема едначење по звучност	во сите години
разкажува	раскажува	с>з	нема едначење по звучност	во сите години
разкажувања	раскажувања	с>з	нема едначење по звучност	во сите години
раскас	расказ	з>с	обезвучување на крајот на зборот	во сите години
разказите	расказите	с>з	нема едначење по звучност	во сите години
расказ	расказ	с>з	нема едначење по звучност	во сите години
разкажува	раскажува	с>з	нема едначење по звучност	во сите години
рефлексција	рефлексија	с>ц	замена на консонант	I год. го
свецка војна	светска војна	-тск-> -цк-	упростување на консонантска група	во сите години
селцки	селски	с>ц	замена на консонант	во сите години
срецва	сретства	-тств-> -цв-	упростување на консонантска група	во сите години
спаз	спас	с>з	звучен крај	I год. сс
стихосбирка	стихозбирка	з>с	нема едначење по звучност	III год. сс
храброз	храброст	ст>з	упростување на	I год. сс

			консонантска група и звучен крај	
христијанство	христијанство	с	губење консонант поради нечитко пишување	I год. сс

Во 83 примери во табелата бр. 27 се претставени следниве промени: вметнување консонант, губење консонант, замена на консонанти, звучен крај, едначење по звучност кое не се обележува, обезвучување на крајот на зборот, удвојување консонант и упростување на консонантска група. Овие зборови ги даваат грешките во употребата на двата пара фонеме кои беа предмет на анализа, а кои се разликуваат меѓу себе по дистинктивниот признак /+/- звучност/.

Би ги издвоиле следниве промени на фонемите /з/, /с/, /с/ и /ц/:

- губење консонант: *иживува* (изживува), *ја* (јас), *христијанство* (христијанство);
- замена на консонант која главно се должи на неводењето сметка од страна на учениците дека префиксите *-без* и *-из* или другите морфеме во зборот можат да останат во основната форма или да подлежат на адаптација спрема следниот консонант: *бесусебно* (безуспешно), *близка* (блиска), *блиски* (блиски), *возхи* (восхит), *искажува* (искажува), *искажани* (искажани), *искажаи* (искажат), *искажале* (искажале), *искажувајќи ги* (искажувајќи ги), *изказ* (исказ), *истребиле* (истребиле), *исмејуваат* (исмејуваат), *изчезна* (исчезна), *исцрпени* (исцрпени), *изчезне* (исчезне), *изчезнала* (исчезнала), *луксузен* (луксузен), *пејсажни* (пејзажни), *пејсажна* (пејзажна), *пејсажот* (пејзажот), *пејсажен* (пејзажен), *пејсажните* (пејзажните), *презир* (презир), *подвизи* (подвизи), *рефлекција* (рефлексија), *селски* (селски);
- замена на консонант во почетна позиција каде што имаме неупотреба на /с/ и негова замена со /з/: *зверот* (сверот), *звер* (свер), *зверка* (сверка), *звезда* (свезда), *звони* (свони), *звонар* (свонар), *Звонарот* на богородичината црква (Свонарот на богородичината црква), *зид* (сид), *зидар* (сидар), *зидови* (сидови);
- замена на консонант: *незина* (нејзина), како дијалектна црта;
- звучен крај: *земјотрес* (земјотрес), *јаз* (јас), *спас* (спас);

- упростување на финална консонантска група (која генерално се упротува во изговорот) и звучен крај: *одлучноз* (одлучност), *оѝределеноз* (определеност), *храброз* (храброст);
- недостаток на едначење по звучност кај префикс со глас различен по звучност од почетниот, па дури и немотивиран таков запис (во првиов пример): *асбука* (азбука), *разкажани* (раскажани), *разкажува* (раскажува), *разкажувања* (раскажувања), *разказиѝе* (расказите), *разказ* (расказ), *разкажува* (раскажува), *сѝихосбирка* (стихозбирка); *безмислен* (бесмислен), *безѝлаѝно* (бесплатно), *безмислено* (бесмислено), *безсѝрашни* (бестрашни), *безцелен* (бесцелен), *безценеѝо* (бесценето), *безцелно* (бесцелно), *бесволен* (безволен), *бесизлезносѝ* (безизлезност);
- обезвучување на крајот на зборот: *бес* (без), *безизлес* (безизлез), *брс* (брз), *виѝес* (витез), *влес* (влез), *врс* (врз), *докас* (доказ), *излес* (излез), *израс* (израз), *луксус* (луксуз), *нис* (низ), *одрас* (одраз), *Парис* (Париз), *раскас* (расказ);
- удвојување консонант: *бессрамен* (бесрамен), *бессѝрашен* (бестрашен), *бессцелно* (бесцелно);
- упростување на консонантска група: *свецка* војна (светска војна), *срецва* (средства).

VI. Сѝаѝусоѝѝ на консонанѝиѝе Ц, Ч, Ж, Ш и Х и нивнаѝа уѝоѝреба

➤ Звуковен / графички изглед

Фонетски меки или непарни меки во нашиот стар јазик биле консонантите *ш*, *ж*, *ч*, *ц*, *с*. Извесни својства со нив споделувале и групите *-шиѝ*, *-жс*. Бидејќи овие консонанти немале свои тврди парници, нивната мекост претставувала фонолошки ирелевантен признак. Промената на физиолошкиот карактер на тие гласови по таков начин не влијаела на нивното место во консонантскиот систем. Меѓутоа, таа била од значење во врска со извесни примени што ги предизвикувала во гласовната низа (в. Корубин, 1986: 65)

➤ Правописна норма

- Едначењето по звучност кое настанува при додавање суфикси редовно се бележи, пр. *ж*>*ш* *жешка* (*жеж(ок)+ -ка*), *ѝешка* (*ѝеж(ок)+ -ка*);

- звучните согласки на крајот од зборот се изговараат како безвучни, но обезвучувањето не се бележи во пишувањето: *ѓрабеж, надеж, вриеж, бодеж, сѝремеж, койнеж, еж, нож*;
- почетната група пш- се изменила во пч-: *ѝченица, ѝченичен*;
- согласката /ш/ преминува во /ч/ и пред /к/ во зборовите: *чкембе, чкорче, чкраја, чкраја, чкрија, чкрија*;
- согласката /х/ се пишува во: *воздух, восхий, доход, дух, духовий, исхрана, исход, ѝход, ѝриход, ѝрехрана, ѝохвала (црковно), расход, слух, сѝрахойочий, ѝих, ѝпрахеја усѝех, храбар, храна, храни, хранење, ходник, Христос, християнство, хармоника, харѝун, харѝија, хауба*;
- согласката /х/ не се пишува во: *аѝија, илјада, иѝно, орда, маало, сѝреа*;
- согласката /џ/ се пишува во: *џаѓор, џбара, џвака, џврка, џѓан* и пред звучна согласка: *лицба, нараџба, враџба*;
- во образувања со суфиксите -џија, -џика, -џилница: *аѝерџија, бозаџија, кафеџика, ѝуѝунџија, фалбаџија, филмаџија, фудбалџија, бозаџилница, чаџилница*;
- во одделни зборови од туѓо потекло: *џабе, џам, џамија, џанка, се џари, џеб, џелай, џез, џем, џемѝер, џенѝлмен, џиѓер, џин, џинс, џий, џоѓинѓ, џокеј, џумбуш, џудо, оџа; баџанак, синџир, ѝенџере*. (Правопис 2017: 10, 16).

➤ Консонантите /џ/, /ч/, /ж/, /ш/ и /х/ и стандарднојазичната норма

Блаже Конески во *Грамаѝика на македонскиот литературен јазик* одвоил посебно место за овие консонанти при тоа потенцирајќи ја нивната улога, важност и значење за македонскиот јазик. Согласките /џ/ и /ч/ како звучно-безвучен пар ги опишува како согласки кои имаат ограничен допир со други согласки (1982: 112).

Истакнувајќи ги зборовите во кои почетното *џ* се развило од *ж*, пр. *џвака, џбара, џѓан, џаши*, но и во префиксираните зборови: *изџвака, наџбара*, скоро и да нема зборови во кои има /џ/ во средишна позиција (исклучок е зборот *лицба* < *личба* при едначењето по звучност).

Зад звучните консонанти, или поточно зад сонантите има образување со наставката -џија: *аѝерџија, бунарџија, калаџија, ѝуѝунџија*, а најчесто оди зад сонантот /н/: *манџа, филџан, ѝунџа* и сл.

Зад безвучните консонанти наставката *-џија* се јавува во обликот *-чија*: *сааџчија*, *кебаџчија* и сл. Иако преовладуваат зборови со наставката *-џија* сепак има и други зборови во кои /џ/ е во различни позиции: *џин*, *џигер*, *џева*, *џунцуле* и сл.

Забележаните зборови групирани според промените се дадени во табелата во продолжение:

Табела 28. Приказ на употребата на консонантите /ч/, /џ/, /ж/, /ш/ и /х/ во различни позиции

неправилно	правилно	промена	вид на промена	година
ное, безвременчо, нон, приџаже,	Кое, безвременско, кон, прикаже	к > h, ch	мешање латиница со кирилица и обратно	I год. сс
безнадешно	безнадежно	ж > ш	замена на консонанти	I год. сс
Гилгамеж	Гилгамеш	ж > ш	материјална грешка/нечитко напишано	I год. сс и го
Ѓовани Бокачо	Џовани Бокачо	џ > џ	материјална грешка/нечитко напишано	I год. сс и го
жежка	жешка	ш > ж	нема едначење по звучност	во сите години
колеш	колеж	ж > ш	обезвучување на крајот на зборот	II год. сс
копнеш	копнеж	ж > ш	обезвучување на крајот на зборот	во сите години
маш	маж	ж > ш	обезвучување на крајот на зборот	во сите години
надеш	надеж	ж > ш	обезвучување на крајот на зборот	во сите години
надешни	надежни	ж > ш	замена на консонанти	IV год. сс
надешите	надежите	ж > ш	замена на консонанти	IV год. сс
носеќи	носечки	ч > ќ	замена на консонант-морфолошка грешка	I и II год. сс
нош	нож	ж > ш	обезвучување на крајот на зборот	во сите години
Пејќиновиќ	Пејчиновиќ	ч > ќ	материјална грешка од незнаење	I год. го и сс
секога	секогаш	ш	губење консонант во финална позиција	III год. сс
сколастика	схолостика	х > к	замена на консонанти	I год. сс
сомнеш	сомнеж	ж > ш	обезвучување на крајот на зборот	во сите години
стик	стих	х > к	обезвучување на крајот на зборот	I год. го и сс
стремеш	стремеж	ж > ш	обезвучување на крајот на	во сите

			зборот	години
тежка	тешка	ш>ж	нема едначење по звучност	во сите години
Чеков	Чехов	х>к	замена на консонант	II год. го и сс
Чолоков	Шолохов	ш>ч	замена на консонант	IV год. сс
чорбагии	чорбации	џ>ѓ	замена на консонант	I год. сс
чорбаѓија	чорбација	џ>ѓ	замена на консонант	I год. сс

Во примерите *безвременшо* (безвременско), *хон* (кон), *џриџаже* (прикаже) има мешање на двете азбуки, појава која (заедно со скратениците) е многу честа кај средношколската младина. За разлика од основното образование каде најчесто /х/ се заменува со /к/, во средното образование регистриравме само три зборови од странско потекло во кои има мешање на консонантите кај примерите: *сколасџика* (схоластика), *сџик* (стих), *Чеков* (Чехов) кои беа доминантно присутни во стручното образование. Причините ги најдовме во непознавање на термините од теоријата на литературата и намалениот интерес за читање. Во издвоени 25 примери, регистрирани се четири промени и тоа: губење консонант во финална позиција, замена на консонанти, едначење по звучност и обезвучување.

Сите примери беа евидентирани во сите години и сите степени на средното образование. Фонемите беа употребени во различни позиции, на пр. *безнадешино* (безнадежно), *надеши* (надеж), *чорбаѓија* (чорбација), *секоџа* (секогаш), *нош* (нож), *сомнеш* (сомнеж), *сџик* (стих), *сџиремеш* стремеж, *џежка* (тешка).

Општ заклучок од обработените примери во средното образование, а ништо помалку не е различна состојбата и во основното образование, е дека едначењето по звучност како регресивна гласовна промена која се однесува на сите парници по звучност во македонскиот јазик (со исклучок на /в/), не е усвоено од страна на учениците како правописно правило, уште помалку, пак, се усвоени исклучоците. Сето ова кога ќе се надоврзе на обезвучувањето на крајот на зборот како гласовна промена што нема одраз во правописот и на низата упростувања на консонантските групи во изговорот кои исто така немаат одраз во правописот, резултира со состојба каква што покажавме во погорните табели.

5.3.1. Консонантски групи во почетна, медијална и финална позиција

За оваа дисертација беа спроведени неколку истражувања за употребата на консонантските групи во текстовите од ученици од средното образование. Преку писмените текстови констатиравме дека консонантските групи во одредени позиции почетна, медијална и финална учениците несоодветно, или попрецизно кажано неправилно ги употребуваат. Примерите во кои преку комбинациите на консонантите во пишувањето беше евидентно влијанието на изговорот или на дијалектот, упатуваат на тоа дека иако нашиот правопис е фонетски т.е. иако во него е пројавен стремежот да се фиксира писмено што поточно изговореното, сепак во одредени случаи имаме разлики меѓу она како се пишува и како треба да се изговара (в. Конески 1982: 86). Сепак, целта ни беше да упатиме на правилното поврзување во низа, особено ако се јават во непосреден допир повеќе од два консонанти при што неопходно е да се почитува правописот.

Во фонетската типологија на прв план доаѓа поделбата на јазиците на консонантни и вокални. Во согласност со критериумите на количествената класификација – како на тие што се потпираат на односот на консонантите и вокалите во фонолошките инвентари така и на тие што се потпираат на нивната фреквенција – словенските јазици претставуваат согласнички тип. Во фонолошкиот систем на македонскиот јазик согласките претставуваат значително мнозинство. Иако македонскиот јазик според инвентарот на фонемите има малку вокалски фонеме (5), сепак, според бројот на вокални секвенци што се појавуваат во текст тој е највокалски јазик во рамките на словенското јазично семејство (в. Савицка 2014: 84-87). Консонантите во нашиот современ јазик се делат во повеќе групи според неколку критериуми и тоа според: местото на образување, начинот на образување и звучноста (в. Бојковска, Пандев, Минова-Ѓуркова, Цветковски 1997: 75). Согласките во консонантски групи се групираат според звучност и тоа групирање може да биде на почетокот и на крајот на зборот. Така може да се групираат две звучни или две беззвучни согласки. Ако дојдат во допир три или четири согласки во изговорот доаѓа до нивно упростување со видливо влијание во пишувањето (в. Пандев 2004: 55-58). Присуството на геминати од согласки претставува обележје кое типолошки ги разграничува словенските јазици (во зависност од бројот на консонантите во групата), а македонскиот го има своето посебно место поради позициите во кои се наоѓаат консонантските групи.

Консонатскиот систем во македонскиот јазик, општо земено е задоволувачки стабилизан. Мали варијации можеби има во местото на артикулација кај *н, ц, с, з* (забновенечна или чистовенечна) кај *ш, џ* (забна или забновенечна), или разлики во учеството на активниот артикулатор (врвот на јазикот или подвршокот кај *с, з, ш, ж, ч, џ*), но тие не го менуваат акустичкиот ефект и според тоа немаат некое значително влијание врз значењето на зборот, па затоа битно не го менуваат стандардниот изговор (в. Силјаноски 1970а: 15). Според должината и фреквенцијата на консонантските групи македонскиот јазик, заедно со другите јужнословенски јазици, спаѓа во групата јазици со релативно мал број вакви групи кои најчесто се составени од два консонанти (шт-, жд-, цр-, пч-, пц-, чк-, ср-, зд-), а за економичност во изразот се губи консонантот во средината: здј>зј, стј>сј, стл>сл, стн>сн, штн>шн, здн>зн, ждн>жн, стт>ст. Во народниот јазик се загубиле *т, д*, од крајните групи -шт-, -ст-, -жд-, -зд (пр. *вешт-веш, мосит-мос, дожд-дож, ѓроз-ѓроз*). Ова влијание од народните говори во поголем процент е присутно и во примерите од писмените состави на средношколците од градот Скопје.

Поврзувајќи ги текстовите на учениците со анализата која ја спровела Ана Цихнерска (Савицка, 2014: 93 – 96) која, на три страници прозен текст за секоја позиција, го евидентирала присуството на консонантските групи со два, три или четири елементи.

Табела 29. Преглед за консонантските групи во македонскиот јазик

позиција на консонантската група	консонатска група со два елементи	консонатска група со три елементи	консонатска група со четири елементи
почетна	171	14	0
медијална	425	71	6
финална	24	0	0

Споредувањето на фреквенцијата упатува на тоа дека најмногу консонантски групи со два елементи се јавуваат во медијална позиција на зборот, а во финална позиција вакви примери со двоелементни консонантски групи има малку, а со повеќе од два консонанти нема воопшто (за разлика од полскиот јазик каде што има примери и со пет елементи, пр. /-mpstf / następstw).

а) Причини за промени во консонантскиите зрупи

Некои промени во консонантските групи настанале во различно време и од различни причини. Карактеристично за консонантските групи во македонскиот јазик е тоа што тие имаат тенденција да бидат упростени. На кој начин се реализира тоа упростување зависи од: комбинацијата на консонантите, нивната фонолошка вредност и нивната позиција во зборот.

Упростувањето кое се реализирало според комбинацијата на консонантите во најголемиот број случаи се јавило заради полесен изговор и заради фактот што некои комбинации на консонанти се можни да се изговорат на почеток, но не на крај на зборот и обратно. На пример во *магла* се развил секундарен вокал зашто на почеток на збор во македонскиот јазик не може да се изговори назал + оклузив (мг-), но во финална позиција истата комбинација назал + оклузив е можна, на пр. *иенк*, *бумеранг*, *ранг*, *сленг*. Промените: с>ц, з>с, ш>ч, ж>ц, се во насока на развивање на африкати од фрикативи и во тој случај, склоноста на изговор од типот: *чкриша*, *чкриши*, како појави се широко дијалектно распространети и, според Мисирков, на јазикот му даваат „македонска боја“. Токму поради тоа и во литературниот јазик е усвоено: *ици*, *иченица*, *иченка* (в. Конески 1981: 23, 72, 97).

Македонскиот правопис во основа е фонолошки (по традиција фонетски), секој глас се бележи со посебен знак, така како што се изговара, но не секогаш е така. Ќе наведеме само неколку примери кога постои разлика во изговорот и во пишувањето. Пишуваме: *бевше*, *мравка*, а изговараме: *бефше*, *мрафка*. Овие примери на изговор ги забележавме така и напишани во текстовите кои ги анализиравме. Евидентно е дека изговорот има големо влијание во пишувањето и како што наведува Конески во својата Граматика: „Ние можеме сите еднакво да пишуваме, но пак сите поинаку да го изговараме напишаното...Иако ние денеска не можеме да зборуваме за еден во сè установен наш литературен изговор, сепак е битното доволно изразено и ние натаму ќе се запираме на него, посебно укажувајќи што треба да се отклонува како карактеристика на дијалектниот изговор.“ (в. Конески 1981а: 86)

Фонолошката вредност при упростувањето на консонантските групи упатува на фактот дека при нивното пишување доследно се почитува правописното правило за едначењето по звучност. Кога консонантите ќе се најдат во непосреден допир едначењето се врши според втората согласка и редовно се бележи во префиксираните зборови, пр.

под+пис=потпис, но многу често учениците пишуваат *погпис* и пред+чувство=*п*редчувство, наместо, претчувство според Правописот.

Во случаи кога не е направено едначење по звучност во пишаната форма на зборот, тоа е поради чување на неговите специфики, пр. вчера, градски, мирислив, за да се зачува суфиксот, пр. братски, народски, или при членување, пр. заповедта.

Анализирајќи ги примерите од консонантски групи, групирани според фонетски контекст, најголемо внимание се обрна на позицијата на консонантските групи во зборот. Структурата на консонантските групи во почетна позиција е мошне комплексна. Двосегментни групи има релативно малку. Во најголем број комбинации вокалното **р**, како носител на слогот, се јавува како втор, трет и ретко како четврти член во консонантската група. (в. Силјаноски 1970: 630) Професорот Конески во врска со ова вели: „Во нашиот литературен изговор пред **р** се слуша само еден темен призвук, но не и некој потполно оформен глас за кој би имале претстава во свеста.“ (в. Конески 1981а: 57).

Во врска со суфиксот *-сѝво* кој е евидентиран во примерите: *богасѝво* (богатство), *чусѝва* (чувства), се формира консонантска група од четири консонанти кои на учениците им се тешки за изговор, а тешкиот изговор очигледно влијае и врз пишувањето.

Консонантските групи *-тѝт-*, *-тѝ-* и *-тѝк-* во примерите: *пресѝавен* (претставен) *пресѝаѝтел* (претседател), *пресѝавници* (претставници), *ошшесѝво* (општество), *децко* (детско) се напишани упростено, при што во првиот пример имаме само испуштена буква, што може да е направено и од невнимание, а во вториот и третиот пример имаме пишување повлијаено од изговорот.

За состојбата со консонантските групи *-стр-*, *здр-* / *ср-*, *зр-* не можеме многу да зборуваме бидејќи во нашите ученички текстови го најдовме само примерот *посрамен* кој беше напишан како *посѝрамен* и наспроти другите примери во овој случај нема упростена туку усложнета консонантска група. Оваа ситуација може да ја поврземе со влијанието на дијалектот бидејќи, генерално, во македонските дијалекти имаме тенденција да се изедначат етимолошките *-стр-/здр-* со етимолошките *ср-/зр-*. Тоа изедначување е или во правец на консонантите групи со два елементи (на пр. *срав*, во тетовските и крушевските говори) или во правец на консонантските групи со три елементи (на пр. *зрел*, *сѝрека*, во кичевските и гостиварските говори). Особено внимание предизвика примерот: *бесѝомошен-бесѝомошѝен-бесѝоможен*, каде прво има проширување и добивање консонантската група *-шт-* (всушност почетната консонантска група), која потоа поминува

во еден консонант -ж-. Преку примерот од типот *безјоможен* можеме да заклучиме дека не се почитува правилото за едначење по звучност при префиксацијата.

Зборот од туѓо потекло **рентген** има консонантска група од три компоненти **-нтг-** и е напишан како што вообичаено се изговара, *ренџен*. Од овој пример можеме да заклучиме дека ако сакаме да го почитуваме фонетскиот принцип при адаптирањето на туѓите зборови во тој случај треба да биде напишано како што е изговорено.

Консонантските групи во средишна/медијална позиција може да се сретнат во двосложни, тросложни и повеќесложни зборови, што можеше да се заклучи и од погоре наведените примери. Геминатите од согласки се појавуваат вообичаено во интервокална позиција *одделение, бессемеен*, но се случува да се појават упростувања поради силните морфолошки граници, пр. *рашири, исече* (в. Савицка 2014: 97 – 98). Постојат зборови во кои геминатот е редуциран до еден консонант, пр. *безвучен, безначаен, бесмислен*, но и такви каде присуството на геминатот во структурата на зборот е зачувано, пр. *пошпекси, раззелени, бессовесен, ошпаму, пошпик, оддалечи*. Најмногу недоследности во писмените текстови се јавуваат кај зборовите во чија структура има удвоено *с/з*.

Во македонскиот јазик на крајот на зборот, во финална позиција, истапуваат само безвучни согласки, во случај да е на крајот група од две согласки тогаш и двете се безвучни, пр. *џроси, доши* (в. Чундева, 1975: 158). Модификацијата на категории зборови, особено изразена во писмениот текст, е присутна во примерите: *шекс* (текст), *џроз* (грозд), *болес* (болест). Како регуларно упростување се јавува кај групите *-ст, -зд*, кај кои се јавува редукција во изговорот (в. Савицка, Спасов 1997: 107).

Фреквенцијата на крајни групи во споредба со почетните и средишните е мошне ниска и особено се интересни комбинациите од по две единици кај кои имаме помалку грешки отколку кај зборовите во кои има три консонанти во непосреден допир.

Консонантските групи од словенско потекло во финална позиција во македонскиот јазик најчесто се упростуваат и во дијалектите и во колоквијалниот говор, а тоа очигледно се рефлектирало и на пишувањето кај учениците.

б) Фонолошка вредност на геминатите од консонански пиш

Во спротивност од геминатите од самогласки, кои се присутни во сите словенски јазици, присуството на геминатите од согласки претставува обележје кое типолошки ги разграничува словенските јазици (в. Савицка 2014:97-98). Иако важи ставот дека

геминатите не се својствени за македонскиот јазик, сепак не се ни така ретки и тоа не секогаш со разликувачка вредност (како во примерот *раззори-разори*), туку едноставно како резултат на зборообразувачките и флексиските процеси: пр. *оттогаш* (оттогаш), *оттргне* (оттргне), *одделение* (одделение), *подршка* (подршка), *смртта* (смртта). Од примерите можеме да воочиме дека геминатите се чуваат во интервокална позиција, но во практиката ова правило не се почитува до крај. Поради кои причини настануваат овие промени?

Евидентираните јазични промени во ученичките текстови се јавуваат поради нарушување во изговорот под влијание на туѓите зборови, затоа што се формираат низи со повеќе консонанти тешки за изговор, но и поради тоа што консонантските фонеме не можат или тешко образуваат слог без присуство на вокал. Последниов коментар посебно важи за почетната и крајната позиција каде што не се дозволени во македонскиот јазик т.н. двоврвни слогови, па затоа комбинациите од сонант и опструент во почетна и опструент со сонант во крајна се разбиени уште во историскиот развој: *магла* (наспроти полското *mgła*), *ветар* (наспроти полското *wiatr*).

Интересни појави во врска со консонантските групи се забележани во колоквијалниот изговор. Сè почесто се изговара *орѝгинал* наместо (оригинал) и сите изведенки од оваа позајмена лексема. Ова се должи, пред сè, на поистоветувањето на туѓиот збор со други зборови во кои постои консонантската група **-рг-**: **орган**, **организација**, **оргули** и сл.

в) Понајтамошни тренденции во поглед на новојојавени консонантски групи и нивна адаптација и мерки во образованието за правилно пишување

Во македонскиот стандарден јазик во услови кога има зголемено присуство и влијание на англискиот јазик, со зборови кои се употребуваат во сферата на музиката и информатиката, очекувано е под директно влијание да се појават нови консонантски групи неспецифични за македонскиот јазик. Таквите консонанти групи, како по некое непишано правило, се усвојуваат без никакви рестрикции, ниту пак има обид зборовите во кои се присутни тие консонанти групи да се „помакедончат“, како на пример: *хард рок*, *комѝакѝ диск*, *дескѝоѝ* (често изговорено како *десѝоѝ*), *инѝерфејс*, *софѝвер*, *хардвер*, *драјвер* итн.

Имајќи ги предвид интересот и желбата на учениците за изучување на странските јазици, како неопходна животна потреба, потребно е да обрнеме поголемо внимание тоа

да не биде во насока на поистоветување со формите на странските зборови на штета на македонскиот јазичен израз.

Сепак, факт е дека влијанието на говорот е во насока на економичност на изразот во пишувањето при што особено внимание треба да се посвети на воспитувањето во насока на култура на (из)говорот, а тоа ќе има своја рефлексива во пишувањето.

Ако основната цел во секоја наставна програма по македонски јазик и литература, во сите степени на образованието, е „учениците правилно усно и писмено да се изразуваат“ тогаш грешките кои тие ги прават, особено во писменото изразување, упатуваат на потребата од изнаоѓање начини и форми за подобрување. Поаѓајќи од фактот дека употребата на информатичко-комуникациската технологија влијае врз изговорот и пишувањето кај младите, целта ни е преку овој труд да го претставиме начинот на изразување и пишување кај средношколската младина притоа посебно обрнувајќи внимание на зачестеноста во правописните грешки, ситуација што е во голема мера недозволива за ученици од повисоките одделенија во основното образование, а уште помалку за ученици од средното образование.

Преку писмените текстови констатиравме дека учениците не ги употребуваат консонантските групи според правописот. Посебно внимание беше посветено на примерите во кои преку комбинациите на консонантите во пишувањето беше евидентно влијанието на изговорот или на дијалектот. Влијанието на средината, медиумите, семејството (преку дијалектите) како и губењето на интересот на учениците да читаат книги од убавата литература, го даваат јазичниот контекст врз кој треба да се влијае во образовниот процес преку соодветни дидактичко-методски препораки и јазични вежби кои се дел од наставните програми. Информациите кои се дадени, а се поврзани со согласничките промени се базираат на извори од пишани материјали од средношколци кои се дел од ученичкото портфолио.

5.4. Сонанти - статусот на сонантот Ј наспроти останатите сонанти

Наставниот предмет Македонски јазик и литература во средното образование обработува содржини од јазичен и литературен аспект. Правилното изразување и пишување е во насока на интерпретација на усвоените знаења преку кои учениците го покажуваат нивото на јазична култура и писменост во изразувањето. Во наставните програми по македонски јазик и литература јасно е дефинирано кои знаења учениците треба да ги усвојат и како тие знаења функционално да ги пренесат во писмен текст. Сепак, праксата покажува дека обемот и начинот на погрешна употреба е голем во сите образовни нивоа. Токму во таа насока е потребно ученикот да го владее правописот на согласките и самогласките, особено на оние во врска со кои се јавуваат грешки и колебања. (в. МОН 2001: 6)

Преку пишаните текстови од средношколците дојдовме до констатација дека и сонантите, како дел од консонантниот систем, учениците погрешно ги употребуваат. Практиката повторно ни потврдува дека сонантот (глајдот) /j/, (како и поголем дел од консонатите: *в, ф, џ, к, џ, к, з, с, ж, ш*) погрешно се употребува во различни позиции во зборот. Наша цел е преку анализа на примерите да видиме колку акустичкиот ефект на еден звучен сонант (кој со својата звучност се доближува до вокалите) влијае врз пишувањето и на кој начин настанатите промени предизвикуваат да не се применува правописната норма.

Стандарднојазичната норма во секое современо општество од говорителите на тој јазик бара да ги почитуваат правилата за пишување и зборување. Тука посебно би потенцирале дека правилата се усвојуваат во текот на целиот образовен процес, но и по завршување на образованието. Правописот како збир од правила и законитости со кои се одредува еднообразното предавање на кажаното по писмен пат, треба да го одразува развитокот и напредокот на јазичната практика (в. Бојковска, Пандев, Минова-Ѓуркова, Цветковски 1997: 230). Кога зборуваме за напредок на јазичната практика секој кој го зборува својот јазик потребно е да ги почитува правописните и правоговорните правила и норми. Колку и како се почитуваат востановените правила и прописи беше цел на ова истражување. Материјалите кои ни беа достапни беа индивидуални ученички писмени текстови изработени на часовите по македонски јазик и литература во средно образование.

Од разните видови ученички текстови воочивме дека во поголем дел од нив учениците погрешно го употребуваат сонантот /j/. На што се должи ваквата погрешна употреба?

Според поделбата на согласките /j/ е звучна тврдонепчена согласка со основа на вокалски карактер. Глајдовите, односно артикулациите кои им се најблиски на вокалите, се најмногу гласни (во определени ситуации може да бидат сметани за алофони на самогласките) (в. Савицка, Спасов 1997: 69). Гласот /j/ го изговараме интензивно, само малку потесно од вокалот *и*. Тој се изговара најјасно на почетокот на зборот, додека во другите позиции струјниот елемент ослабува, па имаме неслоговно *и*. Затоа и се забележува во слабописмените текстови да се мешаат на крајот на зборот и на крајот на слогот буквите за овие два гласа - *и*, *ј* (в. Конески 1982: 102). Оваа констатација на Конески се потврди и при анализа на текстовите од учениците каде беше видлив степенот на зачестеност на грешките кај овие зборови: *кое-које* (кој), *милјарда*, *миљарда* (милијарда), *оваја* (оваа), *патувајки*, *патуваки* (патувајки), *бидејки*, *бидеки* (бидејки), *идеа* (идеја), *историја* (историја), *теорија* (теорија), *турнеа* (турнеја), *заробиа* (заробија), *убиеа* (убиеја), *напије* (напиј се), *фантазија* (фантазија), *крила* (крилја), *својте* (своите), *свој проблеми* (свои проблеми), *моите* (моите), *кои* (кој), *Луи* (Луј), *добие* (добие), *воља* (волја), *веќе* (веќе), *којшто* (којшто), *денонокије* (денонокије) и др. Фреквенцијата на погрешна употреба беше од поголем обем и поради тоа е предмет на одделна анализа.

Во претходното истражување за консонантите беше видлива промената на согласките: *в*, *ф*, *р*, *ш*, *з*, *с*, *б*, *п* и тоа од аспект на говорење пренесено во писмен состав. Истата ситуација ја има и во примерите кои се дадени погоре, преку погрешната употреба на сонантот *ј*.

Забележаните зборови групирани според промените се дадени во табелата во продолжение:

Табела 30. Приказ на употребата на сонантот /j/ во различни позиции

неправилно	правилно	промена	вид на промена	зачестеност
бидеки	бидејки	ј	губење на сонантот	47
бидеки	бидејки	ј>и	замена на сонант со вокал	29
веќе	веќе	ј	вметнување ј	14
воља	волја	лј>љ	замена на сонанти и губење ј	84
денонокије	денонокије	ие>ије	вметнување на сонантот ј во	26

Артикулацијата на гласовите и акцентирањето во колоквијалниот изговор во Скопје и нивното влијание врз нарушувањето на правоговорната и правописната норма во наставама (врз база на корпус од говорени и пишани материјали)

			интервокална позиција	
добије	добие	ие>ије	вметнување на сонантот ј во интервокална позиција	21
заробиа	заробија	ј	губење на сонантот ј во интервокална позиција	59
идеа	идеја	ј	губење на сонантот ј во интервокална позиција	77
историа	историја	ј	губење на сонантот ј во интервокална позиција	86
који	кои	ј	вметнување сонант ј во интервокална позиција	75
кои	кој	ј>и	замена на вокал со сонантот ј во финална позиција	79
коишто	којшто	ј>и	замена на Ј со И	82
крила-криља	крилја	лј> љ/л	замена на сонанти и губење ј	53
лицеи	лицеј	ј>и	замена на Ј со И во финална позиција	10
Луи	Луј	ј>и	замена на сонант со вокал	12
милјарда/ миљарда	милијарда	л>лј/љ	замена на сонанти	35
мојте	мој	и>ј	замена на вокал со сонант	47
написе	напиј се	ј	губење на сонантот пред консонант	54
обележие	обележје	ј>и	замена на Ј со И	15
оваја	оваа	ј	вметнување на сонантот ј во интервокална позиција	74
патуваки	патувајќи	ј	губење на сонантот ј	34
раи	рај	ј>и	замена на Ј со И	16
својте	своите	и>ј	замена на вокал со сонантот ј	87
свој проблеми	свои проблеми	и>ј	замена на вокал со сонантот ј	15
теориа	теорија	ј	губење на сонантот ј во интервокална позиција	56
турнеа	турнеја	ј	губење на сонантот ј во интервокална позиција	33
убиеа	убиеја	ј	губење на сонантот ј во интервокална позиција	40
фантазиа	фантазија	ј	губење на сонантот ј во интервокална позиција	65

Културниот изговор ги почитува правилата и се раководи според правописните норми, додека колоквијалната практика е различна. Изговорот влијае врз пишувањето токму поради фактот што не секогаш се почитуваат правилата туку се функционира по слух или по автоматизам од некои претходни примери и нивна променлива примена.

Фреквентноста на промените кај овие зборови упатува на факултативната примена на *j* меѓу одредени вокали, при што според правописното правило *j* никогаш не се пишува ако вториот вокал е *e* или *u*. Глаголот *j* се изговара малку потесно од вокалот *u* и поради тоа се случува мешање на *u* и *j*.

Не се пишува во заменските форми (*оваа-оваја*), но се пишува во примерот *којшто*, како еднинска форма, која често неправилно се заменува со множинската – *коишто*.

Формите од глаголскиот прилог (*ѝаѝувајќи, бидејќи*) произлегуваат од формата од активниот партицип на презентот кој се загубил во нашиот јазик (Конески, 1981: 181). Во овие форми учениците ги прават најголемиот број грешки и во писмениот јазик не го пишуваат сонантот *j*.

Следи детална анализа на регистрираните промени на сонантот */j/* преку групирање според позицијата која ја има во зборот во почетна, средишна и финална позиција (меѓу вокали, меѓу консонанти, при разбивање на хијат или зев практикување во изговорот, а не според правописот).

Во правописот дефинирано е дека меѓу две самогласки, ако втората е *u* не се пишува *j* (*кои, свои, мои*). (1998: 11) Ова правило не се почитува под влијание на изговорот, при што настанува мешање на формите за еднина и множина. Поразителен е фактот што ваквото мешање се јавува и кај матурантите и кај наставниот кадар кој предава македонски јазик.

Во позиција меѓу два вокали, особено меѓу *u* и *a* секогаш се пишува *j*, но во нашето истражување се покажа обратното. Во секој од наведените зборови (*историја, теорија, заробија, фанѝазија*) зачестеноста на промената е поголема од пет и ни покажува дека се постапува по аналогија од претходните примери, но и според изговорот во кој воочуваме дека *j* слабо се слуша. Иста ситуација има и кога се употребува наставката *-иски*. Иако не

се пишува *j* (*историја* – *историски*, *теорија* – *теориски*) учениците го пишуваат во текстовите водени по изговореното или по аналогија.

Во средишна позиција во примерот *милијарда*, учениците зборот го пишуваат и го изговараат на друг начин – *миљарда*. Употребата на групата *lj*, ако е востановена како правило според правописот треба да се почитува, а не како во примерот наместо *волја*, да се напише *воља*.

Во финалната позиција во формите на заповеден начин во писменото изразување се губи *j* (*наѝиј се* - *наѝисе*). Кај странските имиња кои завршуваат на *j*, сонантот *j* учениците го заменуваат со *i* (*Луј-Луи*).

Преку примерот *убиеја*, кој учениците го напишаа како *убиеа*, не се почитува правописното правило во кое *j* дели три вокали (в. Конески 1982:104).

Во контекст на глаголскиот прилог преку примерите (*ѝаѝувајќи* и *бидејќи*), во најголем број случаи е воочлива и промената на *k* во *к*, но во нашето истражување сретнавме реченици во кои беше испуштен и консонантот *j* и беа напишани како *ѝаѝуваки*, *бидеки*. Интересен е коментарот на учениците кај кои беа забележани овие промени дека и во изговорот не се слуша ниту *k* ниту *j*.

Можеби сите овие промени се направени под влијание на странските јазици во кои употребата на */j/* има специфична примена, особено кога станува збор за формите во множина.

6. Финални согледувања од анализите

Од примерите кои беа предмет на анализа, со вкупна зачестеност на грешките преку сто, можеме да констатираме дека при усвојувањата на знаењата од областа *јазик* особено внимание треба да се обрне на грешките кои ги прават учениците од аспект на изразувањето пред сè усното, а потоа и во писменото изразување. Графијата во повеќе ситуации во македонскиот јазик влијае врз промена на изговорот на одделни фонеме, па учениците, поведени од буквата, се трудат максимално да ги читаат оние гласови што се графиски обележени, при што доаѓа до изместување на изговорот. Можеби се работи и за дијалектно влијание, барем што се однесува до звучниот изговор на финалното /в/, за коешто погоре зборувавме.

Констатиравме дека во најголем број од примерите грешките кои ги прават учениците се под директно влијание на изговорот, на преголемата употреба на техниката и технологијата, намаленото ниво на усната комуникација, несоодветно реализирање на наставните содржини и несоодветно реализирање на поставените цели во наставните програми по македонски јазик и литература.

Ако учениците се изразуваат произволно, без да водат сметка за почитување на правописните правила, ако наставниците не ги исправаат грешките на часовите по македонски јазик, ако не изнаоѓаат нови методи и форми на работа кои ќе даваат ефект да се подобри сегашната состојба, тогаш ни останува да завршиме со една реченица од *Грамајтикаа на македонскиот литературен јазик* на Блаже Конески „Меѓутоа, некои навици на изговарање сепак постојат, па и доста тешкото и до голема степен условното опфаќање на оваа материја во правописни правила, се опира на нив.“ (в. Конески, 1982:103).

Во корелација со претходно елаборираните примери ќе се надоврземе на една изјава од почитуваниот универзитетски професор Томислав Трневски кој преку својата изјава дека: „Грешки или некоректности може да се забележат на секое јазично рамниште...се акцентира погрешно, одделни акцентски целиности стануваат туѓи за новите генерации, изборот на лексиката или на зборообразувачките модели е своевидно продолжение на

јазичното поведение што преовладувало во претстудентскиот период...²⁵ се надоврзува на нашето прашање – што треба да направиме со навиците во изговорот и до кога ќе ги толерираме во пишан текст? Одговорот е дека тоа зависи од сите нас.

6.1. Насоки за подобрување

Сè започнува во образовниот систем, во наставата. Таа е процес во кој се усвојуваат нови знаења преку различен пристап и со различни дидактички средства: учебници, прирачници, граматика, списанија, речници, лексикони и сл. Од начинот на којшто ќе бидат усвоени знаењата зависи дали тоа ќе предизвика одредени пропусти во усвојувањето на правописната и на правоговорната норма. Праксата честопати покажува дека од аспект на правописната и правоговорната норма има недоследности и во изразувањето и во акцентирањето. За да се надминат овие состојби потребно е ученикот добро да го владее својот јазик – мајчиниот, македонски. За да може да ги употребува и другите јазици, потребно е на ученикот да му се всади свеста за посебноста на македонскиот јазик, бидејќи на губењето на чувството за јазикот влијаат многу фактори. Медиумите се една алка во кругот каде што основа е зборот и затоа ним треба да им се посветува посебно внимание. Во ерата на силно влијание на електронската комуникација кога пишаните медиуми го губат приматот, стандардниот јазик треба да се негува, посебно во делот на правилното акцентирање, ако се земе предвид дека многу често (под чудни изговори) не се почитува правилото за третосложното акцентирање. Конески за акцентот напишал: „...една од најбитните карактеристики на македонскиот литературен јазик е нашиот акцентен систем и ние не можеме да бидеме рамнодушни кога се расипува тоа што е во него од суштествена важност...Правилно да го усвоиме акцентот на нашиот литературен јазик, значи да се ослободиме од еден вид самоунижување.“ (в. Конески: 1982: 155) Самоунижувањето ќе го надминеме ако предметот македонски јазик им го направиме привлечен на учениците.

На институциите, државните и јавните установи и нивните вработени ќе им посветиме поголемо внимание во некоја друга прилика, зашто токму преку нивната комуникација ја

²⁵ <https://www.fakulteti.mk/news/09102018/makedonskiot-literaturen-jazik-nema-prestizhen-status-vo-nasheto-opshtestvo-duri-i-tie-shto-go-studiraat---ne-go-zboruvaat>

добиваме вистинската слика за општествената средина, бидејќи „говорните грешки не покажуваат само како се организира начинот на произведувањето на говорот на фонолошко ниво, туку и единиците на говорот на морфолошко и на синтаксичко ниво...“ (D. Horga, M. Liker: 2016: 23).

Потребни се конкретни насоки за прецизирање на правоговорната норма и нејзина имплементација во образовниот процес за нејзина побрза експанзија. Препорака е да се почитува нормата затоа што со секое нејзино нарушување се нарушува она што е специфика токму за македонскиот јазик, а тоа е регистрирањето на едначењето по звучност во пишаната форма. Треба да се дадат и предлози за евентуална реконструкција на нормата според модерните принципи на јазична политика, во делот каде што резултатите ќе покажат дека некои пропишани правила не соодветствуваат на реалната ситуација и/или се застарени односно не се прифатени од корисниците во доволна мера, па се чувствуваат како изнасилени. На една докторска работилница, проф. д-р Искра Пановска-Димкова истакна дека, цитирам: „културата на изразување се гради со стратегија, но важен е пристапот за таа стратегија да не стане кампања без цел и намена и при тоа да се постигне спротивниот ефект.“

7. Пред финалните заклучоци едно согледување од практиката

Со описменувањето како да се расипува чувството за изговор кај учениците при што сѐ се движи во насока на учење на правилото. Слушнатото е проблем за пренесување во пишан текст, бидејќи учениците малку се потпираат на акустичката страна, а и таму каде што се потпираат, всушност е токму погрешниот начин на запишување. Консонантските групи мора да се поврзуваат со слогот, да се внимава како се распоредуваат по чујност (растење, опаѓање, на почетокот, на крајот). Особено е важно прашањето: како се изговара и дали изговорот влијае врз тоа што се слуша и потоа како се пишува? Јазикот на младите наспроти јазикот на возрасните отвора можност за понатамошни истражувања.

8. Финални заклучоци

Предизвик во фонетиката (и фонологијата) е да се продолжи со истражување на различните влијанија врз гласовните системи на одделни јазици, особено денес, кога технолошкиот развој и присуството на технологијата (посебно во образованието) има големо влијание во секој јазик, па и во македонскиот.

Од 4375 примери кои беа предмет на анализа, со вкупна зачестеност на грешките преку сто, констатиравме дека при усвојувањата на знаењата од областа *јазик* особено внимание треба да се обрне на грешките кои ги прават учениците од аспект на усното и писменото изразување. Во најголем број од примерите грешките се под директно влијание на изговорот, поради преголемата употреба на информатичката технологија во наставата, намаленото ниво на усна комуникација, несоодветно реализирање на наставните содржини и на поставените цели во наставните програми по македонски јазик.

Со започнување со процесот на пишувањето уште во првиот развоен период од образованието треба да се обрне поголемо внимание на начинот на пишување на буквите, нивното поврзување во зборови и реченици, да се внимава на изговорот, на начинот на размена на информациите, кои потоа директно се пренесуваат и во пишана форма.

Од примерите кои ги анализиравме, во кои беше опфатен вокално-консонантскиот систем на македонскиот јазик ги донесовме следниве финални заклучоци:

- 1) фондот на часови за учење на македонскиот јазик во основно и во средно образование не задоволува;
- 2) во текстовите на учениците има погрешна употреба на вокалот /a/ која е присутна во сите образовни нивоа без исклучок, обемот кај одредени видови зборови е различен, но најголем број од погрешно регистрираните зборови се глаголи;
- 3) од аспект на категоризирање според типот на грешката кај вокалот /e/ согледано е дека има дијалектни црти кои се одлика на прилепско-битолските говори и скопскиот дијалект, но и непознавање на интернационализмите-туѓата лексика;

- 4) една од најчестите грешки е испуштање на надредниот знак кај *не* и *се*, бидејќи не се прави морфолошка разлика при пишувањето, но и на зголемената употреба на технологијата без да се почитуваат правописните правила;
- 5) при употреба на вокалот /и/ учениците не прават разлика во категоријата број кај заменките, па пишуваат *чиј*, *кој*, наместо *чи*, *кои* и обратно;
- 6) губењето на вокалските геминати /uu/, /aa/, во изговорот, влијае врз пишувањето, пр. *аномалиите* (аномалиите), *емоциите* (емоциите), *мисиите* (мисиите), *гледаат* (гледаат), *која* (копаа) и сл.
- 7) констатирано е дека во примерите со употреба на вокалот /о/ замената на вокалите има поголема зачестеност, за разлика од губењето, пр. *бивше* (бившо), *оснивач* (основач), *ништовен* (ништавен) и сл;
- 8) најчувствителни се примерите во кои има удвојување & губење на /о/ пр. *пооусиешен* (поуспешен), *сочува* (соочува), *согвейшен* (соодветен) и сл.;
- 9) промените кај вокалот /у/ се случуваат под влијание на скопскиот дијалект, можеби и со мало влијание од српскиот јазик, како општо прифатен начин на изговор меѓу младите од сите возрасти, на пример кај *зуб* (заб);
- 10) учениците од трето до петто одделение немаат чувство за законитост и норма туку по слух пишуваат одредени зборови во кои е употребен гласот /ј/, пр. *својите* (своите), *умејат* (умеат), *живејат* (живеат), *који* (кои). Интересен е податокот дека таквиот начин на употреба продолжува и во предметната настава;
- 11) влијанието од северните говори е видливо и евидентно присутно, на пр. кај зборовите: *отвара* (отвора), *песак* (песок), *четвртак* (четврток);
- 12) загрижувачка е употребата на неличните глаголски форми, во случајот глаголската л-форма пр. *иребало* > *иребал*;
- 13) со оглед на непознавањето за тоа кои именки на крајот имаат звучен консонант што само се слуша како беззвучен, а кои реално имаат беззвучен консонант, учениците во основно образование прават и вакви обратни, фонетски немотивирани грешки: *просторот* (просторот), *неговиот* (неговиот), *не можат* (не можат), *отидат* (отидат), *биограф* (биограф), па дури сретнавме и ваков пример *асбука* (азбука) со

- пишување на форма што не е поткрепена ниту фонетски ниту етимолошки, но е доказ за навистина ниското ниво на усвоеност на нормата;
- 14) странската лексика им претставува голем проблем на учениците, што упатува на фактот дека тие не ги знаат значењата на зборовите, па ги мешаат во пишувањето, пр. *интелигентен* (интелигентен), *ефемизам* (еуфемизам), *оргинал* (оригинал);
- 15) учениците направиле грешки при пишување на позајмени лексеми, поконкретно станува збор за лексемите *преокупирани* (преокупирани) и *чиолада* (чоколадо) што би требало да не прави проблем бидејќи вториот збор често е употребуван, но погрешното пишување веројатно е под влијание на дијалектот на некој член од семејството;
- 16) скопскиот дијалект преку одредени изрази се одомаќинил до тој степен што е препознатлива карактеристика на јазичниот израз, пр. *зимовање* (зимување), *летовање* (летување) и сл.;
- 17) кај сите вокали кои беа обработени, пропустите што ги направиле учениците во писменото изразување се одраз на различни фактори и не насочуваат кон сите јазични промени кои се можни кај една генерација ученици која е технолошки многу напредната, но за сметка на моториката во пишувањето;
- 18) средношколците своите интереси повеќе ги насочуваат кон странските јазици (и технологијата) без при тоа да обрнат внимание на правилната употреба на вокалите;
- 19) учениците нечитливо пишуваат со графеми кои не се препознаваат и при читањето на текстот не замислуваат кој е тој вокал и дали тоа е консонантот за кој мислиме дека е;
- 20) сметаме дека учењето преку конкретни јазични вежби би им овозможило на учениците поуспешно усвојување функционални знаења;
- 21) состојбата не би била загрижувачка ако фреквенцијата се намалува во погорните одделенија од предметна насока, но за жал не само што не се намалува туку се согледуваат и нелогичности во употребата кои се должат на незнаење, брзање, преобемната употреба на технологијата која во одредени ситуации има негативно

- влијание, незаинтересираноста за правилно усвојување на знаењата, отпорот кон содржините од програмското подрачје јазик и можеби најмногу поради тоа што не се чита доволно;
- 22) глаголот *сфати*, многу често во пишан текст се употребува како *сваѝи* (загрижува фактот што ваква грешка прават и наставниците кои предаваат македонски јазик!) со иста рефлексја и во пишувањето од страна и на учениците;
- 23) финалните консонантски групи подлежат на упростување во лежерниот изговор, што не е правописна норма, но за жал често се сретнува такво погрешно пишување, како на пример: испуштање на /д/ и /т/ во финална позиција и тоа е евидентирано кај некои примери: *абсурнос* (апсурдност), *аванѝурис* (авантурист), *бараа* (бараат);
- 24) огромен број грешки се однесуваат на непишување на /ќ/ и /ѓ/ и нивна замена со /к/ и /г/ и тоа во различни позиции од зборот, пр. *кука/куќа* или *лага/лаѓа*;
- 25) евидентирани се грешки како резултат на двојни форми во правописот или различно решение во врска со изговор за „ист глас“ (според перцепцијата на учениците), на пр. *Пејчинович* (*Пејчиновиќ*), *Петрович* (*Петровиќ*) и сл.
- 26) најмногу проблеми има при едначењето по звучност, при што кога ќе се најдат непосредно согласки со различна звучност оваа гласовна промена не се евидентира во писменото изразување, пр. *ѓулабче* (*гулапче*) *робѝиво* (*ропство*) и сл.;
- 27) каква е ситуацијата во колоквијалниот изговор и дали постои ортоепски стандард што во формалната комуникација ќе ги наметне правилата за изговор на одделни гласови? На второто прашање, одговорот е, за жал, негативен, и тоа подразбира голема разновидност во однос на различната фонетска реализација на овие фонеме, дури и во мејнстрим медиумите, област каде што треба да се внимава најмногу во однос на чистотата на говорот за да може да биде модел за стандардниот изговор на македонскиот јазик;
- 28) културниот изговор ги почитува правилата и се раководи според правописните норми, додека колоквијалната практика е различна. Изговорот влијае врз пишувањето токму поради фактот што не секогаш се почитуваат правилата туку се

функционира по слух или по автоматизам од некои претходни примери и нивна променлива примена;

- 29) нелогичностите во употребата се должат на многу објективни и субјективни фактори поаѓајќи од тоа дека учениците во најголем број случаи не покажуваат интерес за усвојување знаења од македонскиот јазик, не се консултира *Правописот на македонскиот јазик* ако имаат дилема во точната форма на зборот и најмногу се потпираат на технологијата која е премногу присутна во секојдневниот живот;
- 30) во македонскиот стандарден јазик во услови кога има зголемено присуство и влијание на англискиот јазик, со зборови кои се употребуваат во сферата на музиката и информатиката, очекувано е под директно влијание да се појават нови консонантски групи неспецифични за македонскиот јазик. Таквите консонанти групи, како по некое непишано правило, се усвојуваат без никакви рестрикции, ниту пак има обид зборовите во кои се присутни тие консонанти групи да се „помакедончат“, како на пример: хард рок, компакт диск, десктоп (често изговорено како *десктоп*), интерфејс, софтвер, хардвер, драјвер итн.;
- 31) учениците треба да покажат интерес и да учат со разбирање, а наставниците се тие кои во текот на образовниот процес треба постојано да ги следат учениците, да внимаваат на јазичната норма и да ги поттикнуваат правилно да се изразуваат и усно и писмено;
- 32) учениците произволно и површно пристапуваат кон задачите кои ги добиваат на часовите по македонскиот јазик и покажуваат отпор кога треба да пишуваат текст, да читаат или пак да одговараат на поставените прашања;
- 33) за правилното изразување, усно и писмено, придонесува и читањето, а нашите ученици не читаат доволно и сето тоа понатаму се рефлектира во функционирање по слух, поради сличностите кои произлегуваат пред сè од тоа што е слушнато;
- 34) во поглед на поинаквиот изговор на вокалното /p/ можеме да кажеме дека тој е сè почест кај помладите генерации, со оглед на фактот дека голем дел од децата на најрана возраст прво почнуваат да слушаат и изговараат англиски, наместо македонски јазик, а артикулациската база веќе не е таа што треба да биде за мајчиниот македонски јазик;

- 35) при посетата на часовите констатиравме дека наставниците не ги коригираат грешките на учениците при изразувањето, па поради тоа тие се повторуваат и при пишувањето;
- 36) содржините од фонетика наставниците не ги пренесуваат преку користење соодветни примери, нема конкретни вежби преку кои ќе се согледа разликата помеѓу глаголите од различни глаголски групи;
- 37) наставниците да не подготвуваат тестови кои имаат меморирачка функција, туку преку правилно избрани текстови со вежби постојано да ги проверуваат знаењата на учениците;
- 38) од разговорот со наставниците кои предаваат македонски јазик добивме сознанија дека во учебниците нема доволно важби за усвојување знаења од фонетика и фонологија и немаат можност аудитивно да им овозможат на учениците да го слушнат изговорот на вокалите и дека им се потребни дополнителни дидактички материјали за вежбање и за проверка на знаењата;
- 39) обуките на наставниците треба да имаат основна цел: учениците правилно да ја усвојат правописно-правоговорната норма;
- 40) во учебниците по македонски јазик застапени се вежби, но потребно е да се размислува и за практични вежби (практикуми) кои би биле составен дел на учебниците и од голема помош на наставниците.

9. Прилози

Прилог 1.

ДНЕВНА ПОДГОТОВКА ²⁶

Јазично описменување I-III одделение

Наставен предмет: Македонски јазик

одделение: II (второ)

време на реализација: еден час

Наставна единица: Воочување и препознавање на големата печатна буква **К**

Цели: Ученикот/ученичката:

- умее да го препознае гласот (буквата) **К** во даден збор (илустрација);
- го лоцира местото на гласот (буквата) **К** во даден збор (илустрација);
- умее да илустрира предмет, суштество кое го содржи гласот (буквата) **К**;
- ја воочува и препознава буквата **К** во даден текст;
- да се поттикнува кон воспоставување на координација око-рака.

Визуелно препознавање, односно „читање“ цели зборови што ги гледа најчесто.

Наставни форми: заедничка работа и индивидуална.

Наставни методи: текст метода, разговор, метод на пишување и читање.

Наставни средства: учебник, табла, кредити, наставен лист, табели и зборови за бинго.

Примена на стратегии од јазична писменост:

- Игра „Штрак“
- Игра со плескање на рачињата.
- Стратегија на оценување.

СТРУКТУРА НА ЧАСОТ

Воведни активности:

Наставникот ја истакнува главната цел на часот - денес ќе се запознаеме со големата печатна буква **К**.

Часот ќе го започнеме со една игра:

1. Кажете во чие име се крие буквата **К**? (Име на другарче од одделението.)
2. На кое место се наоѓа буквата **К**? (Плескаат со рачињата кога ќе го слушнат гласот **К**.)
3. Кажете во чие презиме се крие гласот **К**? (Секогаш кога ќе именуваат и го слушаат гласот плескаат со рачињата.)
4. Кажете имиња на предмети или животни кои започнуваат на гласот **К**?

²⁶ Јадранка Клисарова, одделенски наставник во ООУ „Блаже Конески“-Скопје

Учешко-поучувачки активности:

Учениците сакаат низ игра да учат, затоа им ја објаснувам играта: „Штрак“ (кога ќе го слушнат гласот **К** во два збора да штракнат со прстињата, во спротивно молчат). Наставникот ги кажува стиховите од песничката:

„Во нашиот двор има крива круша.
секој ден Кире се катери по криво дрво.
Само дедо Коста, не сака круши,
везден пече костени и тиква“.

Часот продолжува, наставникот ја покажува буквата **К** на модел од картон. Учениците именуваат на што им личи буквата **К** (самостојно искажување - доаѓа до израз фантазијата на учениците која ќе им биде потребна во наредната етапа од часот). Неколку ученици со помош на телото ја демонстрираат буквата **К** и гласно изговараат: крива круша, како Кире се катери.

Евалуативни активности:

Учениците добиваат наставни листови кои ќе ми помогнат во стратегијата на оценување при што добивам повратна информација за предвидените цели на часот.

- да умеат точно да ја препознаат големата печатна буква **К**,
- да умеат да го определат местото на буквата **К** во дадени зборови (на почеток, во средина или на крај од зборот),
- да умеат своите усни искажувања да го преточат во креативна ликовна илустрација во однос на прашањето: На што ви личи буквата **К**?

На крајот од часот учениците ја препознаваат буквата **К** и изучените големи печатни букви.

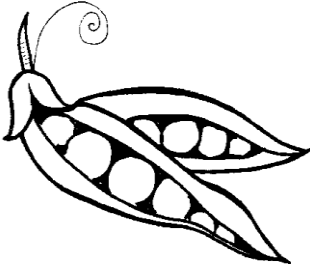

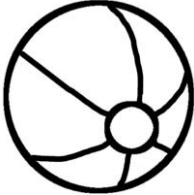
Наставникот и учениците прават кратка рефлексивна за тоа што работевме на овој час и што научивме.

Наставникот ги пофалува учениците за нивната активност.

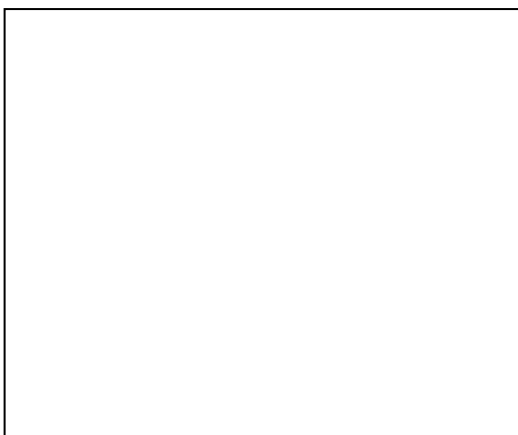
Наставникот во текот на работата има листа за следење на знаењата за пишување на избрани ученици.

Препознај ја буквата К!

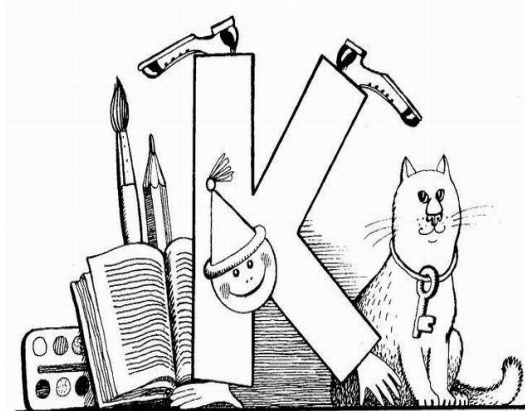
Каде го слушаш гласот **К**, на почеток на средина или на крај? Обој го полето со сина боја!

 ☐ ☐ ☐	 ☐ ☐ ☐	 ☐ ☐ ☐	 ☐ ☐ ☐
---	---	--	---

Нацртај нешто што ја содржи буквата **К**!

Оживеј ја буквата **К**!

Заокружи ја буквата К со црвена боичка!

КИРИЛ ВО ДВОРОТ ИГРАШЕ КОШАРКА СО ДРУГАРЧИЊАТА. БАБА МУ КАТА ВО КУЛНАТА ПРАВЕШЕ ВКУСНИ КРОФНИ. ДЕДО МУ ПАК ГИ ХРАНЕШЕ КОКОШКИТЕ ВО КОКОШАРНИКОТ.

ЈАЗИЧНО ОПИСМЕНУВАЊЕ

Воочување и препознавање на големата печатна буква К

Реден број	Име и презиме на ученикот	1. Умеа да го препознае гласот (буквата) К во даден збор (илустрација). 2. Го лоцира местото на гласот (буквата) К во даден збор (илустрација). 3. Умеа да илустрира предмет, суштество кое го содржи гласот (буквата) К. 4. Ја воочува и препознава буквата К во даден текст.			
		1	2	3	4
1.					
2.					
3.					
4.					

Прилог 2.

ДНЕВНА ПОДГОТОВКА²⁷

Наставен предмет: Македонски јазик

одделение: II (второ)

време на реализација: еден час

Наставна единица: Вежби во пишување со изучените букви (втор час)

Цели:

- да се оспособува за правилно и точно пишување на зборови и реченици;
- да се оспособува да разликува прашална и извична реченица и правилно да ги употребува;
- да се оспособува правилно да ги применува интерпункциските знаци.

Наставни форми: заедничка работа и индивидуална.

Наставни методи: текст метода, разговор, метод на пишување и читање.

Наставни средства: учебник, табла, кредити, наставен лист, табели и зборови за бинго .

Примена на стратегии: развивање на вокабуларот (бинго), концепт на почетно пишување (моторни вештини, разбирање разликата меѓу буква и зборови и знаење за интерпункција, концепти за реченици, соодветно оделување на зборови).

СТРУКТУРА НА ЧАСОТ

Воведни активности:

Наставникот поставува барање во текстот „Човекот учи додека е жив“ учениците да ги пронајдат зборовите во кои ги има буквите **З, Ж, Ч, Ц** да ги подвлечат со моливи и истите да ги избројат.

Учениците ги истакнуваат зборовите во кои ги има буквите **З, Ж, Ч, Ц**.

Наставникот бара од учениците да ги кажат зборови кои ги среќаваат во текстот (потребни се 20 зборови).

Учениците со кревање рака истакнуваат по еден збор.

Наставникот зборовите ги запишува на таблата.

Учечко поучувачки активности:

Наставникот кажува дека ќе ја играат играта БИНГО. Им вели на учениците да го свртат наставниот лист од другата страна.

Наставникот дава упатство за работа во задачата (од наставниот лист).

Учениците запишуваат по еден збор по сопствен избор во 16 полиња.

²⁷ Јадранка Клисарова, одделенски наставник во ООУ „Блаже Конески“-Скопје

H²⁸-ја следи работата учениците. Додека тие пишуваат, тој ги подготвува сите 20 запишани зборови на поединечни ливчиња и ги става во еден сад.

H- ја води играта извлекува едно ливче и го чита гласно.

У²⁹- секој што го има дадениот збор во табелата го прецртува со црвена боичка.

H-продолжува со извлекување на следни зборови.

У- кој прв има поврзано 4 зборови (во хоризонтала, вертикала или коса линија) извикува БИНГО!

У-ги чита зборовите.

H-ги запишува на табла.

У- ги запишуваат во своите наставни листови (прилог наставен лист).

H-истакнува дека секој треба да запише по една реченица воедно и да содржат по еден збор од извлеченото бинго.

У-самостојно пишуваат реченици.

H-ја следи нивната работа.

У- ги читаат запишаните реченици.

У-составуваат една реченица која може да ги содржи сите четири извлечени зборови.

H-продолжува со извлекување на следни зборови до добивање на повторно БИНГО и постапката продолжува.

H-може да истакне барање сега учениците да употребуваат расказна, прашална и извична реченица.

Евалуативни активности:

H-поставува барање со црвена боичка да ги подвлечат сите расказни реченици.

У-подвлекуваат и ги бројат расказните реченици.

H- поставува барање со сина боичка да ги подвлечат сите прашални реченици.

У-подвлекуваат и ги бројат прашалните реченици.

H- поставува барање со зелена боичка да ги подвлечат сите извични реченици.

У-подвлекуваат и ги бројат извичните реченици.

H-У-кратка рефлексива што работевме на овој час и што научивме.

H- ги пофалува учениците за нивната активност.

H-во текот на работата има листа за следење на знаењата за пишување на неколку реченици.

²⁸ H-наставникот

²⁹ У-ученикот/учениците

Прилог 3.

ДНЕВНА ПОДГОТОВКА³⁰

Наставен предмет	Ден:	Дата:	Одделение: I
Македонски јазик	Наставна содржина		
	Препознавање на големите печатни букви А и Б		
Цели:	- да се оспособуваат кон координираност на сите потребни движења кои се ангажирани во пишувањето (одржување насока во пишувањето, усогласување на напишаните елементи по големина, еднаков притисок со моливот врз хартијата), - да се оспособуваат за визуелно препознавање на големите печатни букви од македонското кирилско писмо.		
Очекувани резултати:	- има координираност на сите потребни движења кои се ангажирани во пишувањето (одржување насока во пишувањето, усогласување на напишаните елементи по големина, еднаков притисок со моливот врз хартијата), - умеат визуелно да ги препознаваат големите печатни букви од македонското кирилско писмо.		
Наставни методи: метод на разговор, демонстративен метод метод на практична работа, монолог, дијалог, дискусија; метод на покажување (серија слики, предмети, играчки, апликации).	Форми на наставна работа: индивидуална работа, групна работа работа во мали групи, работа во парови.	Наставни средства: ЛЦД-проектор, учебник, тетратки, наставен лист, хамер.	
Примена на ИКТ и Е-содржини	Програмско подрачје	Компонента	Стратегии и техники
Презентација на ЛЦД	Подготовка за почетно читање и пишување	Концепт на печатен текст - Разбирање	„Банка на зборови“ и „Венов дијаграм“
ТЕК НА АКТИВНОСТИТЕ (активности на наставникот/учениците)			
Воведни активности	Учечко-поучувачки активности	Евалутивни активности	
Часот го започнуваме со песничката „Бушава азбука“, сите заедно ја пееме, а воедно ја повторуваме азбуката. Од волшебната торбичка учениците извлекуваат разни предмети (автобус, авион, балон,) ги именуваат, а и кажуваат каде го слушаат гласот А (на почеток, во средина или на крајот). Истата активност ја	Ја истакнувам целта на часот со читање на текстот: <i>Нела и буквиџе</i> . Ги читам нагласено сите зборови кои ги содржат гласовите А и Б. Активностите течат така што учениците од „Банката на зборови“ извлекуваат зборови (слики), ги именуваат, а потоа ги лепат на соодветното место во „Венов дијаграм“ Местото	Накратко повторуваме од кои елементи се составени овие букви и на табла ги запишувам. Потоа следува графички приказ, каде учениците се поделени во групи и една група цртаат предмети или живи суштества кои започнуваат на буквата А и Б – прв дел, предмети или живи суштества кои ја содржат буквата А и Б во средина – втор дел и зборови кои ја содржат буквата А и Б на	

³⁰ Одделенски наставник Вера Крстевска, ООУ „Невена Георгиева Дуња“, Кисела Вода, Скопје.

изведувам и со гласот Б (презентирам слики од ЛЦД-проектор).	претходно е обележано. Во првиот круг да ги залепат сите зборови (слики) кои почнуваат на гласот А, во вториот круг ги лепат зборовите кои почнуваат на гласот Б. Во средината ги лепат зборовите кои го содржат гласот А и гласот Б. Им давам наставен лист за препознавање на големите печатни букви А и Б.	крајот –трети дел. Презентира барем по една група.
Место на реализација	Класична училница.	
Забелешка:		

Прилог 4.

ДНЕВНА ПОДГОТОВКА³¹

Наставен предмет	Ден:	Дата:	Одделение II
Македонски јазик	Наставна содржина		
	Самостојно пишување состав со конкретен наслов		
Цели:	-да се оспособуваат самостојно да составуваат и пишуваат зборови и реченици по дадени зборови.	-да се оспособуваат самостојно да творат состав по дадени зборови.	
Очекувани резултати:	-умеат самостојно да составуваат и пишуваат зборови и реченици по дадени зборови.	-умее самостојно да напише состав по дадени зборови.	
Наставни методи: -метод на разговор, -метод на практична работа, -усно излагање, -метод на игра, -говорен метод (монолог, дијалог, дискусија), -метод на покажување зборови.	Форми на наставна работа: индивидуална работа.	Наставни средства: бел лист, слика, табла, плакат со сид на зборови.	
Примена на ИКТ и Е- содржини	Програмско подрачје	Компонента	Стратегии и техники
/	Изразување и творење	Концепции на јочейно пишување-состав	Интерактивно пишување: - мислење на глас, - сид на зборови, - разговор со пишувачот.
ТЕК НА АКТИВНОСТИТЕ (активности на наставник/учениците)			
Воведни активности	Учечко-поучувачки активности	Евалутивни активности	
Поведувам разговор преку кој ги воведувам учениците во насловот на денешната тема, а се однесува на пишувањето состав за мајката. Поставувам прашања од типот: 1.Што за вас претставува зборот мајка? 2.Што чувствувате за вашата мајка? 3.Како се искажува љубовта кон мајката? 4.Како мајката вам ви ја	Главна активност 1: Учениците ќе пишуваат состав со наслов „Мојата мајка“ и го запишувам насловот на таблата. На мал хамер истакнувам неколку зборови кои учениците ќе треба да ги искористат во составувањето на речениците (<i>Сид на зборови: мајка, љубов, срце, цвејови, мило, гали, чесишка, насмевка, добрина, среќа, радоси, нежна рака</i>). Ги читам дадените зборови (еден по еден) и барам од нив да состават реченица. По	Неколку ученици го читаат составот пред другарчињата, а притоа сите се обидуваат да следат покажувајќи со показалецот на прочитаниот збор. Ги потенцирам добрите страни на пишувањето и им ги воочувам пропустите и направените грешки. Укажувам на тие грешки, а погрешно напишаните зборови правилно ги запишуваат во тетратките.	

³¹ Одделенски наставник Надица Марковска, ООУ „Невена Георгиева Дуња“, Кисела Вода, Скопје

<p>покажува љубовта? На хамер во средина го запишувам зборот <i>МАЈКА</i>, а потоа учениците преку бура на идеи почнуваат да кажуваат зборови поврзани со мајката и правиме. Учениците зборовите ги запишуваат на хамерот.</p>	<p>изборот на реченицата (целосна и јасна) учениците ја повторуваат истата неколку пати. Ја запишуваме реченицата на таблата и заедно со децата ги броиме зборовите покажувајќи ги додека ги читам на глас. Од учениците се бара да состават реченица од сите зборови. Постапката со заедничко читање и броење на зборовите во реченицата се повторува. Читаме (ги поддржувам при читањето) три или повеќе реченици на таблата, почнувајќи со насловот. При читањето заедно ги покажуваме зборовите.</p> <p>Главна активност 2: Учениците добиваат задача да ги препишат речениците од таблата, збор по збор почнувајќи од левата страна и движејќи се кон десно. Им давам насоки за оставање место помеѓу зборовите како и да внимаваат на редоследот на зборовите при препишување. Постојано помагам и некаде ако треба и со моја помош учениците го пишуваат составот. Како што завршуваат со пишувањето (еден по еден) заедно го разгледуваме напишаното и разговараме за истото.</p>	
<p>Место на реализација</p>	<p>Класична училница</p>	
<p>Забелешка:</p>		

Прилог 5.

ДНЕВНА ПОДГОТОВКА³²

Наставен предмет:	Ден:	Дата:	Одделение: V	
Македонски јазик	Наставна содржина:			
	Раскажување по фантазија „Кога би живеел во минатото“			
Цели:	-да се оспособуваат да составува писмен состав, -да раскажуваат по дадени тематски зборови, -да пишуваат почитувајќи ги правописните правила.			
Очекувани резултати:	-успешно составуваат писмен состав, -правилно ги користат дадените тематски зборови, -правилно ги пишуваат зборовите при тоа почитувајќи ги правописните правила.			
Диференцирани цели:	-да состават пет кратки реченици.			
Наставни методи: Метод на разговор, Демонстративен метод, Метод на практична работа Усно излагање, говорен метод (монолог, дијалог, дискусија); метод на покажување серии слики	Форми на наставна работа: индивидуална работа, заедничка форма, работа во парови.		Наставни средства: слики, хамер, бела табла, наставни листови	
Примена на ИКТ и Е-содржини:	Програмско подрачје:	Компонента	Стратегии и техники	Домашна работа
/	Изразување и творење	Концепт на пишан текст-вокабулар	Бура на идеи. Сид на зборови.	Нема.
ТЕК НА АКТИВНОСТИТЕ: (активности на наставник/ученик)				
Воведни активности:	Учечко-поучувачки активности:		Евалутивни активности:	
Со учениците поведувам разговор за минатото преку прашањата: 1. Што е тоа минато? 2. Како се живеело во минатото? 3. Како изгледале куќите? 4. На што се грееле луѓето порано? 5. Како биле осветлувани просториите? 6. Во што се полно вода?	Следи насока за понатамошни активности -раскажување по фантазија за минатото. 1. Техника сид на зборови, преку која на хамер се истакнуваат зборовите кои учениците треба да ги користат при пишувањето на своите состави. 2. Добиваат наставни листови на кои ќе ги пишуваат составите. 3. Ги поттикнувам и насочувам самостојно да раскажуваат и да		Презентација на составите од страна на неколку ученици и дискусија по нив. Дискусија за напишаното и поттикнување за правилно изразување и читање на напишаното. Еден ученик ја чита реченицата која е поврзана со диференцираната цел.	

³² Одделенски наставник Андреј Филиповски-Михајловски, ООУ „Невена Георгиева Дуња“, Кисела Вода, Скопје

<p>7. Со што се занимавале луѓето во минатото? Потоа на учениците им покажувам слики од: камин, запрежни коли, разбој, машина за пишување, грамофон, радио и сл. кои луѓето ги користеле во минатото. Поведуваме дискусија по сликите. Преку бура на идеи добиените информации ги запишуваат на таблата.</p>	<p>објаснуваат за својот живот во минатото. 4. Внимание и поттик им давам особено на оние ученици кои работат со диференцирани цели. Тие треба да состават по пет реченици применувајќи ги зборовите кои се истакнати на хамерот.</p>	
Место на реализација	Класична училница	
Забелешка:		

Прилог 6.

ОПЕРАТИВЕН ПЛАН ЗА ЧАС³³

Училиште: СУГС „Георги Димитров“-Скопје

Тема бр. 4: Фонетика и фонологија

Наставна единица: Вежби за гласовни промени

Час бр. 63; година: I

Тип на час: Утврдување и примена на стекнатите знаења

Датум: _____

1. Цели на часот:

Ученикот треба:

- да умеет да препознае гласовна промена кај зборовите;
- да ги знае изучените дефиниции и правилата за гласовните промени;
- да ги примени правописните правила;
- да го применува стекнатото знаење во секојдневната писмена комуникација.

2. Подготовка на услови и средства за работа:

табла, маркер	тетратка за индивидуална работа	листови за работа во групите и индивидуално
---------------	---------------------------------	---

3. Методи, форми и техники на работа:

- вербални и визуелни методи (усно излагање, разговор, пишување, презентирање)
- работа во мали групи; индивидуална работа.

4. Организација и активности на часот:

	Активности на наставникот:	Активности на учениците:
Активирање на претходното знаење	- на таблата го запишува поимот <i>Фонетика</i> и бара од учениците да изработат грозд со поими од темата.	- пишуваат зборови за фонетика, - прават листа на поими (<i>фонетика, гласовен апарат, глас, вокали, консонанти, гласовни промени-правила и општајки</i>)

³³ Наташа Ацевска, професор по македонски јазик и литература во СУГС „Георги Димитров“-Скопје

Создавање значење	- на ЛЦД им дава вежби за гласовни промени (во прилог) и напатствија за индивидуална работа.	- индивидуално работат вежби.
	- ги насочува учениците да ги проверат сработените вежби во парови; - ја следи работата на учениците и нивната презентација.	- проверка на вежбите во парови; - го презентираат сработеното.
Вреднување и примена	- ги толкува грешките во вежбите и бара од учениците да ги посочат правописните правила кај гласовните промени за да воочат каде згрешиле и зошто ја направиле грешката.	- посочуваат грешки во вежбите и аргументирано ги појаснуваат.

5. Средства и постапки за оценување на постигнатите резултати

- индивидуална работа (вежби)
- работа во парови
- изработка на грозд
- корекција на грешките

6. Корелација:

- Фонетика и фонологија
- Правоговор
- Странски јазици

7. Констатации од реализираниот час:

Вежби за гласовни промени

1. Додај ги префиксите кај зборовите:

зад-	___ скрие, ___ кулисен;
над-	___ пис, ___ превар, ___ фрли, ___ даде;
од-	___ пише, ___ плаќа, ___ сега, ___ тука, ___ тогаш, ___ долу, ___ далеку, ___ десно, ___ должи, ___ далечи;
под-	___ пис, ___ свест, ___ сетник, ___ текст, ___ тури, ___ дршка, ___ држи, ___ дувне;
пред-	___ пладне, ___ собје, ___ чувство, ___ седател;
без-	___ целно, ___ куќник, ___ звучен, ___ смртен, ___ смислен, ___ совесен, ___ законие, ___ каматен, ___ чувствителен;
из-	___ клучи, ___ каже, ___ тера, ___ цеди, ___ чепка, ___ чисти, ___ шара, ___ штипне, ___ шпарта;
раз-	___ положи, ___ ход, ___ цути, ___ чекор, ___ зелени, ___ сее, ___ сели, ___ сони, ___ штима, ___ шири, ___ штрка.

2. Изведи ги формите за женски род од придавките:

редок	сладок	низок	близок	тежок	жежок	кревок

3. Образувај множина од именките:

човекољубец _____ /женомразец _____ / предок _____
 крадец _____ / домородец _____ / старец _____

4. Образувај именки со суфиксот -сиво и придавки со суфиксот -сивен од следниве зборови (таму каде што е можно):

роб _____ /удобен _____ /суд _____ /род _____ /
 бег _____ /следи _____ /
 раководи _____ /произведува _____ / сроден _____

5. Изведете придавки од следниве именки (во машки и во женски род еднина):

уста _____ /жалост _____ /место _____ /пост _____ /
 кожа _____ /област _____ /училиште _____ /пристаниште _____

6. Членувај ги:

а) именките: смрт _____, пот _____, болест _____, радост _____
 б) броевите: пет _____, девет _____, десет _____, шест _____

7. Наспрема именките што означуваат лице од машки пол, образувајте именки што означуваат лице од женски пол: судија, адвокат, лекар, министер, келнер, асистент, проектант, студент, архитект, солист, спортист, журналист.

8. Образувај деминутивни форми со наставките *-че*, *-це*, *-ца* од именките:

клас	лист	мост	гуска
маст	глас	образ	воз
месо	круша	опашка	пушка

9. Потцртај ги правилно напишаните зборови:

равнотежа, симне, равнодушност, фнук, племна, натре, нивни, пси, пцовиса, псуе, пчиха, вапца, тепсија, прокопса, пшеница, пченкарен, шкорче, шкембе, чкрта, чкрапја, черешна, црево, црн, чврст, опшество, пешчера, гуштер, шо, дож, страв, страм, сестра, здрав, стреќа, зравство, здрел, зрак, жрепка, ждребе.

10. Потцртај ги правилно напишаните зборови:

грабеж, дап, џеб, радост, симид, шес, обрас, праз, грат, коноб, леб, снек, крф, граф, љубоф, мраз, гледаф, дојдов, еш, прак.

11. Која гласовна промена е застапена во примерите: *цвей-цвеќе*, *брај-браќа*?

12. Која гласовна промена е застапена кога се образува множина од именките: *кошел*, *ситарец*, *џлушец*?

Прилог 7.

ОПЕРАТИВЕН ПЛАН ЗА ЧАС³⁴

Наставна тема:	ФОНЕТИКА И ФОНОЛОГИЈА
Наставен предмет:	Македонски јазик и литература / прва година
Наставна содржина:	<i>Гласовни ѝромени</i>
Тип на часот:	Нова наставна содржина
Наставни цели:	-Учениците да умеат да ги објаснат причините за гласовните промени; -Учениците да умеат гласовните промени да ги препознаат во текст и стекнатите знаења да ги применат во секојдневниот говор.
Очекувани исходи:	-Учениците ги знаат причините за гласовните промени; -Учениците знаат гласовните промени да ги препознаат во текст и стекнатите знаења ги применуваат во секојдневниот говор.
Наставни методи:	Монолошки, дијалошки, демонстративен, дискусија, читање текст, анализа.
Наставни техники:	Бура на идеи, Круг, ЗСНУ, Интервју, Сложувалки, Свезда, Грозд техника, Играње улоги, Конструирање на мисловни мапи, Дневник во две колони, Венов дијаграм, Призма, Петоред, Т-ТАБЕЛА, 5-зошто 6-Киплинг прашања.
Наставни форми:	индивидуална / фронтална (заедничка) / групна / во парови
Наставни средства и помагала:	ТВ / лаптоп / касетофон / табла / распоред на клупи /ЛЦД / графоскоп / компјутери – икт / учебник /креди во боја / наставни листови литературно дело /чек листи /слики / енциклопедии / тетратка
Место на реализација:	Училница
Корелација:	Со претходно изучениот материјал од граматика
Интеракција:	наставник-ученик, ученик-наставник, ученик-ученик
Инструменти, постапки и техники за следење и оценување на постигнатите резултати:	1. Со формативно оценување, односно усната повратна информација, учениците имаат сознанија што треба да знаат за оваа содржина и колку тие индивидуално ја усвоиле. Ќе се оценуваат сите активности со образложување (забелешки); 2. Чек-листа.
Предвидени активности:	-Наставникот приложува извадоци од текстови кои учениците ги читаат и ги препознаваат гласовните промени.

³⁴ Билјана Петровска, професор по македонски јазик и литература во СЕПУГС „Васил Антевски-Дрен“-Скопје

Организација и активности на часот:

Фаза на евокација: (5 минути)

Наставникот ги најавува целите на часот и дава инструкции за истиот.

Преку Бура на идеи наставникот ги поттикнува учениците да се повикаат на своето претходно знаење за гласовните промени со цел да се поврземе со новата наставна единица.

Учениците го следат излагањето и инструкциите на наставникот и учествуваат со прашања, коментари и одговори.

Фаза за сфаќање на знаењата: (20 минути)

Активности на наставникот:

Наставникот споделува презентација во Power point преку која ги објаснува гласовните промени-едначење на гласовите по звучност, обезвучување на согласките на крајот од зборот, редување на гласовите и испуштање на гласовите. Потоа споделува текст кој треба да го прочитаат и да ги препознаат гласовните промени.

Активности на ученикот:

Внимателно ги следат инструкциите на наставникот. Го читаат текстот, ги пронаоѓаат гласовните промени и дискутираат околу нивните сличности и разлики.

Фаза на рефлексija: (10 минути)

Во оваа фаза од часот се врши заокружување и сублимирање на наученото преку поставување на кратки прашања. Наставникот дава насоки за домашната задача.

Домашна задача: Во даден текст да се поправат грешките и да се објасни за која гласовна промена станува збор.

Следење на учениците/Оценување на учењето на учениците

ФО: РАЗГОВОР УПИ ППИ ПОСТАВУВАЊА
ПРАШАЊА ЕСЕЈ ПРОЕКТ САМООЦЕНУВАЊЕ
ПОРТФОЛИО ЧЕК ЛИСТА ИЗВЕДБЕНИ АКТИВНОСТИ
НАТПРЕВАР СОУЧЕНИЧКО ОЦЕНУВАЊЕ
СО: ТЕСТ ПИСМЕНА РАБОТА НАТПРЕВАР
КВИЗ БОДОВЕН ЛИСТ

Забелешки за реализација на часот (саморефлексija):

Прилог 8.

ОПЕРАТИВЕН ПЛАН ЗА ЧАС³⁵

Наставна тема: ФОНЕТИКА И ФОНОЛОГИЈА
Наставна единица: Вежби за гласовни промени: едначење по звучност
Година: прва
Тип на часот: Нова наставна единица, за повторување, вежби , проверување, тестирање

1. Цели на часот
Ученикот треба:
 - да ги знае правописните правила за едначење по звучност,
 - ги препознава примерите каде е извршено едначење по звучност,
 - примена на знаењата за едначење по звучност.
2. Подготовка на услови и средства за работа

Наставни методи: монолошки, дијалошки, демонстрација, читање текст, илустрирање истражување, презентација: видео, аудио, Power point, учење преку проект или решавање проблем, писмени и графички работи, комбиниран
Наставни форми – фронтална, групна , во парови, индивидуална
Наставни техники –ЗЧУ, Венов дијаграм, Бура на идеи, Семантичка мапа, грозд, сложувалка, групно истражување, сортирање на цитат , слики, ПП.
Наставни средства-учебник, граматика за средно образование , икт опрема визуелно-текстуални средства , https://pravopis.mk/sites/default/files/Pravopis-2017.PDF

3. Организација и планирање на активностите на часот

Етапа и време	Активности на наставникот	Активности на ученикот
Активирање на претходно знаење 5 мин	Предмет на проучување на фонетиката Кои гласовни промени ги има во македонскиот стандарден јазик	Фонетиката е наука за гласовите, нивната артикулација и својства.

³⁵ М-р Злата Порчиќ, професор по македонски јазик и литература во СУГС „Георги Димитров“ во Скопје

Создавање на значење 25 мин	Вежби за гласовни промени	Ги применуваат стекнатите знаења за гласовните промени/едначење по звучност
Вреднување и примена 5 мин	Се потенцираат и ако има потреба се објаснуваат нејасните поими! Дава насоки за домашната задача: да се повтори за другите гласовни промени	Им се дава можност на учениците да потенцираат што е најважно и што е нејасно од вежбите на часот.

4. Корелација: Правопис и правоговор, наука за јазикот, фонологија;
5. Средства и постапки за вреднување на постигнатите резултати:
 Оценување: *Ниво на познавање* и разбирање: дефинира поими
Ниво на примена: употребува соодветни изрази, конструира изрази, демонстрира задачи, категоризира видови, создава нови примери, составува, организира и продуцира нови јазични состави во врска со барањата за примена на правилото за едначење по звучност
Ниво на анализа, синтеза и оцена: поврзува, изнаоѓа, проценува соодветни примери за примена на знаењето од гласовни промени.
6. Констатации од реализираниот час

ФОНЕТИКА И ФОНОЛОГИЈА

Вежби за гласовни промени, едначење по звучност

I. Гласовни промени

Како најважна и најчеста причина за гласовните промени е **полесниот и поудобен изговор**, промените се јавуваат и како резултат на внатрешниот развој на јазикот, влијанието од други јазици, генерациски разлики, брзина на зборување...

Во покарактеристични гласовни промени се вбројуваат: **едначењето по звучност**, испуштањето на самогласките и согласките, обезвучувањето на звучните согласки на крајот од зборот, редувањето на самогласките и согласките преместувањето, вметнувањето и др.

1. Која е најважна и најчеста причина за гласовните промени во македонскиот стандарден јазик?
2. Обиди се да ги изговориш зборовите: тежка, жежка, ридче, надпис, подпис, изшара!

II. Едначење по звучност

Едначење по звучност настанува кога една до друга ќе се најдат две согласки различни по звучност (една звучна, а другата беззвучна), тогаш едната **се менува со својот звучен пар**. Правописот наложува едначење според втората согласка, но има и отстапки ако на пример пишуваме вторник, крадци, бегство, а изговараме: фторник, кратци, бекство.

3. Напиши го парот на звучните согласки:

звучни:	б	в	г	д	ѓ	ж	з	с	ц
беззвучни:									

Констатација: секој звучна согласка има пар во беззвучниот под него, само Х нема звучен пар!

Запомни: ако некоја од звучните согласки се наоѓа во зборот пред беззвучна, минува во соодветниот свој пар беззвучна согласка.

4. Напиши ги точно зборовите со промена на согласките со својот безвучен пар!

Тежок стол – тежка маса =

Редок – редка =

Леб – лебче =

Роб – робство =

Бележи – бележка =

Жежок – жежка = жешка

Риба – рибче = рипче

Запомни: ако безвучна согласка се најде пред звучна, се менува во својот звучен пар.

5. Напиши ги точно зборовите со промена на согласките со својот звучен пар!

сват – сват+ба =

велик – Велик +ден =

Запомни: редовно се бележи едначење по звучност и во зборовите образувани со префикс.

6. Замени ја звучната согласка Д со нејзиниот безвучен пар Т.

(зад-) зад-кулисен =

(над-) надпис =

(од-) одплата =

(под-) подпис =

7. **Оѝсѝајување** од правилото за едначење по звучност.

- Согласката **В** пред безвучна согласка во случаите како: вкупно, втаса, втор, вчера, мравка, цевка, здравство, овца, овчар...
- Согласката **Д** пред суфиксите: - ски, - ствен, - ство: градски, производствен, судство.
- Пред завршокот за образување множина – **ци** кај именки од машки род: очевидец> очевидци.
- Пред наставката за член за женски род именки што завршуваат на звучна согласка не се бележи едначење: заповед – заповедта, жедта, челадта, зоб-зобта, ‘ржта, надежта.

- Согласката Г не се едначи по звучност во: другпат, бегство.
- Безвучното Т не преминува во Д во: петдневен, петгодишен...

8. Означи со точно (Т) и неточно (Н) во примерите и објасни ја причината:

ПРИМЕР	Т / Н	ОБЈАСНИ
ЗАПОВЕДТА		
НАДЕШТА		
БЕКСТВО		
ОРОВОДЦИ		
ТРЕФКА		
ГРАДСКИ		
ПРЕТСЕДАТЕЛСКИ		
СУТСТВО		
МРАФКА		

9. Дали оваа гласовна промена го олеснува изговорот на согласките? Објасни зошто.

ДА

НЕ

Прилог 9.

ОПЕРАТИВЕН ПЛАН ЗА ЧАС³⁶

I. ИДЕНТИФИКАЦИОНИ ПОДАТОЦИ	
Наставен предмет: Македонски јазик и литература	
Наставна година: I	
Тема: Фонетика, Правопис и правоговор	
Наставна единица: Правопис на л, љ, џ, к	
II. ЦЕЛИ НА ЧАСОТ	
Ученикот треба: <ul style="list-style-type: none"> да ги репродуцира знаењата за поимите правопис и правоговор; да ги усвои правилата за правопис на согласките: л, љ, џ, к; да го применува наученото преку развивање на критичкото размислување. 	
III. ДИФЕРЕНЦИРАНИ ЦЕЛИ	
Не се дефинирани за овој час.	
IV. НАСТАВНИ МЕТОДИ	V. НАСТАВНИ ФОРМИ
3. Дијалoшка метода	4. Работа во парови
VI. НАСТАВНИ ТЕХНИКИ	VII. НАСТАВНИ СРЕДСТВА И ПОМАГАЛА
10. Т-табела	4. Компјутер, ворд-документ
VIII. МЕТОДИ НА ОЦЕНУВАЊЕ	IX. ИНСТРУМЕНТИ НА ОЦЕНУВАЊЕ
1. Усни одговори на поставени прашања од наставникот	4. Аналитичка листа
X. ТЕК НА ЧАСОТ	
Воведен дел:	
Ги активирам претходните знаења на учениците за поимите правопис и правоговор; Споделувам текст со учениците и барам да го прочитаат со напомена да внимаваат на зборовите што ги содржат согласките л, љ, џ и к; Постапувам прашање дали сите зборови што ги содржат согласките л, љ, џ, к се правилно напишани.	
Главен дел:	
Активности на наставникот:	Активности на ученикот:
- ги поттикнувам учениците да ги посочат зборовите што се погрешно напишани и да кажат како треба да бидат напишани;	- внимателно го следи наставникот и одговара на прашањата;
- ги распоредувам учениците во парови и им давам задолжение (првиот пар треба да ги каже	- ги почитува и применува насоките за составување на правилата за изговор и правопис на согласките л, љ, џ, к;

³⁶ Николина Тодоровска-Томовска, професор по македонски јазик и литература во СУГС „Владо Тасевски“ во Скопје

правилата кога се изговараат и пишуваат согласките л и љ, а вториот пар правилата кога се изговараат и пишуваат согласките ѓ и ќ); - ја следам работата на учениците и ги запишувам нивните одговори во подготвените табели; - ги мотивирам учениците и инсистирам на целосни и јасни одговори; - го вреднувам ангажирањето на учениците.	- ги чита правилата што ги има запишано за изговор и правопис на согласките; - заклучува, резимира и прашува ако има евентуална недоумица за правописот на согласките л, љ, ѓ, ќ; - ја запишува предвидената активност за наредниот час.
Завршен дел	
Заедно со учениците ги сумирам клучните информации од часот; Им давам домашна работа (да ја изработат задачата на 57 стр. во учебникот); Го вреднувам часот.	
XI. РЕФЛЕКСИЈА	
Учениците имаат добри предзнаења за правописот на согласките л, љ, ѓ, ќ, но неопходно е да ги практикуваат во писменото и усното изразување за да стекнат трајни знаења.	

ВЕЖБИ

Правопис на согласките

I. Што е правопис? Што е правоговор?

Внимателно прочитај го текстот во себе и размисли за зборовите што ги содржат гласовите: л, љ, ѓ и ќ.

Лупчо и Горги се пријатели од детството. Лупчо целиот свој живот е во татковината, Македонија, а Горги веќе одамна е во Холандија. Таму живее со татко му и со макеата. Но, тој никогаш не заборава од каде е и никогаш не се почувствува вистински Холанганец. Му недостигаат пријателите, роднините, обичаите...Затоа, секоја Нова година и Божик, Горги се враќа меѓу своите. Овие денови за него се вистинско доживување. Има елка, подароци, свеќи, но има и кебапи печени на кумур, љепиња, лека и тавче гравче. Домаќински, вели тој, онака како што личи. Неговата девојка, Кети, е Шведанка. И таа со задоволство доаѓа во Македонија. Новогодишната нок ќе ја памети долго. Додека од балконот го гледаше огнометот и звезденото небо, Горги ја стави раката во џебот и извади мало кутиче. Внатре имаше прстен. Клекна на коленици и ја побара за жена. Кети беше пресреќна и рече „да“. Испил еден цин-тоник, а потоа пред сите ја запеа „Македонско девојче...“ А потоа, претпоставувате, настана вистински ѓумбуш. Не се знаеше кој јаде, а кој пие, но сите знаеја кој плаќа.

II. Дали сите зборови што ги содржат согласките л, љ, ѓ и ќ се правилно напишани?

Ако одговорот е ДА/НЕ зошто?

Кога се пишуваат овие согласки, а кога не се пишуваат?

Се пишува л:	Не се пишува л:
1. пред: а, о, у : чешла, клекоти, клуч и на крајот од зборот: крал, пријател.	
2. пред: е и и : биле, леб, лице, боли.	
3. во множинските форми кај именките што завршуваат на љ, на пр.: детаљ-детали, водвиљ-водвили.	-во множинските форми на беља-бељи, рубља-рубљи.
4. во сонантската група -лј (се изговара слеано, при што л се смекнува пред ј): илјада, фотелја, Билјана.	

Се пишува љ:	Не се пишува љ:
1. пред у во коренот љуб- : љубомора, љубов, Љупка.	

2. пред други самогласки: иљач, Дељо, Иљо, пљачка.	-пред самогласките е и и никогаш не се пишува љ туку л : лице, личи, леб, дели, боли.
3. пред согласка: бильбиль, фелтон, бољме и др.	-пред ј во: Билјана, павилјон, волја, илјада, зелје медалјон, релјеф фотелја, неволја (неволји), ролја (ролји), крилја, милја (милји).
4. на крајот на зборот: тељ, бильбиль, , катил.	Исклучок: кај именките што завршуваат на љ , во множина пред множинската наставка -и , љ преминува во л : детаљ-детали; бильбиль-бильбили.

Се пишува к:	Не се пишува к:
<ol style="list-style-type: none"> во зборови и форми од типот на: Божик (Божик), вреќа, гаќи, среќа, куќа, домаќин, свеќа, цвеќе. во туѓи зборови од несловенско потекло: кесе, кеф, кебап, кумур, куп и сл. во формите за збирна множина кај именките што завршуваат на -т: работа-рабоќе, прут-пруќе; во партикулата ке и во наставката за глаголскиот прилог -јки: пеејќи, ке одам. во називите што означуваат жител на село, град, област, држава: Египќанец, сопоќанец и сл. 	-пред самогласките е и и во зборовите: кеш, кеса, керамика, кенгур, кибрит, килибар, килим, кирија.

Се пишува г:	Не се пишува г:
<ol style="list-style-type: none"> во зборовите од типот на: меѓа, веѓа, рѓа, туѓ, саѓи; во множинска форма од човек - луѓе; во збирномножинска форма од именки од ж.р. на да: ливада - ливаѓе, вода - воѓе; во глаголски облици: доаѓа, наоѓа, преоѓа; во називите што означуваат жител на село, град, област, држава: Швеѓанец, охриѓанец. 	- пред самогласките е и и во зборовите: генерал, генијален, гиро, гимназија, гинекологија, магија.

III. Повторно читање на текстот со примена на правилата за пишување на согласките **л**, **љ**, **г** и **к**.

За домашна работа: задачата на стр. 57 во учебникот.

10. Список на користена литература:

1. Аризанковска Л. 2018, „Македонскиот јазик низ процесот на глобализацијата од зборообразувачки аспект“, *Абстрактите од тематскиот блок на XVI меѓународен славистички конгрес*, Белград 2018. достапно на: <https://sites.google.com/site/abstraktytemblokaks/mks/home/arizankovska-lidija>
2. Аризанковска, Л. 2012, „Зборообразувањето и неговите ресурси во македонскиот јазик (со осврт на дериватите со субјективна оценка како дел од основниот лексички фонд на македонскиот јазик)“, *Творба речи и нени ресурси у словенским језицима (Зборник радова са четрнаесте меѓународне конференција Комисије за творбу речи при Меѓународном комитету слависта)*, Филолошки факултет, Београд, 33-42.
3. Бојковска С., Пандев, Д., Минова – Ѓуркова, Л., Цветковски, Ж. 1997, *Македонски јазик за средното образование*, Просветно дело, Скопје.
4. Бурнс М.С., Грифин П., Сноу К.Е. 1999, „Да станеме вистински читатели“ *Водич за унапредување на успешното читање кај децата*, Национален академски печат Вашингтон (<http://www.nap.edu>).
5. Велјановски В. 1991, *Грамматика за V одделение*, Просветно дело, Скопје.
6. Видоески Б., Димитровски, Т., Конески, К. Угриновска-Скаловска, Р. 1998, *Правопис на македонскиот литературен јазик*, Скопје.
7. Видоески Б., Савицка И., Тополињска З. 1999. *Полски – македонски; Грамматичка конфронтиација 2, Прозодија* МАНУ, Скопје.
8. Видоески Б. 1978, „Вокалните системи на македонскиот литературен и дијалектен јазик“ *Прилози*, МАНУ, Оддел. за лингвистика и лит. наука, III, 1:79-98.
9. Видоески Б. 1981, „Појдовен македонски фонолошки систем“, *Fonoloski opisi*, Sarajevo, ANUBiH, LV, 9: 627-630.
10. Видоески Б. 1998, *Дијалектите на македонскиот јазик том 1*, МАНУ, Скопје.
11. Видоески Б. 1999, *Дијалектите на македонскиот јазик том 2*, МАНУ, Скопје.
12. Видоески Б. 2000, *Фонолошките бази на говорите на македонскиот јазик*, МАНУ.
13. Геразов Б. Ивановски З., „Систем за синтеза на говор на македонски јазик базиран на квази-двогласи“, *Македонски јазик*, LXIII, 234-241.

14. Геразов Б., Лаброска В., Ивановски З., „Моделирање на интонациската структура на македонскиот јазик на ниво на интонациски фрази“, *Slavistična revija*, št.4, Ljubljana 2012, 639-658.
15. Геразов Б., Лаброска В., Ивановски З., Моделирање на интонациската структура на македонскиот јазик на ниво на интонациски фрази – I етапа, *Aktualna uprašanja slovenske fonetike* (Hotimir Tivadar ur.), Ljubljana 2013, 135-145.
16. Гочкова К., Велјановски В. 1980, *Грамајтика за VI одг.*, Просветно дело, Скопје.
17. Давкова-Горгиева С., 2004, *Лексикајта на говорот на селото Чифлицик – Демирхисарско*, Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, Скопје.
18. Донева В. 1969, „За некои особености во изговорот на звучните согласки на крајот на зборот во сценскиот говор“, *Македонски јазик*, XX, 95-105.
19. Донева В. 1974, „Изразни средства на говорот“, *Литературен збор*, XXI, 2: 90-96
20. Илиевски П. 1988, „Учество на грчко-романската јазична средина во формирањето на македонскиот третосложен акцент“ *Балканолошки лингвистички студии*, Скопје.
21. Јованова-Грујовска Елена, 2002. *Валоризација на колоквијализмиите во македонскиот јазична средина*, ИМЈ „Крсте Мисирков“, Јазикот наш денешен, кн. 7, Скопје.
22. Кепески К. 1985, *Грамајтика за VII одг.*, Просветно дело, Скопје.
23. Кепески К. 1987, *Грамајтика на македонскиот литературен јазик за училишната за средно образование*, Просветно дело, Скопје.
24. Керамитчиевски Сл. 1978, „Артикулација на согласките к и г“. *Македонски јазик*, XIX, 172-179.
25. Клер Н., Холдгрив-Ресендес Р., Монсон М., Вестрик Ц., 2011, „Јазична писменост“ *Прирачник во почетниот одделение*, Биро за развој на образованието, Скопје.
26. Конески Б., Тошев, К. 1950, *Македонски правопис со правописен речник*, Скопје.
27. Конески Бл. 1962-1963, „За некои морфолошки пречки на фонетските промени во македонскиот јазик“, *Македонски јазик*, XIII-XIV, 1-2: 5-15.
28. Конески Бл. 1969, „Зборот и фонетските промени“, *Присјатни предавања на првите членови на МАНУ*, 61-65.
29. Конески Бл. 1978, „Општ поглед врз фонолошкиот развој на македонскиот јазик“, *Предавање на СМЈЛК*, XI, 31-39.

30. Конески Бл. 1981, *Историја на македонскиот јазик*, Култура, Македонска книга, Мисла, Наша книга, Скопје.
31. Конески Бл. 1981, *Грамаѝика на македонскиот лиѝературен јазик*, Култура, Македонска книга и др. Скопје.
32. Конески, Бл. 2001, *Историска фонологија на македонскиот јазик*, Македонска академија на науките и уметностите – Скопје, 90
33. Конески, Бл. 2004, *Грамаѝика на македонскиот лиѝературен јазик*, Просветно дело, Детска радост, Скопје.
34. Конески К., 1999, *Правописен речник на македонскиот лиѝературен јазик*, Скопје.
35. Конески К., 1995. *Зборообразувањето во современиот македонски јазик*, Скопје.
36. Корубин Бл., 1957, „Слоговната поделба и графичкото делење на зборот“, *Лиѝературен збор*, IV, 4:219-225.
37. Корубин Бл., 1972, „Отпори во фонолошко-морфолошката адаптација на странската лексика во македонскиот јазик“, *Лиѝературен збор*, XIX, 1:12-24.
38. Корубин Бл., 1976, „Акценти“ *Јазикот наш денешен*, Скопје, Сојуз на друштвата за македонски јазик и литература на СРМ, 146-160.
39. Корубин Бл., 1986, *Јазикот наш денешен*, Скопје.
40. Костовски Ј., 1950, „Исклучоци од правилата за едначење по звучност“ *Македонски јазик*, I, 157.
41. Лаброска В., 2006, „Перспективи на експерименталните истражувања на фонолошките системи на македонскиот стандарден и дијалектен јазик“, *Kapitoly z fonetiky a fonologie slovanských jazyků*, Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, 205-210.
42. Лаброска В., 2007, „Трансакцентација кај дел од клитичките изрази во македонскиот стандарден изговор (според примери од електронските медиуми)“ *Phonetica Pragensia XI*, Praha, 43-48.
43. Лаброска В., 2009 „Од фонотактиката на македонскиот јазик“, *Филолошки стѝудиуми* (<http://www.philologicalstudies.org>) том 2, Пермь-Скопје-Любљана-Загреб 2009, 199-204.
44. Лаброска В., 2009 „Отстапки од третосложното акцентирање во македонскиот јазик (нови тенденции во говорната практика на македонските електронски медиуми)“,

- Зборник во чест на осумдесетгодишнината на проф. Кирил Конески, Факултет Блаже Конески, стр. 97-102, Скопје.*
45. Лаброска В., Томовски Д., 2011, „Фонемата /в/ во санди во долнополошките говори“, *Македонски јазик, LXII*, Скопје, 87-94.
46. Лаброска В., 2012, „Блаже Конески за акцентот во македонскиот литературен јазик и односот меѓу дескрипцијата и имплементацијата на правоворот“, Меѓународен научен симпозиум *Блаже Конески и македонскиот јазик, литература и култура*, Скопје, 143-148.
47. Лаброска В., 2012, „Од фонетско-фонолошките особености во македонскиот и во словенечкиот јазик“, *Реферати на македонскиот славистички за XV-иот меѓународен славистички конгрес во Минск, Контекст 10*, Скопје, 81-94.
48. Лаброска В., 2013, „Санди во југоисточното македонско наречје“, *Aktualna uprašanja slovenske fonetike* (Hotimir Tivadar ur.), Ljubljana, 73–81.
49. Лаброска В., 2013, „Санди во македонските дијалекти“, *Sandhi w językach słowiańskich* (pod redakcją Anny Cychnerskiej, Toruń, 377-393.
50. Министерство за образование и наука и Биро за развој на образованието, 2007, Наставна програма по македонски јазик за прво одделение, Скопје.
51. Министерство за образование и наука и Биро за развој на образованието, 2007, Наставна програма по македонски јазик за второ одделение, Скопје.
52. Министерство за образование и наука и Биро за развој на образованието, 2007, Наставна програма по македонски јазик за трето одделение, Скопје.
53. Министерство за образование и наука и Биро за развој на образованието, 2008, Наставна програма по македонски јазик за четврто одделение, Скопје.
54. Министерство за образование и наука и Биро за развој на образованието, 2008, Наставна програма по македонски јазик за петто одделение, Скопје.
55. Министерство за образование и наука и Биро за развој на образованието, 2008, Наставна програма по македонски јазик за шесто одделение, Скопје.
56. Министерство за образование и наука и Биро за развој на образованието, 2008, Наставна програма по македонски јазик за седмо одделение, Скопје.
57. Министерство за образование и наука и Биро за развој на образованието, 2009, Наставна програма по македонски јазик за осмо одделение, Скопје.

58. Министерство за образование и наука и Биро за развој на образованието, 2001, Наставна програма по македонски јазик и литература за прва година гимназиско образование, Скопје.
59. Министерство за образование и наука и Биро за развој на образованието, 2006, Наставна програма по македонски јазик и литература за прва година стручно образование, Скопје.
60. Мишковски Д., Гочкова, К., Велјановски, В., 1977, *Грамаѝика за VIII оод.*, Просветно дело, Скопје.
61. Nikolaeva T.M. 1977:, *Фразовая инѝонаця славјанских јызов,* Издательство рНаукаѝ, Москва.
62. Николовска В., 2020: „Јазична (не)писменост“, *Меѓународната научна конференција „Македонскиот јазик – извор на филолошки и на кулѝуролошки исѝражувања“*, Скопје 13-14 ноември 2020, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ ЈНУ Институтот за македонски јазик „Крсте Мисирков“, Скопје 2020, 286.
63. Пандев Д., 2004, „Говорење и пишување“ *вешѝини за II година гимназиско образование*, Просветно дело, Скопје.
64. Пандев Д., 2013, *Оѝѝта реѝорика (дискурсна линѝвистѝика)*, Филолошки факултет „Блаже Конески“, Скопје.
65. Пановска Р., 1994, *Методикаѝта на наставањата ѝо македонски јазик*, Просветно дело, Скопје.
66. Пановска-Димкова И., 2010: „Како Елена стана Илина“, *Меѓународен македонистѝички собир*, Охрид 29-31 август 2008, Филолошки факултет, „Блаже Конески“, Скопје 2010, 255-260.
67. Пановска-Димкова И., 2010: *Практикум ѝо правопис со правоговор на македонскиот литератѝурен јазик*. II дополнето издание, Скопје 2010.
68. Пејовиќ Р., 2000, „Јазикот во учебникот по литература за III година средно образование“, Научен собир *Јазикот во учебниците за средното образование*, Литературен збор, XLVII, 5-6, стр.129-134.
69. Правопис на македонскиот јазик 2017, Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“ – Скопје, второ издание.
70. Савицка И., Спасов Љ., 1997, *Фонологија на современиот македонски стандарден јазик*, Детска радост, Скопје.

71. Савицка И., Фонетските проблеми во ареалната лингвистика (врз основа на јазичната ситуација во Југоисточна Европа), МАНУ, Скопје 2014.
72. Савицка и др. 2021, (Савицка И., Геразов Б., Лаброска В., Цихнерска А., Травињска Б.) Фонетика и фонологија на македонскиот стандарден јазик – Супрасегментална фонетика и фонологија, МАНУ, Скопје 2021.
73. Силјаноски В., 1970, „За изговорот на л, љ, л+ј“, *Литературен збор*, XVI, 2:18-19.
74. Силјаноски В., 1970, „Консонантски групи во почетна, средишна и финална положба во македонскиот јазик“, *Годишен зборник на филозофскиот факултет*, 22: 623-652.
75. Силјаноски В., 1970, „За вокалниот систем на македонскиот јазик“, *Македонски јазик*, XXX, 113-122.
76. Силјаноски В., 1970, „Имаме ли норма во нормираниот говор?“ *Научна дискусија на СМЈЛК*, XV.
77. Спасов Љ., 1984, „Проба за еден фонолошки опис на македонскиот стандарден јазик“, *Годишен зборник на филолошкиот факултет*.
78. Томовски Д., 1965, „Квалитетот на македонските вокали добиени со спектрограми“, *Македонски јазик*, XVI, 143-149.
79. Томовски Д., 1965, „За некои фонеме и алофони во македонскиот литературен јазик“, *Македонски јазик*, XIII, 279-285.
80. Тополињска З., 1960/61: „За словенскиот слободен и неподвижен акцент“, *Македонски јазик*, XI – XII, бр. 1–2, ИМЈ, Скопје, 73&79.
81. *Толковен речник на македонскиот јазик*, 2003 -2011, I-V, Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“ Скопје.
82. Трајков Ѓ., 1999, „Наставата по македонски јазик и проблемите на локално-дијалектниот говор на учениците“, *Научен собир, Јазикот во учебниците за основното образование, Литературен збор*, XLVI, 5-6, стр.101-109.
83. Трајковска В, Митревска Ц., Мундишовска-Велјановска В., 2008, *Подготовка на наставникот за час*, Тримакс, Скопје.
84. Трневски Т., 2021, *Македонскиот литературен јазик нема престижен статус во нашето општество дури и тие што го студираат не го зборуваат*, достапно на: <https://www.fakulteti.mk/news/09102018/makedonskiot-literaturen-jazik-nema-prestizhen-status-vo-nasheto-opshtestvo-duri-i-tie-shto-go-studiraat---ne-go-zboruvaat>

85. Цветановски Г., 2004, *Каршијачкиот говор – Скопско (со посебен осврт на синтаксата)*, Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, Скопје.
86. Цветановски Г., 2004а, „Општествените промени и дијалектите на македонскиот јазик“, *Општествени промени и јазикот*, ИМЈ, Скопје, 85-89.
87. Цветановски Г., 2010, *Говорот на Македонците во Мала Пресија (западнопресијански говор)*, Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, Скопје.
88. Цветановски Г., 2010а, *Карактеристики на фонолошките бази во граничните зони на западно македонско наречје (врз примери од западнопресијанскиот говор)*, Конференција и заседание на Комисијата за фонетика и фонологија при Меѓународниот славистички комитет, Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, Скопје 2010.
89. Цветановски Г., 2012, „Влијанието на урбаната средина врз јазичниот израз на поединецот и колективот“, *Македонски јазик*, LXIII, Скопје, 227-233.
90. Чундева Н., 1975, *Разложување на консонантски групи во македонскиот и рускиот јазик*, Магистерска работа, Скопје, Универзитет „Кирил и Методиј“, 114.
91. Чундева Н., 1975, „Анализа на почетните и крајните консонантски групи на македонскиот јазик“, *Македонски јазик*, XXVI, 157-175.
92. Чундева Н., 1979, „Дали таканаречените секундарни вокали се навистина секундарни?“ *Славистички студии* (списание за русистика, полонистика и бохемистика). 25-31.
93. Brozovic D. 1973, „O fonoloskim sustavima suvremenih juznoslovenskih standardnih jezika“, *Македонски јазик*, XXIV, 7-31.
94. *Fonetyka, fonologia, Komparacja współczesnych języków słowiańskich*, 2007. Redaktor naukowy, Irena Sawicka, Uniwersytet Opolski - Instytut Filologii Polskiej: Opole.
95. Garde P. (1968). „Note sur l'énclise et la proclise en macédonien“, *Зборник за филологија и лингвистика*, XI, Нови Сад, стр. 31-37.
96. Horga D., Liker M, (2016). *Artikulacijska fonetika: anatomija i fiziologija izgovora*. Zagreb: Ibis grafika d.o.o.
97. Karlić V., Status glasa /z/ u makedonskom, srpskom i crnogorskom jeziku, Zagreb, *Filološke studije* (1857-6060) 2 (2013); 75-90.

98. Korytowska A. 2006. „Zjawisko sandhi w języku macedońskim“, *Folia Philologica Macedono-Polonica*, 7, Poznań 71-75.
99. Korytowska A. 2012. *Sandhi w standardzie języka macedońskiego*. Wydawnictwo naukowe, Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
100. Labroska V., Paneva B., 2015, Pronunciation and phonological value of the sounds /k/ and /f/ in the contemporary Macedonian language, *SPEECH AND LANGUAGE 2015 5th International Conference on Fundamental and Applied Aspects of Speech and Language*, Belgrade 2015 (PROCEEDINGS_SPEECH_AND_LANGUAGE_2015.pdf, стр. 50-55).
101. *Proizvodnja i percepcija govora 2010*, Urednici: Vesna Mildner i Marko Liker, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za fonetiku, Zagreb.
102. *Sandhi w językach słowiańskich*, 2013, (pod redakcją Anny Cychnerskiej), Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
103. Cychnerska A., 2013, „Wpływ bezdźwięcznego obstruentu na realizację sonantu w języku macedońskim i albańskim“, *Македонски јазик*, LXIV, Скопје, 29-36.
104. Sawicka I. 1997. *The Balkan Sprachbund in the Light of Phonetic Features*, Toruń: Energeia.
105. Sawicka I. 2001. *An Outline of the Phonetic Typology of the Slavic Languages*, Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

11. РЕЗИМЕ

Ако основната цел во секоја наставна програма по македонски јазик и литература, во сите степени на образованието, е „учениците правилно усно и писмено да се изразуваат“ тогаш грешките кои тие ги прават, особено во писменото изразување, упатуваат на потребата од изнаоѓање начини и форми за подобрување. Поаѓајќи од фактот дека употребата на информатичко-комуникациската технологија влијае врз изговорот и пишувањето кај младите, целта ни е преку овој труд да го претставиме начинот на изразување и пишување кај средношколската младина притоа посебно обрнувајќи внимание на зачестеноста во правописните грешки, ситуација што е во голема мера недозволива за ученици од повисоките одделенија во основното образование, а уште помалку за ученици од средното образование.

Преку писмените текстови констатиравме дека учениците не ги употребуваат консонантските групи според правописот. Посебно внимание беше посветено на примерите во кои преку комбинациите на консонантите во пишувањето беше евидентно влијанието на изговорот или на дијалектот. Влијанието на средината, медиумите, семејството (преку дијалектите) како и губењето на интересот на учениците да читаат книги од убавата литература, го даваат јазичниот контекст врз кој треба да се влијае во образовниот процес преку соодветни дидактичко-методски препораки и јазични вежби кои се дел од наставните програми. Информациите кои се дадени, а се поврзани со согласничките промени се базираат на извори од пишани материјали од средношколци кои се дел од ученичкото портфолио.

Со описменувањето како да се расипува чувството за изговор кај учениците при што сè се движи во насока на учење на правилото. Консонантските групи мора да се поврзуваат со слогот, да се внимава како се распоредуваат по чујност (растење, опаѓање, на почетокот, на крајот). Особено е важно прашањето: како се изговара и дали изговорот влијае врз тоа што се слуша и потоа како се пишува?

Графијата во повеќе ситуации во македонскиот јазик влијае врз промена на изговорот на одделни фонеме, па учениците, поведени од буквата, се трудат максимално да ги читаат оние гласови што се графиски обележени, при што доаѓа до изместување на изговорот, што е особено евидентно кај /л/, /љ/ и /ј/. Некаде се работи и за дијалектно

влијание, како на пример, изговор и пишување со антиципација на мекост од типот *цвејче*, или изговор и пишување на вокални групи од типот *своа, моа* и сл.

Констатиравме дека во најголем број од примерите грешките кои ги прават учениците се под директно влијание на изговорот, на преголемата употреба на техниката и технологијата, намаленото ниво на комуникација, несоодветно реализирање на наставните содржини и несоодветно реализирање на поставените цели во наставните програми по македонски јазик и литература.

Посебниот начин на артикулација, пак, кој е одлика на скопскиот жаргон, бара посебен третман во иднина бидејќи ќе ги измести видливо начините на изговор на вокалите и акцентирањето.

Ако учениците се изразуваат произволно, без да водат сметка за почитување на правописните правила, ако наставниците не ги исправаат грешките на часовите, ако не изнаоѓаат нови методи и форми на работа кои ќе даваат ефект да се подобри сегашната состојба тогаш ни останува и да завршине со една реченица од *Грамајтикама на македонскиот литературен јазик* на Блаже Конески „Меѓутоа, некои навици на изговарање сепак постојат, па и доста тешкото и до голема степен условното опфаќање на оваа материја во правописни правила, се опира на нив.“ (Конески, 1982:103).

12. SUMMARY

If the main goal in any curriculum in Macedonian language and literature, at all levels of education, is "students to express themselves properly orally and in writing" then the mistakes they make, especially in written expression, indicate the need to find ways and forms for improvement. Starting from the fact that the use of information and communication technology affects the pronunciation and writing of young people, our goal is through this paper to present the way of expression and writing in high school youth, putting special attention to the frequency of spelling mistakes, a situation that is in great measure inadmissible for students from higher grades in primary education, and even less for students from secondary education.

Through the written texts we concluded that the students do not use the consonant groups according to the spelling. Special attention was given to the examples in which the influence of pronunciation or dialect was evident through the combinations of consonants in writing. The influence of the environment, the media, the family (through dialects) as well as the loss of students' interest in reading books of fine literature, give the linguistic context that should be influenced in the educational process through appropriate didactic-methodical recommendations and language exercises that are part from the curricula. The information provided, which is related to the consonant changes, is based on written sources from high school students that are part of the student portfolio. With the literacy how to spoil the students' sense of pronunciation and everything moves in the direction of learning the rule. The consonant clusters must be connected to the syllable, while care must be taken how they are arranged by hearing (rising, falling, beginning, the end). The question is especially important: how is it pronounced and does the pronunciation affect what is heard and then how it is written?

The graphic in many situations in the Macedonian language affects the change of pronunciation of certain phonemes, so the students, initiated by the letter, try to read as much as possible those voices that are graphically marked, and there is a shift in pronunciation, which is especially evident in / л /, / љ / и / ј /. Somewhere it is a matter of dialectal influence, such as pronunciation and writing with anticipation of softness of the type *цвејче*, or pronunciation and writing of vocal groups of the type *своа, моа*, etc.

We have concluded that in most of the examples, the mistakes made by the students are directly influenced by the pronunciation, the excessive use of technique and technology, the reduced level of communication, inadequate realization of the teaching contents and inadequate realization of the set goals in the Macedonian language curricula and literature.

The special way of articulation, which is a feature of the Skopje jargon, requires special treatment in the future because it will visibly shift the ways of pronunciation of the vocals and accentuation.

If the students express themselves arbitrarily, without taking into account the observance of the spelling rules, if the teachers do not correct the mistakes during the lessons, if they do not find new methods and forms of work that will give an effect to improve the current situation, then we are left with a sentence from the Grammar of the Macedonian Literary Language by Blaze Koneski "However, some habits of pronunciation still exist, and even the very difficult and to a large extent conditional coverage of this matter in orthographic rules is resisted." (Koneski, 1982: 103).